

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΠΙΜΣ ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΚΑΙ ΦΥΛΑ: Ανθρωπολογικές και Ιστορικές Προσεγγίσεις

Διπλωματική Εργασία:

Π. Σ Δέλτα: Αναπαραστάσεις του επιστολικού λόγου

Έλενα Ψαρρέα

**Επιβλέπων Καθηγητής:
Χ. Εξερτζόγλου**

Ακαδημαϊκό Έτος 2008

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	4
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	6
ΜΕΡΟΣ Α΄	9
1Α. Η ΕΠΙΣΤΟΛΟΓΡΑΦΙΑ, ΜΙΑ ΠΡΑΞΗ ΛΟΓΟΥ	9
1Α.α ΤΟ ΦΑΣΜΑ ΕΝΟΣ ΜΕΤΕΩΡΟΥ ΕΙΔΟΥΣ	9
1Α.β Η ΕΠΙΣΤΟΛΟΓΡΑΦΙΑ ΩΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΗ ΠΡΑΞΗ	16
1Α.γ ΜΙΑ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΚΗ ΠΡΑΞΗ, Η ΕΠΙΣΤΟΛΟΓΡΑΦΙΑ.....	23
1Α.δ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΣΗΜΑΝΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΟΛΟΓΡΑΦΙΑΣ	29
1Α.ε ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΕΙΣ ΤΟΥ ΦΥΛΟΥ ΣΤΗΝ ΕΠΙΣΤΟΛΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ	32
1Α.ζ ΕΠΙΣΤΟΛΙΚΑ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΑ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ, ΜΙΑ ΑΝΑΦΟΡΑ	38
ΜΕΡΟΣ Β΄	43
1Β. Η ΕΠΙΣΤΟΛΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΠΗΝΕΛΟΠΗΣ ΔΕΛΤΑ	43
1Β.α ΜΙΑ ΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΗΣ, ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ.....	43
1Β.β ΜΙΑ ΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΗΣ, ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΗ ΑΤΜΟΣΦΑΙΡΑ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗ.....	51
1Β.γ ΠΗΝΕΛΟΠΗ ΔΕΛΤΑ, Η ΖΩΗ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ.....	55
2Β. Η ΕΠΙΣΤΟΛΟΓΡΑΦΙΑ, ΚΑΙ ΤΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ, ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ Π. Σ ΔΕΛΤΑ	69
2Β.α ΤΟ ΕΠΙΣΤΟΛΙΚΟ ΥΛΙΚΟ.....	69
2Β.β Η ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΚΑΙ Η ΕΝΤΑΞΗ ΣΕ ΜΙΑ ΠΟΡΕΙΑ..	72
2Β.γ Η ΕΠΙΣΤΟΛΟΓΡΑΦΙΑ ΜΕ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥΣ, ΛΟΓΟΤΕΧΝΕΣ, ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΕΣ.....	76
2Β. δ Ο ΔΗΜΟΤΙΚΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΓΛΩΣΣΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ	81
3Β.ΤΟ «ΠΟΛΙΤΙΚΟ» ΕΠΙΣΤΟΛΙΚΟ ΥΛΙΚΟ ΤΗΣ Π.Σ ΔΕΛΤΑ	92
3Β.α ΣΗΜΑΝΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΟΛΟΓΡΑΦΙΑ.....	92
3Β.β ΕΘΝΙΚΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΚΑΙ ΠΑΤΡΙΔΟΛΑΤΡΙΑ	100
4Β. ΕΡΩΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΟΛΟΓΡΑΦΙΑ	108
4Β.α ΤΟ ΧΡΟΝΙΚΟ ΤΟΥ ΕΡΩΤΙΚΟΥ ΛΟΓΟΥ.....	108
4Β. β ΠΑΡΟΝ, Ο ΛΟΓΟΣ	124
ΜΕΡΟΣ Γ΄	129
1Γ. Η ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ	129

1Γ.α ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΑ, ΟΙ ΓΥΝΑΙΚΕΣ	129
1Γ. β ΕΙΚΟΝΕΣ ΓΥΝΑΙΚΩΝ	133
1Γ. γ ΜΙΑ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ, ΔΙΑΚΡΙΣΗΣ ΤΩΝ ΡΟΛΩΝ	140
1Γ.δ Ο ΕΜΦΥΛΟΣ ΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΕΠΙΣΤΟΛΙΚΟ ΥΛΙΚΟ	146
1Γ.ε Η ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΚΑΙ ΕΡΩΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ	159
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	168
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	172
<i>ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ</i>	172
<i>ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ</i>	174

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η ακόλουθη εργασία εκπονήθηκε στα πλαίσια του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών, του τμήματος Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας, του Πανεπιστημίου Αιγαίου, « Γυναίκες και Φύλα: Ανθρωπολογικές και Ιστορικές Προσεγγίσεις », κατά το ακαδημαϊκό έτος, 2007-2008.

Με την ανάπτυξη των σπουδών και της έρευνας σε θέματα φύλου και με το δεδομένο του έμφυλου χαρακτήρα των κοινωνικών σχέσεων, η εμβάθυνση, η διαπολιτισμική και εθνογραφική προσέγγιση του αντικείμενου κρίνεται αναγκαία.

Ταυτόχρονα η ανάπτυξη της ιστορίας των γυναικών όσο και η στροφή προς μια ιστορία της σχέσης των φυλών, συνδέεται με τις φεμινιστικές πολιτικό- θεωρητικές αναζητήσεις. Η παράλληλη όσμωση των ιδιαίτερων πεδίων, στα οποία τοποθετείται η ιστορική εμπειρία των γυναικών, με άλλες κοινωνικές επιστήμες, την κοινωνική ανθρωπολογία, την κοινωνική ιστορία, βοήθησαν στη συγκρότηση αυτής σε πεδία ιστορικής έρευνας.

Αυτά τα πεδία αποτέλεσαν πεδία έρευνας και επανατοποθέτησης των μεθοδολογικών εργαλείων. Εκείνα που αφορούσαν στην οικογένεια, στη σεξουαλικότητα, οι αντηχήσεις των φωνών των γυναικών που διατυπώνονται στα ημερολόγια, τις αλληλογραφίες, τα ποιήματα και τις καταδικασμένες στη σιωπή διαμαρτυρίες, έστρεφαν το ενδιαφέρον στα «τοπία» μιας άλλης ιστορίας.

Εντός αυτού του πλαισίου και του γόνιμου εδάφους ενός μεταπτυχιακού, μάλλον ετερόδοξου, που αφορά στη μελέτη του φύλου και στις ανθρωπολογικές και ιστορικές προσεγγίσεις επί αυτού, δόθηκε η δυνατότητα της εκπόνησης μιας διπλωματικής εργασίας, για την ανάδειξη του πλούσιου επιστολικού υλικού, μιας αμφιλεγόμενης γυναικείας προσωπικότητας, της Π. Σ Δέλτα, και ταυτόχρονα του είδους της επιστολογραφίας.

Ολοκληρώνοντας την παρούσα εργασία και συνακόλουθα το Π.Μ.Σ «Γυναίκες και Φύλα: Ανθρωπολογικές και Ιστορικές Προσεγγίσεις », θα ήθελα να ευχαριστήσω όλους τους διδάσκοντες του προγράμματος που μου παρείχαν τη δυνατότητα να

προσεγγίσω θεωρητικά τα ζητήματα του φύλου και που υποστήριξαν την κατοχύρωση ενός μεταπτυχιακού για τα φύλα, με πολλούς άξονες μελέτης.

Ιδιαίτερα θα ήθελα να ευχαριστήσω τον κ. Χάρη Εξερτζόγλου, Αναπληρωτή Καθηγητή του τμήματος Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου και επιστημονικό υπεύθυνο της παρούσης μεταπτυχιακής εργασίας, τόσο για την ευκαιρία, που μου έδωσε, της ενασχόλησης με το συγκεκριμένο θέμα και της εμπειρίας μιας «ζωντανής» διαδρομής, όσο και για την υποστήριξη και τις πολύτιμες συμβουλές του κατά την εκπόνησή της.

Επίσης θα ήθελα να ευχαριστήσω, τον κ. Αλ Ζάννα για τη μετάδοση των γνώσεων του και των αναφορών που μου προσέφερε επί της συνολικής επισκόπησης του συγγραφικού έργου της Π. Σ Δέλλα. Οι συζητήσεις μαζί του αποτέλεσαν συνεπικουρη θέαση στην πρόσληψη του αρχειακού υλικού.

Τέλος, ευχαριστώ τους κ. Γιάννη Γιαννιτσιώτη και Κώστα Κανάκη, Λέκτορες Καθηγητές του τμήματος Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου, για τη συμμετοχή τους στην Επιτροπή Παρακολούθησης της μεταπτυχιακής μου εργασίας.

Εισαγωγή

Η παρούσα εργασία, καλείται να διαπραγματευτεί την θεωρητική επισκόπηση ενός είδους που διαφαίνεται μετέωρο, αυτό της επιστολογραφίας σε συνδυασμό με την προσέγγιση της ίδιας της πράξης του λόγου μέσω ενός πιο στέρεου εδάφους έντυπης επικοινωνίας λέξεων. Το πεδίο μελέτης συμπυκνώνεται στο επιστολικό υλικό της Π. Σ Δέλτα, το οποίο, όμως, πορεύεται στις πολλαπλές εκφάνσεις της ίδιας της ζωής της. Ο επιστολικός λόγος της Π. Σ Δέλτα σε ότι αφορά τους θεματικούς του άξονες, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί, πολιτικός, επιστημονικός, ερωτικός, φεμινιστικός, εθνικιστικός, μην αποκλείοντας, βεβαίως τη διαπλοκή των θεμάτων μεταξύ τους και την ακύρωση έτσι μιας απόλυτης κατηγοριοποίησης. Κάθε ένας άξονας αποτελεί ένα αυτοτελές αντικείμενο έρευνας που επιτρέπει ξεχωριστή ενασχόληση και μελέτη. Η πολλαπλότητα του περιεχόμενου των επιστολών μπορεί να ιδωθεί μια επιλογή και τοποθέτηση της Δέλτα, σχετικά με τη λειτουργικότητα και τη σήμανση του επιστολικού λόγου, αλλά επιπλέον δεν μπορεί να αποκοπεί από τη συγκεκριμένη εποχή και από την ένταση των γεγονότων της ζωής της. Η ιστορική περίοδος στην οποία μετέχει η Δέλτα σημαδεύεται από πολιτικές ανακατατάξεις, επιστημονικούς, διαξιφισμούς, και ποικίλλες επιλογές δραστηριοποίησης, ακόμα και για μια γυναίκα της αστικής τάξης.

Στο λόγο των επιστολών, ωστόσο, μια διάσταση, αυτή του φύλου, διαπνέει καθολικά και πολυδιάστατα την συντέλεση της επικοινωνίας. Φαίνεται, λοιπόν, ανακόλουθο να μην εισαχθεί η οπτική του φύλου σε σχέση με έναν επιστολικό λόγο που σε κάθε περίπτωση, είτε σε ρόλο αποδέκτη, είτε σε αποστολέα, ο έμφυλος ρόλος είναι παρών.

Εκτός της ιστορικής αναγωγής στη μελέτη των επιστολών της Π. Σ Δέλτα, δυο άλλες αναγωγές κρίνεται απαραίτητο να διαχωριστούν λόγω της ιδιαίτερης σημασίας τους. Η γλωσσική αναγωγή, που σχετίζεται με τον τρόπο που ο λόγος και ό, τι περικλείει μορφοποιείται αναλόγως του ομιλούντα και του αποκρινόμενου προσώπου, αλλά και της θεματολογικής πραγμάτευσης. Η ενασχόληση με κείμενα, όπως οι επιστολές, δεν θα μπορούσαν να ιδωθούν αντικειμενικά, επιστημονικά,

χωρίς τη μεθοδολογία της τεχνικής του λόγου. Η πρόσθετη αναγωγή ακολουθεί την προβληματική του φύλου και αφορά στη φεμινιστική σκέψη και τις ανταποκρίσεις της σε μορφές δράσης, την εποχή που ζει η Δέλτα, αλλά και στην μετέπειτα ανάπτυξή της. Η φεμινιστική διάσταση λαμβάνει χώρο από το αρχικό βήμα μελέτης της επιστολογραφίας της Δέλτα, και απαντάει στο ερώτημα, γιατί να μελετηθεί και από ποιο σημείο θέασης το επιστολικό υλικό μιας προσωπικότητας που σκιαγραφήθηκε στη μνήμη κυρίως ως λογοτέχνης, παιδαγωγός.

Διαφαίνεται, ότι η μνήμη που παράγεται από το αρχειακό υλικό, στο οποίο συμπεριλαμβάνεται και η επιστολογραφία, φωτίζει πολλές όψεις της ζωής της Δέλτα, που την καθιστούν ιστορικό υποκείμενο πράξης και θέλησης, επανεξέτασης και επανεκτίμησης του έμφυλου παράγοντα.

Θέτοντας ως αντικείμενο έρευνας, την επιστολική γραφή και κατανοώντας ότι δεν αποτελεί μια απλή οπτική παράσταση του προφορικού λόγου, αλλά ότι πρόκειται για ένα γόνιμο και δαιδάλωδες πεδίο, θεωρείται αναγκαία η διεπιστημονική προσέγγιση, με την παράλληλη χρήση συγχρονικών και διαχρονικών μεθόδων. Κρίθηκε απαραίτητο να μελετηθούν, οι ιστορικές νοηματοδοτήσεις της εποχής καθώς και ο ρόλος των προσώπων, που αλληλογραφεί η Δέλτα, στην εποχή αυτή, αλλά και στην εξέλιξη της ίδιας ως προσωπικότητας.

Σε αυτό τον άξονα γίνεται λόγος για το γλωσσικό ζήτημα στην Ελλάδα, την εποχή που η Δέλτα αλληλογραφεί και εφόσον αυτό το ζήτημα απασχολεί όλους τους λογοτέχνες της εποχής, επομένως αποτελεί και θέμα πολλών επιστολών. Αλλά και για άλλα ζητήματα που εμπίπτουν σε διαφορετικές επιστήμες.

Σημαντική αναφορά αποτέλεσαν οι μελέτες στο πλαίσιο της ιστορίας της λογοτεχνίας, η πολιτική ιστορία, η ιστορία των γυναικών, η κοινωνική ιστορία. Καθοριστικό εργαλείο υπήρξε η φεμινιστική θεωρία, η οποία μπορούμε να ισχυριστούμε ότι έπειτα από μια μακρά πορεία, έχει κατακτήσει ουσιαστική θέση στο χώρο διάφορων επιστημονικών κλάδων, καταδεικνύοντας τον έμφυλο παράγοντα ως συντελεστή της ανθρώπινης δράσης και σκέψης.

Η επισκόπηση της επιστολογραφίας της Π. Σ Δέλτα, θα ήταν αδύνατη χωρίς τη συνδιαλλαγή με τις πηγές και το αρχειακό υλικό. Εκτός του επιστολικού υλικού που βρίσκεται συγκεντρωμένο στο τόμο του Λευκοπαρίδη με τον τίτλο *Αλληλογραφία* και εκείνη που αφορά στην αλληλογραφία με τον Ελευθέριο Βενιζέλο, διακριτή εξέταση λαμβάνουν οι επιστολές της Π. Σ Δέλτα με τον Ίωνα Δραγούμη, τον Στέφανο Δέλτα. Η συγκεκριμένη επιστολογραφία που απεικονίζει μια μακρά περίοδο της ζωής της

Δέλτα και τη σημαδεύει ανεξίτηλα ως το τέλος, δε παρατίθεται σε κάποιο ξεχωριστό τόμο, αλλά παρεμβάλλεται στις αναμνήσεις του 1921 και κυρίως του 1940. Κρίθηκε σκόπιμο να παρατεθούν κάποια αποσπάσματα αυτών των γραμμάτων στην ενότητα που αφορά στην ερωτική επιστολογραφία της Δέλτα με τον Ίωνα Δραγούμη.

Εύλογο είναι, λοιπόν, ότι τη μελέτη της επιστολογραφίας της Δέλτα ακολουθεί η παράλληλη εξέταση των αναμνήσεων της ξεκινώντας από τις πρώτες ενθυμήσεις και φτάνοντας ως τις αναμνήσεις του 1940, η Π. Σ Δέλτα φαίνεται να ζει το παρόν μέσα από το παρελθόν και το μέλλον, γράφοντας τις εμπειρίες της ως απόδειξη των αναμνήσεων της.

Προκειμένου να στοιχειοθετηθεί η διαδρομή ενός είδους, αυτού της επιστολογραφίας, και να ιδωθεί στο θεωρητικό του πλαίσιο, ήταν αναγκαία η μελέτη των επιστημονικών προσεγγίσεων του είδους και οι αναπτυσσόμενες θέσεις απέναντι στη διάδοση και εξέλιξη του.

Η επιστολογραφία ως πράξη λόγου διαφαίνεται σύμφυτη με την αγωνία για επικοινωνία και επομένως το επιστολικό υλικό διατίθεται πλούσιο. Μολονότι, θα ήταν αυτονόητο να στρέφεται το ενδιαφέρον στη θεωρητική υποστήριξη του είδους, ο ερευνητής της επιστολογραφίας προσκρούει σε μια αυτονόητη παράλειψη. Η ελληνική βιβλιογραφία φαντάζει σχεδόν ανήμπορη, με πολύτιμη εξαίρεση τη σπουδαία συνεισφορά του Παν. Μουλλά στο βιβλίο του *Ο λόγος της απουσίας*, ενώ η αγγλική προσεγγίζει κυρίως την επιστολική λογοτεχνία, και η γαλλική στέκεται πιο πλήρης με αρκετές μελέτες του είδους. Το ελληνικό παράδειγμα, ενώ υποδεικνύει πολλές εκδόσεις αλληλογραφίας και επιστολών, δείχνει να μην εντάσσει σε αυτές τη θεωρητική προβληματική σχετικά με το είδος. Στην παρούσα έρευνα έγινε προσπάθεια να προσεγγιστεί σε ένα βαθμό το είδος της επιστολογραφίας, χωρίς καμία αυταπάτη εξαντλητικής επάρκειας, των απαραίτητων βιβλιογραφικών παραπομπών, αλλά και λόγω εστίασης της έρευνας, στο επιστολικό υλικό της Π. Σ Δέλτα.

ΜΕΡΟΣ Α΄

1Α. Η ΕΠΙΣΤΟΛΟΓΡΑΦΙΑ, ΜΙΑ ΠΡΑΞΗ ΛΟΓΟΥ

1Α.α ΤΟ ΦΑΣΜΑ ΕΝΟΣ ΜΕΤΕΩΡΟΥ ΕΙΔΟΥΣ

Το επιστολικό είδος διαπνέεται από ένα ευρύ πεδίο λειτουργιών σε σύγκριση με άλλα είδη του λόγου.¹ Ως εκ τούτου είναι χρήσιμο να ιδωθεί συνδυαστικά με τις μεθόδους και τις αναλυτικές κατηγορίες που χρησιμοποιούνται στην ανάλυση άλλων ειδών. Η αοριστία του είδους της επιστολογραφίας και η έλλειψη κατηγοριοποιήσεων και κανόνων στη μελέτη του, το καθιστούν είδος ελαστικό, ευπροσάρμοστο, επίκαιρο σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους.

Συντελώντας την ανάγνωση ενός επιστολικού υλικού, είναι υπαρκτή η ψευδαίσθηση ότι πρόκειται για ένα λόγο στιγμιαίο, υπερφορτισμένο με τη μερικότητα πολλών θεματικών αξόνων, πολιτικών, ιστορικών, αισθητικών κ.α. Στην ειπωμένη αυτή διαδικασία, οι διαχωριστικές μεταξύ ιδιωτικού και δημόσιου, μεταξύ ομιλούμενου και γραπτού λόγου, φαίνεται να σπάνε. Όσο η θεώρηση προχωρεί, πολλά ερωτηματικά επανέρχονται ασταμάτητα. Από ποιόν; Σε ποιόν; Γιατί ο αποστολέας γράφει; Ποιος είναι ο προορισμός του γράμματος και πώς αυτό αποσαφηνίζεται; Ποια αξιακά κριτήρια διέπουν τη συντέλεση της γραφής και ποια την υποδοχή του κειμένου της επιστολής; Με ποιο τρόπο το γράμμα επιβεβαιώνει, αλλά και ανατρέπει της πολιτισμικά κυρίαρχες ιδεολογίες;

---

¹ Alastair Fowler, *Kinds of Literature: An Introduction to the Theory of Genres and Modes* (Cambridge, Mass.: Harvard Univ. Press, 1982), σελ. 106- 11, δείτε επίσης, σελ. 167- 69.

Σε μερικά ερωτήματα η απάντηση φαντάζει ευνόητη, εφόσον η επιστολογραφία είναι το κατεξοχήν είδος όπου ο πομπός δηλώνεται ρητά στο ίδιο το κείμενο, οδηγούμαστε σε ένα συγκεκριμένο πρόσωπο- αποστολέα, αν εξαιρέσουμε, εκείνες τις περιπτώσεις όπου ένα γράμμα υπογράφεται από περισσότερα πρόσωπα (αλλά τότε έχουμε να κάνουμε συνήθως με διαμαρτυρία, διακήρυξη κ.τ.λ., δηλαδή με μια ανοιχτή επιστολή)². Στην περιοχή ,λοιπόν, της πραγματικής επιστολογραφίας³, ενώ μπορούμε να δηλώσουμε με σαφήνεια το όνομα του αποστολέα και πολλές φορές ακόμα και του παραλήπτη, δε φαίνεται το ίδιο απλό να μιλήσουμε για την ταυτότητα του πομπού(με δεδομένο ότι ως γράφοντας συγκεντρώνει το ερευνητικό ενδιαφέρον). Η προβληματική της ταυτότητας μας οδηγεί σε άλλους άξονες προσέγγισης του ερωτήματος ποιος μιλάει. Με τον όρο «ταυτότητα» και σύμφωνα με τη μεταδομιστική αντίληψη, που εντοπίζει τις διαφορές εντός των ταυτοτήτων, η ταυτότητα απλώς παρουσιάζεται ως ενότητα, ενώ περικλείει τη διαφορά ως κατηγορούμενο που υποστηρίζει την πλασματική συνοχή της.⁴ Σύμφωνα, επίσης με τη θεωρία της σχιζοανάλυσης: η ταυτότητα δεν είναι καθορισμένη, αντίθετα στιγμιαία προσδιορισμένη μέσω των σταδίων από τα οποία περνά – αγάπη ή μίσος, δημιουργικότητα ή καταστρεπτικότητα. Αυτό που καλούμε «άτομο», συγκροτείται στην πραγματικότητα από πολλά άτομα και αν υπάρχει κάποιο «κέντρο» του, φανερώνεται διαμέσου διαρκών ταλαντώσεων μεταξύ προοδευτικών πτήσεων και πτωτικών βυθίσεων.⁵

Επομένως, η ταυτότητα του αποστολέα ενός γράμματος, δε μπορεί να συσκοτιστεί με το τυπικό της δήλωσης του ονόματος, αλλά να ερμηνευθεί μέσα από τις εκούσιες ή ακούσιες μεταμορφώσεις του γράφοντα στην προσπάθεια έκφρασης ενός ειπωμένου λόγου.

---

² Μουλλάς Παν, *Ο λόγος της απουσίας*, Αθήνα 1992, σελ. 147

³ Στο ίδιο.

⁴ Weeks, Jeffrey 1987. "Questions of identity". Στο *The cultural construction of sexuality*, επιμ. Pat Caplan, σ.σ 31-51. Tavistock Publications L.t.d: London [Weeks, Jeffrey 2006 «Ζητήματα ταυτότητας». Στο *Σεξουαλικότητα. Θεωρίες και Πολιτικές της Ανθρωπολογίας*, Κώστας Γιαννακόπουλος (επιμέλεια). Εκδ. Αλεξάνδρεια: Αθήνα, σ.σ 139-168].

⁵ Gilles Deleuze and Félix Guattari, *Anti- Oedipus: Capitalism and Schizophrenia*, France 1973, σελ. 21.

Στο βιβλίο *The post card: From Socrates to Freud and beyond* ο Jacques Derrida αναφέρει:

« Όπως είσαι συνηθισμένος στην τάση των ταχυδρομείων και το κίνημα της ψυχανάλυσης, σε ό,τι αυτά εξουσιοδοτούν σχετικά με το ψέμα, τη μυθοπλασία, τα ψευδώνυμα.....δε θα επαναβεβαιωθείς, ούτε έστω και λίγο, τίποτα δε θα εξασθενήσει... από το γεγονός ότι αναλαμβάνω χωρίς υπεκφυγή την ευθύνη για αυτές τις επιστολές, για ότι απομένει, ή δε παραμένει πια από αυτές και με σκοπό να έρθω σε ειρήνη μαζί σου, υπογράφω εδώ με το κύριο όνομα, Jacques Derrida.» (*PC*, 5-6)

Η ανακατασκευή της υπογραφής από τον Derrida επανέρχεται στην πορεία του έργου, το όνομα είναι μερικώς ένα κοινό ουσιαστικό, ποτέ κατάλληλο, ποτέ ικανό το ίδιο να δηλώσει την ταυτότητα, πάντα αποπολιτογραφημένο. Η υπογραφή είναι το τελευταίο (και όχι αυτό που έχει σωθεί) κατάλοιπο μιας αναφερόμενης ταυτότητας, το τελευταίο επινόημα.⁶

Αυτό που αισθανόμαστε και ονομάζουμε, διαβάζοντας ένα γράμμα, υπερβατική ένταση, πάθος, ενδιαφέρον, αποτελεί την επιτομή αυτού που έχει διαβάσει πρώτος ο παραλήπτης, αυτού που έχει ήδη ειπωθεί, και επίσης επιτομή της θέλησης να εκφραστεί μέσω ενός εργαλείου, του λόγου, πολλές φορές ανεπαρκούς, η αγωνία επικοινωνίας. Αυτό το γεγονός μετατρέπει το γράμμα σε μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα πρόκληση για τον ερευνητή, ο οποίος βρίσκεται δέσμιος της ερμηνείας μιας κατάστασης από την πλευρά του αποστολέα, αλλά και της ίδιας της κατάστασης, ως πηγή άλλων ερμηνειών. Επιστρέφοντας στον Jacques Derrida, και σύμφωνα με τη δική του άποψη : «Τα γράμματα είναι κάρτες ταχυδρομείου: ούτε ευανάγνωστες, μήτε δυσανάγνωστες, ανοιχτές και ριζικά ακατανόητες» (*PC*, 79).

Οι περισσότεροι προσδιορισμοί που αφορούν στο γράμμα, δίνουν έμφαση στα επικοινωνιακά του χαρακτηριστικά. Στο πλαίσιο αυτών των εμφάσεων, το γράμμα ορίζεται ως «γραπτό μήνυμα». Αν περάσουμε, όμως, στο επίπεδο του ορισμού, είναι χρήσιμο να εξετάσουμε την θεώρηση των λεξικών. Συγκεκριμένα το λεξικό Webster επικεντρώνεται στον ιδιωτικό χαρακτήρα της επικοινωνίας μέσω του γράμματος: «ένα γραπτό ή τυπωμένο, μήνυμα με σκοπό τη εξέτασή του μόνο από το άτομο ή τον

---

⁶ Δείτε Jacques Derrida, *Signéponge/ Signsponge*, μτφ. Richard Rand (New York: Columbia Univ. Press, 1984)

οργανισμό στο οποίο έχει σταλεί.»⁷ Ο Charles A. Porter, επίσης θεωρεί ότι «το τυπικό γράμμα παραμένει ουσιωδώς, μια ιδιωτική επικοινωνία μεταξύ δυο προσώπων».⁸ Σε παλαιότερους τρόπους γραφής, στα μοναστήρια και αργότερα στα σπουδαστήρια της Μπολόνιας, το σύνολο αυτού που ονομάζουμε σήμερα ιδιωτικό υλικό, συγκροτούμενο από προσωπικά μυστικά και υποκειμενικές αφηγήσεις, ήταν σχεδόν ανύπαρκτο. Στην πρώιμη αυτή περίοδο, υπήρχε μικρή ή μηδενική διαφορά μεταξύ του γράμματος και του επίσημου εγγράφου. Κατά τον ίδιο τρόπο, η αγγλική λέξη *letter*, μας οδηγεί στη γαλλική *lettre* και στη λατινική *littera*, (σημαίνοντας, ένα γράμμα της αλφάβητου και γενικότερα, την αφετηρία της γραφής), υποδεικνύοντας την προέλευση της γραφής, στη συγκρότηση της.

Οι επικοινωνιακοί σκοποί του γράμματος καθίσταται ειδικοί για τον παραλήπτη, αλλά επίσης ένα γράμμα μπορεί να είναι απολύτως κατανοητό και για άλλους αναγνώστες, το γεγονός είναι ότι το κείμενο απευθύνεται σε ένα συγκεκριμένο άτομο σε μια συγκεκριμένη στιγμή. Αυτή η αποκλειστική ενότητα του προσώπου και του χρόνου καθιστά το γράμμα ένα εντοπισμένο γεγονός, διακρίνοντας το από τα άλλα είδη του λόγου.⁹

Το νομικό καθεστώς υπήρξε ένα από τα αρχικά πλαίσια αναφοράς του γράμματος. Μπορούμε να το δούμε αυτό σε μια σειρά νομικών φράσεων στις οποίες η λέξη «γράμμα» έχει θέση. Πληρεξούσιο γράμμα, γράμμα ειδοποίησης, στην αγγλική, όπως και στην ελληνική άλλες λέξεις συνώνυμες αντικατέστησαν τη λέξη γράμμα, σε ότι αφορά νομικές πράξεις με τη λέξη, έγγραφο, brief. Άλλοι τεχνικοί όροι όπως ένταλμα, writs, θεωρούνταν ό,τι γραφόταν από μια έννομη διοικητική αρχή και στέλνονταν σε μια άλλη. Τα εντάλματα αναπόφευκτα ξεκινούσαν με χαιρετισμούς ή με λέξεις παρόμοιου περιεχομένου.¹⁰ Η ενσωμάτωση του έννομου λόγου στη μορφή της αλληλογραφίας συνεπαγόταν μια διαφορετική σχέση ανάμεσα αυτού του λόγου και των ατόμων που τον παρήγαγαν και τον ερμήνευαν. Η μορφή του έννομου εγγράφου, που τώρα αναφέρεται ως νομικό συνδεδεμένο με το νόμο, έχει πλέον απογυμνωθεί από την αντίληψη ότι είναι ένα μήνυμα ανάμεσα σε έναν συγκεκριμένο

---

⁷ Webster 3rd International Dictionary

⁸ Charles A. Porter, "Foreword" στο *Men/ Women of Letters*, ειδική έκδοση από *Yale French Studies* 71 (1986): 2.

⁹ Frank Whigham, "The Rhetoric of Elizabethan Suitors' Letters," *PMLA* 96.5 (Oct. 1981): 865

¹⁰ *English Historical Documents*, εκδ. David C. Douglas and George W. Greenaway, 2^η εκδ. (London, Oxford, & New York: Methuen 1981), 460-64.

αποστολέα και σε έναν επίσης συγκεκριμένο παραλήπτη, και έχει φορτιστεί με άλλες συνδηλώσεις.

Μέσω μιας σχετικής αποδέσμευσης από μορφές και νοήσεις, η επιστολογραφία χρησιμοποιήθηκε από πολλαπλά είδη, αντιληπτά και μη αντιληπτά σε ορισμένες ιστορικές εποχές. Το δέκατο όγδοο αιώνα η Vivienne Mylne σημειώνει «Υπάρχει μια μακρά παράδοση να χρησιμοποιείται η μορφή του γράμματος για κάθε θεματικό είδος. Ένας Ιταλός συγγραφέας του δέκατου έκτου αιώνα, ο Luigi da Porto, επέλεξε να γράψει ιστορία με τη μορφή επιστολών. Ο Pascal έγραψε επιστολές για θρησκευτικά θέματα, ο Valincour και ο Bellegarde, λογοτεχνική κριτική, ο Montesquieu σχετικά με τη γαλλική κοινωνία, ο Muralt και ο Voltaire για την αγγλική»¹¹. Η εξήγηση της Mylne για τη διάδοση του είδους της επιστολογραφίας κατά τον δέκατο όγδοο αιώνα, εδράζει τη δύναμη της επιστολής στην αληθοφάνεια της, στη δυνατότητα να μιμείται και να επηρεάζει την πραγματικότητα. Οι διαφορετικές παρεκβατικές πρακτικές στις οποίες μετέχει η επιστολογραφία, υπάγονται σε ένα γενικότερο σκοπό να απεικονιστεί η «πραγματική ζωή».

Πολλές κριτικές επικεντρώνονται στο ρόλο της επιστολογραφίας ως «ντοκουμέντο» της πραγματικότητας. «Η άποψη για μια ανεξάρτητη πραγματικότητα, η οποία απαντά στην επιστολική μορφή συνιστά μέρος ενός τεκμηρίου. Ο τεκμηριακός χαρακτήρας της επιστολογραφίας είναι συνεκτικό κομμάτι προσδιορισμού της».¹² Το να θεωρούμε, όμως, την επιστολογραφία μόνο ως «τεκμήριο» ή «αντανάκλαση» της ζωής, έχει ως συνέπεια την αυτονόμηση της. Μια τέτοια προσέγγιση, ξεχνά ότι η επιστολή, δεν αποτελεί μόνο μια εγγραφή της κοινωνική πραγματικότητας, αλλά βοηθά στη συγκρότησή της.

Τα γνωρίσματα της επιστολογραφίας, μπορούν να υπερβαίνουν τον στενό ιδιωτικό χώρο, αφού σε πολλές περιπτώσεις το ιδιωτικό, χωρίς να παύει να είναι ιδιωτικό, συμπλέκεται με το δημόσιο και η εγγραφή της ατομικής φωνής, διαχέεται σε συλλογικό επίπεδο. Μια θεώρηση της λειτουργίας του ημερολογίου και της επιστολής, μας βοηθά να αντιληφθούμε το πρόβλημα της ένταξης της επιστολογραφίας στο χώρο με βάση το δυϊκό διαχωρισμό σε ιδιωτικό και δημόσιο. Ο H. Porter Abbott, περιγράφει τις κοινές διαφορές των δύο αυτών όρων. « Ο όρος

---

¹¹ Vivienne Mylne, *The Eighteenth-Century French Novel* (Cambridge University Press, 1965), 145-46.

¹² Hans Picard, *Die Illusion der Wirklichkeit im Briefroman des achtzehnten Jahrhunderts*, *Studia Romanica*, Heft 23 (Heidelberg: Carl Winter, 1971), 10.

“ημερολόγιο” επικαλείται μια ένταση του ιδιωτικού χώρου, απομόνωση, μοναχικότητα, την οποία ο όρος επιστολή αποσιωπά»¹³.

Η αμφιβολία ένταξη της επιστολογραφίας στο δημόσιο χώρο και η αναγωγή σε κριτήρια και κανονικοποιήσεις του λόγου για έναν σαφή χωρικό προσδιορισμό, μας οδηγεί στην προβληματική του είδους της επιστολογραφίας και στην ύπαρξη η μη εισαγωγικών στη λέξη είδος. Ο ορισμός του «επιστολικού είδους»,¹⁴ που όμως σαν όρος εμφανίζεται σε γράμμα το Jean Chapelain¹⁵ χρονολογημένο το 1653, από τον «νομοθέτη του Παρνασσού» Boileau¹⁶ το 1666, και η συνεχής παραγωγή επιστολικού λόγου από την αρχαιότητα ως σήμερα, δεν έχουν θέσει τέρμα στην αμφισβήτηση της επιστολογραφίας ως διακριτό είδος. Για να μιλήσουμε για το είδος της επιστολογραφίας, καλούμαστε να μιλήσουμε για τους κανόνες του. Ο D. Mornet σχετικά με την κλασικιστική επιστολογραφία στην Γαλλία, σημειώνει: « Πρέπει να θυμίσω πρώτα, πρώτα ότι στον 17^ο αιώνα το γράμμα είναι ένα λογοτεχνικό είδος όπως η έμμετρη επιστολή ή το μαδριγάλι [...]. Το είδος αυτό, καθώς και όλα τα άλλα, έχει τους κανόνες του , ακολουθεί τις μόδες του, εξελίσσεται. Αντανακλά τις διαφορές όψεις του κλασικιστικού πνεύματος παρόμοια όπως η τραγωδία ή το μυθιστόρημα... Αφού το γράμμα είναι ένα λογοτεχνικό είδος, πρέπει να έχει τους κανόνες του. Λοιπόν, τους συζητούμε. Το ζήτημα δεν είναι βέβαια να επιστρατεύσουμε με παραθέματα το κύρος του Αριστοτέλη, ούτε καν του Κικέρωνα. Η καθαρή λογική δεν έχει θέση όταν γράφεις επιστολές. Πρόκειται μόνο ν’ αρέσεις ή να συγκινήσεις».¹⁷ Κατά αυτό τον τρόπο ξεδιαλύνονται κάποια γνωρίσματα της επιστολογραφίας, όπως η στρατηγική της σαγήνης, που μας παραπέμπει στη *captatio benevolentiae* της ρητορικής. Κατά αντίθετο τρόπο ο Gustave Lanson είχε υποστηρίξει το 1890, «δεν υπάρχει επιστολικό είδος, τουλάχιστον με τη λογοτεχνική σημασία της λέξης είδος». Επίσης αποδεικνύει ότι δεν υπάρχουν και κανόνες: «Αυτοί

---

¹³ H. Porter Abbott, *Diary Fiction: Writing as Action* (Ithaca: Cornell Univ. Press, 1984), pp. 10-11

¹⁴ “ genre épistolaire ”

¹⁵ Jean Chapelain, *Soixante-dix-sept lettres inédites á Nicolas Heinsius* (1649-1658), εκδ. Bernard Bray, Χάγη 1966, σελ. 211.

¹⁶ Nicolas Boileau- Despréaux, “ Réflexions critiques sur quelques passages du rhéteur Longin” (1694, στον τόμο *Dialogues, Réflexions critiques, Oeuvres diverses*, εκδ. Charles- H. Boudhors, Παρίσι 1942, σ. 96.

¹⁷ Daniel Mornet, *Histoire de la Littérature française classique 1660-1700*, Παρίσι 1940, σ. 318 και 320.

που παρουσιάζονται συχνά ως κανόνες του επιστολικού είδους δεν είναι παρά ηθικοί κανόνες ευπρέπειας, τακτ και καλής συμπεριφοράς, τους οποίους οφείλει να ακολουθεί κανείς όχι στη συγγραφή των επιστολών του, αλλά στην καθημερινή του ζωή, σε ό,τι κάνει και σε ό,τι λέει». ¹⁸ Για τον Lanson «υπάρχει ένας και μοναδικός κανόνας του επιστολικού ύφους: να είναι κανείς αυθεντικός, όποιος και να είναι, να δείχνεται στα γράμματα του όπως είναι μπροστά στους άλλους και ν' αφήνει την πένα του να οδηγείται από τις ίδιες δυνάμεις που κατευθύνουν το σώμα του και τη γλώσσα του στην καθημερινή του ζωή». ¹⁹ Η συζήτηση, λοιπόν, για το επιστολικό είδος, σε πολλές περιπτώσεις διαφαίνεται αντιφατική. Ωστόσο είναι μια συζήτηση το αν εγγράφεται η επιστολογραφία ως γραμματειακό είδος, και άλλη αν εντάσσεται στη λογοτεχνία. Σύμφωνα με τον Duchêne, ο επιστολογράφος απεικονίζεται ως «αυτός που αδιαφορεί για την ύπαρξη του κοινού», ενώ ο επιστολικός συγγραφέας «αυτός που απεναντίας, ενδιαφέρεται περισσότερο για ένα ενδεχόμενο κοινό παρά για το πρόσωπο στο οποίο δείχνει να απευθύνεται.» Σε αυτό το πλαίσιο, τα γράμματα του πρώτου «δεν εγγράφονται αυθόρμητα στο επιστολικό είδος» (εδώ το «επιστολικό», ταυτίζεται με το «λογοτεχνικό»), ενώ τα γράμματα του δεύτερου ανήκουν δικαιωματικά στην επιστολική λογοτεχνία. ²⁰ Καθώς η επιστολογραφία ως είδος παρεμβάλλεται με τη λογοτεχνία και κατανοώντας ότι μια επιστολή φαίνεται να συνδέεται στενότερα με τον χρηστικό λόγο, υπηρετώντας άμεσες ανάγκες επικοινωνίας και πληροφόρησης, επιβάλλεται να εξετάσουμε την πλασματική επιστολογραφία, με σκοπό να ανακαλύψουμε αν η «πραγματική» επιστολογραφία παραιτείται από αισθητικές αξιώσεις, παραχωρώντας το προνόμιο αυτό στην επιστολική λογοτεχνία.

---

¹⁸ G. Lanson, Εισαγωγή στον τόμο *Choix de letters du XVIIIe siècle*, Παρίσι ⁷1904, σ. II (η πρώτη έκδοση είναι του 1890).

¹⁹ Στο ίδιο.

²⁰ Roger Duchêne, “*Réalité vécue et réussite littéraire: le statut particulier de la lettre*, *Revue d'histoire littéraire de la France*, αριθ. 2, Μάρτιος – Απρίλιος 1971, σ. 177-194.

1Α.β Η ΕΠΙΣΤΟΛΟΓΡΑΦΙΑ ΩΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΗ ΠΡΑΞΗ

Στην πορεία της γλώσσας, του πολιτισμού και των αιώνων, η γέννηση της επιστολικής γραφής, συνδέθηκε με πνευματικά δίκτυα, απέκτησε συνάφεια με τη λογοτεχνία και με δημιουργικούς τρόπους έκφρασης, δίνοντας στην επιστολική λογοτεχνία διακριτές φόρμες και κοινωνική εξουσία. Η έννοια της εξουσίας, προκύπτει από νεότερες ιστορικές προσεγγίσεις, οι οποίες θεωρούν τη λογοτεχνία ως ένα από τα είδη του λόγου «υποταγμένο στη γενεαλογία της εξουσίας».²¹ Τη φράση «γενεαλογία της εξουσίας» εισήγαγε ο Foucault, κατά τον οποίο, η εξουσία λειτουργεί ως γενεαλογία των δυνάμεων. Ο Foucault προσδιορίζει την εξουσία ως «την πολλαπλότητα έμφυτων, συναφών δυνάμεων, οι οποίες λειτουργούν και συγκροτούνται στη σφαίρα της δικής τους οργανωτικότητας...και η διαδικασία, η οποία μέσω ασταμάτητων αγώνων, αντιπαραθέσεων, μετασχηματισμών, ισχυροποιεί ή αντιστρέφει αυτές τις δυνάμεις».²² Δύο εφαρμογές της εξουσίας στις λογοτεχνικές σπουδές, έχουν ιδιαίτερη σημασία. Η «εξουσία» που αφορά στην δυνατότητα της λογοτεχνίας, κατά τη φράση του Said, να δημιουργεί αποικίες στο χώρο των αναγνωστών, και με αυτό τον τρόπο να μεταφέρει μετασχηματισμένα νοήματα στον κόσμο. Η «εξουσία», επίσης αναφέρεται στην ικανότητα της λογοτεχνίας, να μπορεί να επηρεάζει κάθε είδος του λόγου, όπως για παράδειγμα, όταν η ανθρωπολογική καταγραφή, δέχεται την επιρροή της λογοτεχνίας.²³ Ο λόγος περί «εξουσίας» στη λογοτεχνία μας οδηγεί στο ζήτημα της διερεύνησης των αιτιών ανάπτυξης της επιστολικής λογοτεχνίας, έχοντας ως αφετηρία την «πραγματική» επιστολογραφία.

Διάφοροι αναλυτές της επιστολικής λογοτεχνίας, η Janet Altman, ο Jan Herman, και η Elizabeth MacArthur, παρέχουν πολύτιμα εργαλεία για την ανάλυση των τρόπων, με τους οποίους η επιστολογραφία μπορεί να επιδράσει στην εμπειρία πρόσληψης των αναγνωστών.

---

²¹ Jürgen Habermas, *The Structural Transformation of the Public Sphere*, μτφ. Thomas Burger (Cambridge, MA: MIT Press, 1989).

²² Michel Foucault, *The history of sexuality*, μτφ. Robert Hurley (New York: Pantheon, 1978), 92

²³ Edward Said, "The World, the Text, and the Critic," in *The World, the Text, and the Critic* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1983), 7-21.

Ο Robert Day αναγνωρίζει «μια ενδιάμεση φόρμα», στην εξέλιξη της επιστολικής λογοτεχνίας, όπου οι επιστολές καταλάμβαναν σχεδόν το μισό της αφήγησης.²⁴ Ο Bernard Bray, επίσης αναφέρει μια ιστορία για το πώς δημιουργήθηκε η επιστολική λογοτεχνία τον δέκατο έβδομο αιώνα, όταν ένας συγγραφέας, εξοικειωμένος με την επιστολική γραφή, σε ξέσπασμα έμπνευσης, ένωσε μερικά γράμματα μαζί, με σκοπό να μιμηθεί τους τρόπους γραφής της πραγματικής επιστολογραφίας.²⁵ Σύμφωνα με τέτοιες αφηγήσεις, η επιστολική λογοτεχνική γραφή δημιουργήθηκε σχεδόν τυχαία, με δεδομένο ότι η τεχνική της αφήγησης είχε ήδη επιτευχθεί στα πλαίσια των «πραγματικών» επιστολών, αναπτύσσοντας το «μονολογικό» χαρακτήρα της επιστολικής γραφής σε «πολυφωνικό». Οι πραγματεύσεις του Laurent Versini για τα αγγλικά, γαλλικά, γερμανικά και ιταλικά κείμενα, ακολουθεί την ίδια εξελικτική κατεύθυνση, καλύτερα εκφρασμένη στο τίτλο κεφαλαίου του, «Από τη μονωδία στην πολυφωνία».²⁶ Σύμφωνα με τον Versini και τον Bray, η επιστολική λογοτεχνία συστάθηκε προοδευτικά, όταν ένας συγκεκριμένος θεματικός άξονας, ερμηνευόμενος με ψυχολογικούς όρους, από τον γαλλικό επιστολικό λόγο, εξελίχτηκε στην προοπτική της πολυφωνίας και της πραγματικής απεικόνισης.

Η επιστολική μορφή αποτέλεσε σημαντική μυθοπλαστική διάσταση, λόγω της πολυδιάστατης δύναμη της, κατεχόμενης από τις ετερογενείς κοινωνικές χρήσεις των επιστολών. Οι προσεγγίσεις του Day αποκαλύπτουν άλλα είδη λόγου που περιέβαλλαν και χρωμάτισαν την επιστολική λογοτεχνία: το δράμα, την αυτοβιογραφία, το ημερολόγιο, την «πραγματική» επιστολογραφία, τις εφημερίδες.

Στην περίοδο 1500-1850, η επιστολή καθίσταται μια ιδανική, διαθέσιμη, υπαρκτή μορφή στην προσπάθεια να δημιουργηθούν οι «μικρές» αφηγήσεις- διηγήσεις σε σχεδόν κάθε διάσταση του λόγου - από τη φιλοσοφία, στην επιστήμη- αντικαθιστώντας τις μεγάλες αφηγήσεις, οι οποίες δε λειτουργούσαν αποτελεσματικά. Οι επιστολές, όπως οι διάλογοι, χρησιμοποιήθηκαν προκειμένου να

---

²⁴ Robert Adams Day, *Told in Letters: Epistolary Fiction Before Richardson* (Ann Arbor : University of Michigan Press 1966), 7

²⁵ Bernard Bray, *L' Art de la lettre amoureuse: Des manuels aux romans 1550-1700* (The Hague: Mouton 1967.)

²⁶ Laurent Versini, *Le Roman épistolaire* (Paris: PUF, 1979).

οικοδομήσουν αφηγήσεις, « απεικονίζοντας τη διαμάχη μεταξύ πολλαπλών αφηγητών και ποτέ σε συνάρτηση με ένα παντογνώστη αφηγητή.»²⁷

Ο Jürgen Habermas εκφράζει την άποψη ότι η επιστολή υπήρξε ένα σημαντικό εργαλείο στην κατασκευή της δημόσιας σφαίρας, στην οποία ο ορθολογικός λόγος και η δημόσια συζήτηση, μπορούσε να αντικαταστήσει τις επίσημες αναγγελίες.²⁸ Μεταφερόμενοι στην εικόνα του ελληνικού παραδείγματος, βλέπουμε ότι την περίοδο του γλωσσικού ζητήματος και των πνευματικών διαξιφισμών, ο επιστολικός λόγος διαδραμάτιζε καθοριστικό ρόλο στη συγκρότηση των απόψεων γύρω από το καίριο πρόβλημα της γλώσσας, και εν πολλοίς διαμόρφωνε παράπλευρους πόλους σε μια επίσημη πολιτική απέναντι στο γλωσσικό ζήτημα, που φαινόταν ασταθής.

Η Elizabeth H. Cook βασιζόμενη στην ιδέα του Habermas για την επιστολική λογοτεχνία, ανακαλύπτει ότι η επιστολή, στάθηκε μια ιδανική φόρμα για τη «δημοσιοποίηση του ιδιωτικού» με τη μεσολάβηση της ιδιωτικής υπόστασης και του δημόσιου λόγου. Όπως «το κοινωνικό συμβόλαιο παράγει πολίτες δημοκρατικών πολιτευμάτων...το λογοτεχνικό συμβόλαιο με την επιστολική λογοτεχνία, επινόησε και ρύθμισε ένα μετά- πατριαρχικό υποκείμενο σε πολίτη στη δημοκρατία των επιστολών.»²⁹

Ο Peter Conroy, υποστηρίζει ότι στα λογοτεχνικά « σαλόνια» του δέκατου έβδομου αιώνα στη Γαλλία εκπαιδεύονταν το αναγνωστικό κοινό της μελλοντικής επιστολικής λογοτεχνίας μέσω της κοινοτικής συζήτησης επιστολών. Οι επιστολές διαβάζονταν ανοιχτά και « η ανάγνωση επιστολών συνδέθηκε με την αναγνώριση τους ως είδος, δημόσιου λόγου παρά ως ιδιωτικού. Με αυτό τον τρόπο διερευνούσαν πώς οι ίδιοι αναγνώστες θα ανταποκρίνονταν στην πλασματική επιστολογραφία, σε πλασματικές, δηλαδή, επιστολές που παρ' όλα αυτά θα λειτουργούσαν ως αληθινές.

Υιοθετώντας την επιστολική δομή, το μυθιστόρημα επέλεξε τους ίδιους κανόνες με τις επιστολές. Στα όρια που η λογοτεχνική επιστολογραφία ακολουθούσε τις ίδιες συμβάσεις και ικανοποιούσε τις ίδιες προσδοκίες, με τις «πραγματικές» επιστολές,

---

²⁷ Suzanne Gearheart, *The Open Boundary Of History and Fiction* (Princeton University Press, 1984), 219-20.

²⁸ Jürgen Habermas, *The Structural Transformation of the Public Sphere*, μτφ. Thomas Burger (Cambridge, MA: MIT Press, 1989).

²⁹ Elizabeth H. Cook, *Epistolary Bodies*, (Stanford University Press, 1996).

περιγραφόταν ως αυθεντική και απολάμβανε το κύρος αυτών, αφού προσομοίαζε και στη μορφή και στο περιεχόμενο.»³⁰

Εκεί που η μυθοπλασία και το έπος φαίνονταν να υπερθεματίζουν τις διαφορές ανάμεσα στη πραγματικότητα και στη φαντασία, η επιστολική λογοτεχνία φάνηκε να καταργεί αυτές τις διαχωριστικές. Μερικές φορές πραγματικά “γράμματα”³¹ μεταφέρονται αυτούσια στη μυθοπλασία με την αντικατάσταση του ονόματος του πραγματικού συγγραφέα. Η καταπάτηση της ρεαλιστικής αντίληψης του χρόνου αναγκαία στην επιστολική γραφή, είναι ίσως ο σπουδαιότερος μετασχηματισμένος κανόνας ανάμεσα στις πραγματικές νόρμες και στην μυθοπλαστική επιστολογραφία. Από την άλλη πλευρά η επιστολική λογοτεχνία απαλλάχθηκε από τη μορφή του παντογνώστη αφηγητή, όπου απουσίαζε από τη βιωμένη πραγματικότητα, και προσομοιάζοντας στις εμπειρίες, έπαψε να διαθέτει αφηγητή, με τις επιστολές να λειτουργούν ταυτόχρονα ως στοιχεία της πλοκής και να γίνονται αφηγήσεις καθώς ο αναγνώστης «κρυφακούει». Ο συγγραφέας, λοιπόν κλήθηκε να απαρνηθεί την πανσοφία του, όταν δημιουργεί πλασματικές επιστολές, καθώς η επιστολογραφία εξέφραζε μια «αγνή» διαδικασία όπου ο γράφων μπορούσε να εγγράψει πολλαπλούς συλλογισμούς, ακόμα και αντίθετους με τις προσδοκίες που σχετίζονταν, συνήθως, με τον ίδιο ή την ίδια. Αναπόφευκτα τέτοιες προσεγγίσεις φανερώνουν ότι τα όρια μεταξύ των πραγματικών ανταποκρίσεων των επιστολών, και της πλασματικής λογοτεχνίας, είναι θολά.

Σε πολλές περιπτώσεις μια επιστολή δίνει την εντύπωση μιας πάγιας δομής, η οποία μπορεί να υπηρετεί διαφορετικά περιεχόμενα και σκοπούς. Ωστόσο, αν μια επιστολή προσδιορίζεται από τη χρηστική της αξία, τότε η καθήλωση της σε μια απόλυτη μορφή, γίνεται σχετικά προβληματική. Ο Philippe Lejeune αναρωτιέται αν «η ιστορία του «γράμματος» ως λογοτεχνικό είδος, φανερώνει κάτι διαφορετικό από τη μόνιμη μεταβλητότητα των γραμματειακών ειδών και από των ορίων αυτού που ονομάζουμε λογοτεχνία. Η απάντηση βρίσκεται στο ότι, «δεν υπάρχει καμία αιώνια ουσία του γράμματος, από τη διακύμανση και την ελεύθερη ύπαρξη μια μορφής γραπτή

---

³⁰ Peter V. Conroy, “Real Fiction : Authenticity in the French Epistolary Novel,” *Romanic Review* 72.4 (1981): 413.

³¹ Abbé d’ Aubignac’ s , *Roman des lettres* (1667)

επικοινωνίας, η οποία συνδυάζεται και με άλλα χαρακτηριστικά και έχει την ικανότητα να εξυπηρετεί ποικίλες λειτουργίες σε διαφορετικά συστήματα.»³²

Κατά αυτό τον τρόπο, καθίστανται κατανοητοί από την πλευρά των ερευνητών οι λόγοι της προσέγγισης του επιστολικού λόγου από την πλευρά της λογοτεχνίας. Ο αυθεντικός χαρακτήρας των επιστολών σε συνδυασμό με την εξοικείωση της χρήσης τους από το αναγνωστικό κοινό, οδήγησε στην παραγωγή επιστολών από συγγραφείς σε ρόλο αποστολέων ή από αποστολείς σε ρόλο συγγραφέων. Αν, λοιπόν, η λογοτεχνία, κέρδισε σε ποικιλία μορφών και περιεχομένου από αυτό το διάλογο με την αυθεντική επιστολική επικοινωνία, σίγουρα η επιστολογραφία συγκέντρωσε το αναγνωστικό και ερευνητικό ενδιαφέρον καθώς επίσης και μια θετική διερώτηση που εμπερικλείεται στην αμφιβολία, του αν η επιστολογραφία ανήκει στο λογοτεχνικό είδος. Ο Shelley Yahalom, προσεγγίζει το θέμα λέγοντας, « Στο σημείο που το μυθιστόρημα, επιλέγει το γράμμα ως μορφή «αυθεντικού» λόγου, μη υποκείμενο στους περιορισμούς της λογοτεχνίας, η επιστολική γραφή υιοθετεί συγκεκριμένες «λογοτεχνικές τεχνικές» στην περιοχή που μοιράζεται με το μυθιστόρημα.»³³

Ο Roger Duchêne³⁴ περιγράφει μια εικόνα³⁵ στο Παρίσι του δεκάτου αιώνα, όπου μια ομάδα ατόμων, συγκεντρώνεται για να περιγράψει και να σχολιάσει το περιεχόμενο ενός γράμματος. Η ίδια εικόνα επαναλαμβάνεται και κατά την αποστολή του γράμματος. Το γράμμα, σπάνια αφορά μόνο τον παραλήπτη, αλλά τα νέα, ανήκουν στη γειτονιά και η απάντηση αποφασίζεται συλλογικά.

Άτομα που δε θεωρούσαν τον εαυτό τους «συγγραφείς» και που δε θα έγραφαν ένα μυθιστόρημα ή ένα ρομάντζο, ενστικτωδώς θεωρούσαν το γράμμα μια μορφή λόγου που συνδυάζει τη δύναμη της πραγματικότητας, με τη γοητεία του φανταστικού. Στη Ρωσία, για παράδειγμα, η επιστολή αποτέλεσε έναν πρωτογενή τρόπο να εισαχθεί η μυθοπλασία σε ένα κυρίαρχο σύστημα λόγου, βασισμένο στις θρησκευτικές πραγματείες και στα διπλωματικά πρωτόκολλα.

Η θεματική ποικιλία των επιστολών, βοηθούσε το μυθιστόρημα να κινηθεί άνετα ανάμεσα από προσωπικές μαρτυρίες, πολιτική ιστορία, ομολογίες, συμβουλές, προσφέροντας εμπλούτιση στο περιεχόμενο.

---

³² Philippe Lejeune, *On Autobiography*, μτφ. Katherine Leary (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1989), 144.

³³ Shelley Yahalom, *Du non-littéraire au littéraire*, *Poétique* II.44 (1980): 413.

³⁴ Roger Duchêne, *Madame de Sevigne et la lettre d' amour*, 2^η έκδ. (Paris: Klincksieck, 1992), 393.

³⁵ Πίσω σελίδα, René Le Sage, *La valise trouvée*, στο, *Oeuvres choisies*. (Paris: Leblanc, 1810) vol II

Το παιχνίδι των επιστολών με το χρόνο και πολλές φορές η χρονολογική παραποίηση τους, στάθηκε ένα επίσης ενδιαφέρον πεδίο της επιστολικής λογοτεχνίας. Σκηνοθετημένες καθυστερήσεις και επικρεμώμενες παραδόσεις αλληλογραφίας, αποσπασματικές, αλλοιωμένες αφηγήσεις, όλα συνηγορούσαν στη διάρρηξη της αλυσίδας των συνηθισμένων συνειρμών και των αυτόματων απαντήσεων. Με αυτό το τρόπο η λογοτεχνία επιτελούσε το έργο της, να διαστρέφει τη λογική συνοχή με πολλαπλά μέσα και να χρησιμοποιεί ένα πρωτογενές υλικό, το γράμμα, το οποίο να απορροφά και να το μεταπλάθει στην πλασματική λογοτεχνία.

Η τοποθέτηση αυθεντικών επιστολών με μυθοπλαστικών, πλάι, πλάι αποτέλεσε γνήσια καινοτομία στο είδος της ερωτικής επιστολογραφίας, έτσι υπάρχουν περίφημα παραδείγματα αυθεντικών γραμμάτων που κρίθηκαν ως λογοτεχνικά, όπως αυτά της Ελοίζας, και πιθανώς πλασματικών γραμμάτων, που προσδιορίζονταν ως αυθεντικά όπως « The Letters of a Portuguese Nun.»³⁶ Ο F. de Grainaille δημοσίευσε μια «Νέα Συλλογή από γράμματα των γυναικών (Nouveau recueil des lettres des dames, 1642) αναμειγνύοντας πραγματικές και πλασματικές επιστολές.³⁷

Η λογοτεχνία, με αυτό το τρόπο, δείχνει την πολλαπλή της συγκρότηση από κομμάτια πραγματικού και φανταστικού, με διαδικασίες μεταμορφώσεων, αντιθέσεων και συνυπάρξεων. Το είδος διαμορφώνεται, η επιστολογραφία προσλαμβάνεται ως λογοτεχνικό προϊόν και παίρνει τη θέση της στον «ορίζοντα αναμονής» του κοινού.³⁸

Σε αυτό το σημείο, μπορούμε να παραθέσουμε έναν ορισμό του Robert- Adam Day για το επιστολικό μυθιστόρημα: «κάθε πεζή αφήγηση μικρού ή μεγάλου μήκους, σχετικά ή απόλυτα φανταστική, στην οποία οι επιστολές, εν μέρει ή εν όλω πλασματικές, χρησιμοποιούνται κατά κάποιο τρόπο ως πραγματικό μέσο ή παίζουν ουσιαστικό ρόλο στην εξέλιξη της πλοκής.»³⁹

Καθώς, όμως, κατά τον δέκατο όγδοο αιώνα η επιστολική λογοτεχνία βρέθηκε στο απόγειο της, το δέκατο ένατο παρουσιάζει μια υποχώρηση. Ενώ οι συγγραφείς του

---

³⁶ Lettres portugaises (The Letters of a Portuguese Nun) εκδόθηκαν ανώνυμα στη Γαλλία το 1669.

³⁷ P. Dumonceaux, «Le XVIIe siècle: aux origines de la lettre intime et du genre épistolaire», *Les Correspondances*, σελ. 290

³⁸ Jacques Rougeot, « La littérature épistolaire » στον τόμο *Littérature et genres littéraires*, Παρίσι 1978, σ. 24

³⁹ Robert- Adam Day, *Told in letters. Epistolary Fiction before Richardson*, Ann Arbor, Univ. of Michigan Press, 1966, σελ.5.

δέκατου ογδόου αιώνα επαινούσαν την επιστολική γραφή για την ευελιξία της και τη δυναμικότητα της, ο δέκατος ένατος αιώνας φανέρωσε μόνο προβλήματα στη μορφή και η ικανότητα των επιστολών να σκιαγραφούν την αυθεντικότητα, αντικαταστάθηκε από άλλες αφηγηματικές φόρμες. Συνεπώς, το είδος της επιστολογραφίας βρίσκεται σε κάποια αμηχανία στη ρομαντική εποχή και χρειάζεται αναπροσαρμογές για να εξασφαλίσει την επιβίωση του κάτω από τις νέες συνθήκες.

Η Γαλλία μπορεί να ξεκίνησε αλλιώς την πορεία της στο επιστολικό μυθιστόρημα, υποτάσσεται όμως υποχρεωτικά στις περιστάσεις. Το επιστολικό μυθιστόρημα γίνεται ολοένα αμετάβατο. Ένα είδος προσωπικού ημερολογίου. Ο Balzac, άνθρωπος του καιρού του, δεν παραμελεί εντελώς την επιστολική αφήγηση. Στον πρόλογο του κύριου επιστολικού μυθιστορήματος του, τα *Απομνημονεύματα δυο νιόπαντρων γυναικών*, αναφέρει: « Πράγμα αρκετά ασυνήθιστο εδώ και σαράντα σχεδόν χρόνια, η δημοσίευση μιας αλληλογραφίας, αυτός ο τρόπος της σκέψης ο τόσο αληθινός, στον οποίο στηρίχτηκαν τα περισσότερα δημιουργήματα του 18^{ου} αιώνα, απαιτούσε σήμερα τις μεγαλύτερες προφυλάξεις. »⁴⁰

Στην Αμερική και στην Αγγλία, στις κοιτίδες του επιστολικού μυθιστορήματος, διαπιστώνεται επιβίωση του είδους, με μειωμένους ρυθμούς. Η αιτιολόγηση αυτού του φαινομένου, μπορεί να αναζητηθεί στη στροφή προς την ιστορία, που επηρεάζει την αφηγηματική πράξη.

Η επιστολογραφία, ωστόσο, στην ανάπτυξη της, καθίσταται ένα μείζον ζήτημα επικοινωνίας, που μπορεί να μελετηθεί, ιδωμένο από πολλά πρίσματα. Οι διαθλάσεις, ωστόσο, δε μπορούν να αλλοιώσουν το βίωμα της απύσας υπόστασης και της αναπλήρωσης της διαμέσου ενός πλασματικού ή πραγματικού υποκειμένου απεύθυνσης.

---

⁴⁰ Balzac, *La comédie humaine*, τομ. I, Παρίσι, Seuil, 1965, σελ.600.

1Α.γ ΜΙΑ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΚΗ ΠΡΑΞΗ, Η ΕΠΙΣΤΟΛΟΓΡΑΦΙΑ.

Ο διαλογικός χαρακτήρας των επιστολών, σημαίνει την ομιλούσα φωνή, μια σημαντική πλευρά του γράμματος, το οποίο γράφεται σε συνθήκη μοναξιάς καθώς ο αποστολέας δε μπορεί να μιλήσει στον παραλήπτη. Το παραδοσιακό μοτίβο του «επιθυμώ να μιλήσω» διακατέχει όλες τις επιστολικές παραγωγές: η γραφή τρέφεται από την ψευδαίσθηση της ομιλίας με εκείνον, του οποίου η απουσία είναι αφόρητη. Η επιστολική γραφή πάντα μια ερμητική προσπάθεια ενισχύει τον υποκειμενικό ιδεαλισμό, μια παραδοξότητα, για την οποία όλοι οι λογοτέχνες είναι ενήμεροι.

Η συμβατικότητα της αποστολής του γράμματος μέσω του ταχυδρομείου, φανερώνει ένα απέραντο σύστημα από αποστολείς και παραλήπτες, με την υποχρέωση της απαραίτητη χρηματικής καταβολής και με τον ελεγκτικό μηχανισμό να επικυρώνει την προέλευση ή τον προορισμό του γράμματος. Η πολυπλοκότητα του συστήματος έχει εκφραστεί με διάφορους τρόπους. Το ταχυδρομείο ως φρουρός και μέσο επίβλεψης, οι ταχυδρόμοι, στρατιώτες και μεσάζοντες του συστήματος που εγγυάται τη σταθερότητα και ακρίβεια του. Σε αυτό το πλαίσιο, συντελείται η επικοινωνία πομπού και δέκτη με εργαλείο το λόγο. Ένα λόγο πολλές φορές απειθή, ανίκανο να εκφράσει τη δύναμη της περιγραφής.

Ο Derrida εκφράζει πολύ εύστοχα αυτή την αδυναμία: « η γλώσσα είναι μια “μεγάλη γυναίκα”, η οποία παραμένει απρόσβλητη, παρθένα, απαθής, κάπως διασκεδαστική και ταυτόχρονα πολύ ισχυρή.»⁴¹

Αυτό που χαρακτηρίζει την επιστολογραφία, είναι η επιθυμία για συνδιαλλαγή. Η συνδιαλλαγή με ένα εσύ απόν, σιωπηλό και σε κάποιες περιπτώσεις αδύναμο να απαντήσει.

Στη μεσαιωνική περίοδο, το γράμμα θεωρούνταν «*sermo amicorum absentium*»⁴², ο λόγος για τους απόντες φίλους, μια διάκριση που εμπερικλείει πολλά διαφορετικά είδη. Ο Franciscus Niger, θεωρητικός της αναγεννησιακής επιστολογραφίας, ξεκινά την πραγματεία του λέγοντας: «Η επιστολή είναι ένας πεζός λόγος, που επινοήθηκε

---

⁴¹ Jacques Derrida, *The Post Card: From Socrates to Freud and Beyond*, μτφ. Alan Bass (Chicago: Univ. of Chicago Press, 1980), σελ.3.

από τη θεϊκή πρόνοια, ο οποίος ανακηρύσσει τους απόντες φίλους σε παρόντες, για ιδιωτική και δημόσια χρήση και ευχαρίστηση.⁴³ Ο Franc Schuerewegen, σημειώνει: «Το γράμμα γράφεται στην απουσία του άλλου, προχωρώντας σε αβέβαιη κατεύθυνση (μεταξύ του αποστολέα και του παραλήπτη υπάρχει η ταχυδρομική αρχή, ένας ισχυρός μηχανισμός, όχι πάντα έμπιστος), βοηθώντας να καταλάβουμε τι μεσολαβεί, προκειμένου ένα βιβλίο να φτάσει στον αναγνώστη.⁴⁴ » Μια επιστολή αποτελεί ένα κείμενο, απομακρυσμένο από το συγγραφέα του, εισερχόμενο στο χώρο ποικίλων αρχών, καθυστερήσεων, όπου αναπόφευκτα επηρεάζουν την ερμηνεία και την αποτίμηση της.

Στη Γαλλία οι επιστολές θεωρούνταν σημαντικές, εφόσον ακολουθούσαν την τέχνη της συνομιλίας πέρα από τα όρια της φυσικής παρουσίας. Όπως ο Rainer Brockmeyer διαπιστώνει « Στη Γαλλία αναπτύχθηκε ένα κοινωνικό πεδίο, το οποίο ενθάρρυνε το ενδιαφέρον για τη ψυχολογία και τη λογοτεχνική αναπαράσταση της ανθρώπινης αλληλεπίδρασης. Σε αυτή τη βάση η επιστολική παράδοση μπορούσε να ανακατασκευαστεί και να αποτελέσει συνέχεια της κοινωνικής συζήτησης μέσω των γραμμάτων.»⁴⁵ Από την άλλη πλευρά στην πολιτικά τεμαχισμένη Γερμανία, όπως αναφέρει ο Robert Elias, οι κοινωνικές συζητήσεις πραγματοποιούνταν περισσότερο μέσω της γραφής. Ο Elias συγκρίνει την απομόνωση των διανοουμένων στη Γερμανία, με τον παράλληλο περιορισμό των Γάλλων κατά τη διάρκεια που το κοινωνικό πεδίο συγκεντρωνόταν γύρω από τη μοναρχική εξουσία, και οι κοινωνικές συζητήσεις πραγματοποιούνταν στα όρια ενός κλειστού κοινωνικού συστήματος. Στη Γερμανία οι επιστολές υποκαθιστούσαν, παρά αποτελούσαν την τέχνη της συζήτησης. Η επιστολή, μετατράπηκε σε υπερτιμημένο, πολιτιστικό αντικείμενο, επενδυμένο με το καθήκον να ενώνει τη διασπασμένη κοινότητα διανοουμένων τη Γερμανίας. Επιπλέον οι επιστολές, δεν είχαν έναν οριοθετημένο μόνο ρόλο, να συνέχουν την κοινωνική συζήτηση, αλλά αναλάμβαναν να καλύπτουν μια σειρά διαφορετικών ενημερωτικών, κριτικών, λογοτεχνικών λειτουργιών.

---

⁴³ Janet G. Altman , *Epistolarity* (Columbus: Ohio State University Press, 1982), 187, 190

⁴⁴ Franc Schuerewegen, *L' Epistolarité comme modèle de lecture, "L' epistolarité à travers les siècles: geste de communication et/ ou d' écriture*, εκδ. Mireille Bossis and Charles A. Porter (Stuttgart: F Steiner, 1990), 92.

⁴⁵ Rainer Brockmeyer, " Geschichte des deutschen Briefes von Gottsched bis zum Sturm und Drang," Ph.D. Dissertation Münster, 1961, 39.

Στη μεσαιωνική περίοδο διαφαίνονται δεκαεπτά κατηγορίες που αφορούν στους χαιρετισμούς στα πλαίσια των επιστολών.⁴⁶ Ο πρόχειρος αριθμός δεκαέξι, συμπεριλαμβάνει συγκεκριμένες παραβλέψεις, στις οποίες επιβεβαιώνονται φανερές παραλείψεις σε κατηγορίες. Δεν υπάρχουν επιστολές προς ή από γυναίκες, ούτε προς ή από εμπόρους και ιππότες. Η δομή της λίστας, με τη συμμετρική και ανισόρροπη σύστασή της, απεικονίζει περισσότερο την κοινωνική εικόνα, παρά την φράση του χαιρετισμού. Οι δάσκαλοι γράφουν στους μαθητές τους, και ο μαθητές στους δασκάλους, οι γονείς στα παιδιά και τα παιδιά στους γονείς. Στην παράπλευρη καταγραφή, η σχετική συμμετρία και η φανερή κατάβαση από την ύψιστη βαθμίδα στη χαμηλότερη, συμπεριλαμβάνει ζευγάρια χαιρετισμών τα οποία είναι μοναδικά και ανατρέπονται με ένα περίεργο τρόπο.

Συνεπώς, ο αυτοκράτορας και ο πάπας, ως ανώτατα μέλη της κοινωνίας, φαίνεται να έχουν τη δυνατότητα να χρησιμοποιούν καθολικούς χαιρετισμούς, οι οποίοι ποικίλλουν αναλόγως τον κοινωνικό βαθμό του παραλήπτη. Υπάρχει μόνο ένας τύπος κυρίαρχου χαιρετισμού, δηλώνοντας κυριότητα, δύο τύποι υποτελούς, υπάκουου και ανυπάκουου. Τα αμελή παιδιά (αγόρια), γράφουν στους γονείς τους, αλλά οι γονείς δεν καθοδηγούνται στον τρόπο που θα απαντήσουν. Σε αυτή την περίπτωση, διαπιστώνεται η ύπαρξη ενός τριμερούς συστήματος, αποτελούμενο από προσωρινούς κοσμικούς κανόνες, πνευματικές συμβουλές και ταξικούς διαχωρισμούς (εργάτες- παραγωγί) που αφορούν στο φεουδαλικό καθεστώς.⁴⁷

Αυτές οι ασυμμετρίες προβλέπουν αυτό που καλείται «βαθμωτή εξουσία» η οποία οδηγεί τις επιστολές σε μια μηχανική διαδικασία. Ο Foucault μας υπενθυμίζει ότι η εξουσία δεν είναι ποτέ απόλυτη, αλλά μια εξουσία διαφορική, που δημιουργεί δυναμικές πολιτιστικές και κοινωνικές αλληλεπιδράσεις. Οι διαφορετικές πτυχές της εξουσίας και των πληροφοριών συντελούν σε μια ταχυδρομική κυκλοφορία, η οποία απεικονίζει μια αισθητή μορφή της κοινωνικής δυναμικής.

Οι μορφολογικοί κανόνες που χρησιμοποιούνται στον επιστολικό λόγο, αναγκάζουν σε απαρέγκλιτη συμμόρφωση. Το πρότυπο της επιστολής εκφράζει ακριβώς αυτή την κατεύθυνση. Από την προσφώνηση ως την τελική επιφώνηση, από την ποιότητα του χαρτιού της επιστολής, τον τρόπο γραφής και χρήσης του λόγου, εισερχόμαστε στο

---

⁴⁶ Shelley Yahalom, "Du non- littéraire au littéraire," *Poétique* II.44 (Nov. 1980): 413.

⁴⁷ John of Garland, *Parisiana Poetria* εκδ. Και μτφ. Traugott Lawler, Yale Studies in English, 182 (New Haven : Yale University Press, 1974.).

χώρο της κοινωνικής ιεραρχίας, πολλές φορές με την παραγωγή και επικύρωση κατεστημένων μορφών εξουσίας.

Από τα αρχαία χρόνια η στοιχειοθέτηση του επιστολικού λόγου είναι καθορισμένη: πομπός, δέκτης, χαιρετισμός. Υπηρετώντας κάποια στερεότυπα, η επιστολή συστήνεται με το όνομα της.

Ο Camillo Baldi στο βιβλίο του *Treatise on How We Can Know the Nature and Quality of a Writer* προσθέτει μια διαφορετική λειτουργία των επιστολών. Στο ερευνητικό του παράδειγμα που ονομάζει *trattato*: σκέψεις στο γράμμα του Antonio Perez στο Duke of Lerma, ο Baldi παραθέτει την Αριστοτελική ιδέα ότι τα γράμματα είναι απεικονίσεις λέξεων και λέξεις της «ψυχής». Ακολούθως μέσω των λέξεων ενός γράμματος, μπορεί να ιδωθεί ο ψυχισμός του συγγραφέα.

Αυτή η υπόθεση αντικατοπτρίζει την πρόοδο μιας σκέψης που ξεκινά από τη μεσαιωνική περίοδο, αντιμετωπίζοντας τα γράμματα ως λόγο περί της απουσίας και φτάνει να τα θεωρεί απεικονίσεις της ψυχής. Ο Baldi υπογραμμίζει τις ιδιαίτερες ιδιότητες μιας επιστολικής απάντησης. «Η επιστολή είναι εξαιρετικά δημοφιλής, εφόσον όποιος γράφει ένα γράμμα, αποτυπώνει εκεί μια εικόνα της ψυχής τους. Αν και άλλοι λόγοι (δημόσιοι) ή γραπτά δείχνουν τις συνήθειες του ομιλούντα ή του γράφοντα, τίποτα δεν υλοποιεί αυτό το σκοπό από ένα οικείο γράμμα.»⁴⁸ Άλλες συγκρίσιμες με τις επιστολές, γραπτές πραγματώσεις δίνουν μια κυρτή και διαθλασμένη εικόνα, η οποία «δημιουργεί ένα αντανakλώμενο αντικείμενο, μεγαλύτερο ή μικρότερο από αυτό που πραγματικά είναι. Το γράμμα, λοιπόν, σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, παράγει μια επαρκή αναπαράσταση του ψυχισμού, αυτού που το έγραψε. Ο Baldi ακολουθεί μια σημειωτική ανάλυση σχετικά με το γράμμα διαχωρίζοντας τους τρόπους, με τους οποίους δείχνει τη φύση του αλληλογράφου, σε τέσσερις κατηγορίες, τις οποίες αναλύει, ξεκινώντας από την πιο επιφανή στην πιο ουσιαστική.

Η θεωρητική προσέγγιση ενός γράμματος με ψυχολογικούς όρους υπήρξε διαδεδομένη, ωστόσο σε σημεία γίνεται δαιδαλώδης και μπερδεμένη, όταν φθάνει να εξάγει συμπεράσματα από τους τρόπους γραφής του χειρογράφου ή των σχημάτων λόγων που χρησιμοποιούνται, προκειμένου να αναλυθεί η προσωπικότητα του γράφοντα.

---

⁴⁸ Camillo Baldi, *Trattato, come da una Lettera Missiva si Conoscano la Natura, e Qualita dello Scrittore* (Carpi: Girolamo Vaschieri, 1622), 5.

Η επιστολή συνδέεται με το σώμα και την ύλη, ως προς την απεύθυνσή της, αλλά επιπλέον δεν παραλείπεται ο κοινωνικός της ρόλος, ως κοινωνική διαδικασία, και ως έκφραση κοινωνικών σχέσεων. Η σχέση του γράμματος με τη σωματική έκφραση, σε περιπτώσεις, οδήγησε σε μια μεταφυσική ερμηνεία των επιστολών που αφορούσε στη δυνατότητα τους να μετατρέπουν την απουσία σε παρουσία. Γίνεται αναλογικό της γερμανικής λέξης : *Geschick*, που σημαίνει μοίρα, μετατρέποντας τη διαδικασία της αποστολής σε μια μεταφυσική διαδικασία που στηρίζεται στο πεπρωμένο. Ο Derrida καλεί το γράμμα: *tekhne*: «Ένας μεταφυσικός και τεχνικός προσδιορισμός της αποστολής ή αλλιώς του προορισμού, του είμαι. Τίποτα άλλο παρά μεταφυσική, τίποτα προσδιορισμένο.»⁴⁹ Μεταφράζοντας τα νοήματα του μεταφυσικού σε κοινωνικό επίπεδο μπορούμε να δούμε την προσπάθεια να εξεταστεί το γράμμα στο «εσωτερικό» με την εμβάθυνση σε επίπεδα που φανερώνουν τα συναισθήματα, αλλά και τις τάσεις του κύκλου των επιστολικών ανταλλαγών.

Στην επιστολικές κινήσεις αποστολής, παραλαβής, διακρίνονται ποικίλοι τρόποι σηματοδοτήσεις των γραμμάτων. Κρυπτογραφικοί κώδικες, μηνύματα στους φακέλους που αφορούν την ταχυδρομική αρχή, όπως : « Στείλτε το σύντομα», «Να φτάσει στον ακριβή του προορισμό». Ο Lacan υποστηρίζει ότι το γράμμα φτάνει πάντα στον προορισμό του, εννοώντας ότι η συνθήκη της αποστολής και της αποδοχής αποτελούν μέρη του γράμματος.

Ο διαλογικός χαρακτήρας του γράμματος συμπεριλαμβάνεται στον αρχικό σκοπό σύστασης του. Η γραφή συντελείται προκειμένου να αποσταλεί σε ένα άλλο άτομο, με αυτό το τρόπο εμπερικλείεται η συνθήκη της υποδοχής και της ανάγνωσης, απαντώντας σε ανείπωτα ερωτήματα, και αναμένοντας απαντήσεις

Οι επιστολές ορίζονται ως ποικιλόμορφα γραπτά μηνύματα (υπογεγραμμένα, ανώνυμα, ψευδώνυμα, υπαγορευμένα, αντίγραφα κτλ.), που διακινούνται από πομπό σε δέκτη, δίνοντας μας πληροφορίες και με την τυπολογία τους, με τα σημαίνοντα και όχι απλώς με τα σημειώματα τους. Επιστολές, καρτ ποστάλ, «βραχείες», ευχετήρια, αγγελτήρια, μπιλιέτα κλπ.), ξεχωρίζουν με την υλική τους υπόσταση, με τα δομικά στοιχεία της εκφοράς τους, τόπος χρόνος, προσφώνηση, επιφώνηση, υπογραφή ή με τον σημειωτικό τους διάκοσμο, ποιότητα, χρώμα, σχήμα, ακόμα και άρωμα χαρτιού,

---

⁴⁹ Jacques Derrida, *The Postal Card: From Socrates to Freud and Beyond*, μτφ. Alan Bass (University of Chicago Press, 1984), 192

δακτυλογραφημένη ή χειρόγραφη παρουσίαση, υλική παράσταση της γραφής μέσα στο χώρο, καλλιγραφία, σχέδια, ζωγραφιές, συνοδευτικά αντικείμενα.

Εκεί που ο επιστολικός λόγος γίνεται απόλυτη αγωνία έκφρασης, σε περιόδους πολέμου, εξορίας, παρουσιάζονται αυξημένες ανάγκες επικοινωνίας και η επιστολή μετατρέπεται σε κρίκο που ενώνει διαφορετικές πραγματικότητες στο επίπεδο του επιθυμητού και αυτού που συμβαίνει .

Στο πεδίο των ερωτικών επιστολών ο χαρακτήρας της επικοινωνίας διαφαίνεται πιο σύνθετος, καθώς οι νόρμες διασαλεύονται, η απουσία μεγενθύνεται, η γλώσσα κρίνεται ανεπαρκής, οι έμφυλοι ρόλοι ανατρέπονται, το υποκείμενο ανασυγκροτείται μέσω της γραφής. Τα ερωτικά γράμματα για πολλά χρόνια, αποτέλεσαν μέσα μεταμπίησης των σχέσεων, πολιτικής, οικονομικής, εξουσίας, δοξάζοντας μια ολοκλήρωση που μόνο ο έρωτας μπορεί να φέρει.

Στην ερωτική επιστολογραφία η απουσία και η αναμονή καταλαμβάνουν το μεγαλύτερο θεματικό χώρο, καθώς αν η αγαπημένη ή ο αγαπημένος ήταν παρόντες δε θα συντελούνταν η γραφή. Η απόγνωση της απουσίας, οδηγεί σε ένα λόγο αποσπασματικό, διακοπτόμενο και σχεδόν ανήμπορο. Η επιστολή αποτελεί μια μετωνυμία του σώματος του αγαπημένου ατόμου, ενώ η γραφή προσομοιάζει στη φωνή του. Ο Barthes αναφέρει: «Η γλώσσα αποτελεί την επιδερμίδα, ακουμπώ τη γλώσσα στον άλλο. Είναι σα να είχα αντί για δάχτυλα, λέξεις ή δάχτυλα στις άκρες των λέξεων. Οι λέξεις δονούνται με πάθος.»⁵⁰

Κατά αυτό τον τρόπο ο επιστολικός λόγος αποτελεί έναν πλεονασμό του πάθους και έκφραση της αγωνίας να καταλυθούν οι αποστάσεις και το χάσμα των σωμάτων.

Στην επιστολική λογοτεχνία τα ερωτικά γράμματα υπερβαίνουν τον αφηγηματικό τους ρόλο και γίνονται τα ίδια, αντικείμενα μεγάλου ενδιαφέροντος. Φιλιούνται, βρέχονται με δάκρυα, δαγκώνονται κρατιούνται στην αγκαλιά και συνήθως φυλάσσονται σε ειδικό μέρος, προφυλαγμένο από κάθε αναπάντεχη παραβίαση.

---

⁵⁰ Roland Barthes, *A Lover Discourse: Fragments*, μτφ, Richard Howard, New York: Hill and Wang, 1978.

1Α.5 ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΣΗΜΑΝΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΟΛΟΓΡΑΦΙΑΣ

Η επιστολογραφία ως είδος του λόγου και σύμφωνα με τη γενεαλογία των ειδών, βρίσκεται σε μια διαρκή σύνδεση με την ιστορία. Ο Michel Foucault σημειώνει σχετικά με τη γενεαλογία: « καλείται να καταγράψει τη μοναδικότητα των γεγονότων μακριά από κάθε μονότονη τελείωση. Πρέπει να αναζητά τα γεγονότα στο πιο ανέλπιστο σημείο, σε ότι τείνουμε να θεωρούμε χωρίς ιστορία, στο συναίσθημα, στον έρωτα, στη συνείδηση, στα ένστικτα. Υποχρεώνεται να είναι ευαίσθητη στα σημάδια επανεμφάνισεων, με σκοπό, όχι να ακολουθήσει την βαθμιαία καμπύλη της εξέλιξης, αλλά να απομονώσει τις διαφορετικές καταστάσεις, όπου η επανεμφάνιση πραγματοποιείται σε άλλο ρόλο. Συμπερασματικά η γενεαλογία, έχει ως καθήκον να προσδιορίζει ακόμη και εκείνα τα τεκμήρια που είναι απόντα, για εκείνη τη στιγμή που έμειναν ακατανόητα.»⁵¹

Ο ελληνικός χώρος, φαίνεται να γνωρίζει σημαντική επιστολική δραστηριότητα από τον 4^ο αιώνα π.Χ και έπειτα. Ο Richard Bentley επιβεβαιώνει ότι από το 1699, ο χώρος αυτός θέτει ένα οξύ πρόβλημα γνησιότητας, αν λάβουμε υπόψη ότι πολλές συλλογές επιστολών που αποδίδονται σε γνωστές προσωπικότητες, από τον Ηράκλειτο ως τον Αριστοτέλη, τον Ισοκράτη, το Δημοσθένη και άλλους, δεν είναι παρά ψευδώνυμες κατασκευές ή, τουλάχιστον, συλλογές, όπου το γνήσιο συνυπάρχει με το νόθο.⁵²

Οι αρχαιοελληνικές επιστολές είναι πολύμορφες: ιδιωτικές, επίσημες, πλαστές, λογοτεχνικές, επιστημονικές, φιλοσοφικές κλπ.⁵³ Η ελληνόγλωσση, όμως, επιστολογραφία δε συνδέεται τόσο με την κλασική, αλλά με την ελληνιστική εποχή, όπως πιστοποιείται από τις βασιλικές επιστολές και, κυρίως, από τα πάμπολλα

---

⁵¹ Michel Foucault, “ Nietzsche, Genealogy, History”, in *Language, Counter – Memory, Practice* (Ithaca: Cornell University Press, 1977), 139-40

⁵² Μουλλάς Παν, *Ο λόγος της απουσίας*, Αθήνα 1992, σελ. 173.

⁵³ The Oxford Classical Dictionary, εκδ. N. G. L. Hammond και H. H. Scullard ²1978, σ. 598-599, όπου διακρίνονται έξι κατηγορίες αρχαίων επιστολών.

ιδιωτικά ευρήματα των παπύρων, θαυμαστά τεκμήρια ενός ανθηρού Ελληνικού λόγου.⁵⁴

Στα ρωμαϊκά χρόνια, διαπιστώνουμε αρκετές επιστολικές πραγματώσεις. Κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους, η λατινόγλωσση επιστολογραφία βρίσκεται σε πλήρη ακμή με το Κικέρωνα, τον Πλίνιο τον Νεότερο, το Σενέκα. Η άνθηση της επιστολογραφίας τα χρόνια αυτά συνδέεται με τις ειδικές συνθήκες που επικρατούν στο εσωτερικό της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας: διοικητικές και γραφειοκρατικές ανάγκες, τεράστιες αποστάσεις, στρατιωτικές και άλλες μετακινήσεις, αλλά και υλικοτεχνικές υποδομές, οδικό δίκτυο, ταχυδρομικές υπηρεσίες.

Η εμφάνιση του χριστιανισμού επιβάλλει το επιστολικό φαινόμενο και του προσφέρει σημαντική θέση στο λόγο. Η επιστολογραφία διαθέτει πρόθυμα τις υπηρεσίες της και χρησιμοποιείται αποτελεσματικά προκειμένου να εδραιωθεί η νέα θρησκεία.

Στα βυζαντινά χρόνια η επιστολογραφία μεταπλάθεται σε επιστολοκρατία, ρυθμίζει τις προσωπικές και τις κοινωνικές σχέσεις των ανθρώπων, κατοχυρώνει τον ιδεολογικό ρόλο της εκκλησίας, παγιώνει τις λειτουργίες της εξουσίας και τροφοδοτεί μια τεράστια και αδιάλειπτη χειρόγραφη παράδοση, σε σημείο που καθώς παρατηρεί ο Συκουτρής να μην υπάρχει σχεδόν κανένας αξιόλογος βυζαντινός λόγιος χωρίς επιστολικό έργο.⁵⁵

Η επιστολογραφία προσαρμόζεται στις ιστορικές περιόδους, ουμανισμός, Αναγέννηση, συμβολή της τυπογραφίας, αθρόα δημοσίευση επιστολικών έργων στη Δύση, γενικότερη επιστολική ανθοφορία στην Ευρώπη του δέκατου εβδόμου αιώνα.

Στη Γαλλία η πρωτοβουλία του Ερρίκου ΄Δ (1553- 1610), να θέσει το βασιλικό ταχυδρομείο στη διάθεση του κοινού, αποτελεί σημαντική αλλαγή για την αλληλογραφία, που πλέον κρατικοποιείται και από προνόμιο των ευγενών, βρίσκεται στη διάθεση χρήσης από τους αστούς. Η δημοκρατικότητα, βέβαια, πολλές φορές ανατρέπεται με τις παραβιάσεις των επιστολών να συνεχίζονται από όλες τις εξουσίες, παρά τις διακηρύξεις της Γαλλικής Επανάστασης, ως το δεύτερο μισό του δέκατου ένατου αιώνα.⁵⁶ Η ταχυδρομική μεταρρύθμιση που συντελείται στην Αγγλία

---

⁵⁴ Μανόλης Τριανταφυλλίδης, *Νεοελληνική Γραμματική*, τομ. Α. Ιστορική Εισαγωγή, Αθήνα 1938, σ. 182 κε. [Άπαντα, τομ. Γ, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 182 κε.]

⁵⁵ Ιωάννου Συκουτρής, *Αρχαία Επιστολογραφία*, μτφ από τα γερμανικά Δανιήλ Ι. Ιακώβ, Αθήνα 1988, στ. 200.

⁵⁶ Y. M. Danan, *Histoire postale et Libertés publiques*, Παρίσι, 1965.

στις 6 Μαΐου του 1840, όταν κυκλοφορεί το πρώτο γραμματόσημο, με κόλλα, φέρνει την αλλαγή. Οκτώ χρόνια αργότερα, η μεταρρύθμιση αυτή θα εφαρμοστεί και στη Γαλλία. Το περίφημο γραμματόσημο διογκώνει σε πολλαπλάσιο βαθμό τις πραγματώσεις του επιστολικού λόγου, και ταυτόχρονα κάνει πιο περίπλοκη τη λογοκρισία. Στα τέλη του δεκάτου ενάτου αιώνα, σύμφωνα με μια στατιστική της διεύθυνσης ταχυδρομείων της Νέας Υόρκης, οι αριθμοί είναι εντυπωσιακοί: κάθε χρόνο στέλνονται 5.845 εκατομμύρια επιστολών, 1.077 εκατομμύρια επιστολικών δελταρίων, 4.610 εκατομμύρια εντύπων και 104 εκατομμύρια δεμάτων.⁵⁷

Έτσι πίσω από τις λέξεις ορθώνεται ένα ολόκληρο φαινόμενο.

Καθώς, όμως, η επικοινωνία πλουτίζει και από άλλα εργαλεία και μέσα, ο κίνδυνος της εξαφάνισης της επιστολογραφίας, τίθεται στο προσκήνιο. *Τα Γράμματα από τα βουνα* (1905) του Αθ. Σουλιώτη Νικολαΐδη συνδυάζουν την επιστολική με την ταξιδιωτική και με την ημερολογιακή γραφή. Τα *Mémoires intimes* (1981) του Georges Simenon, αποτελούνται από επιστολές του συγγραφέα προς την κόρη του.

Η επιστολογραφία συνεχίζει να διατηρεί και κατά τον 20^ο αιώνα τον αποκλειστικό της χώρο, ενώ συνάμα υποστηρίζεται από τις πολυποίκιλες λειτουργίες του γραπτού λόγου, αφού «το τέλος μιας ταχυδρομικής εποχής, είναι και το τέλος της λογοτεχνίας».⁵⁸

Κατά την εξέλιξη της, η επιστολική επικοινωνία, λαμβάνει και άλλες μορφές και τυπολογίες. Οι καρτ- ποστάλ με τα σύντομα μηνύματα, το τηλεγράφημα και οι προσπάθειες διάρρηξης των αυστηρών τυπικών κανόνων, με τη χρήση του ενικού ακόμα και σε δημόσιες επιστολές, όπως αποδεικνύεται από το ελληνικό παράδειγμα του περιοδικού του «Νουμά» και όπως φαίνεται από την αλληλογραφία που διατηρείται μεταξύ των διανοομένων του τέλους του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, θέτουν νέες προοπτικές ανάπτυξης, αλλά και κατευθύνσεις στη μελέτη του είδους.

---

⁵⁷ Κλειώ Λιψίας, 15/27 Φεβρουαρίου 1889, σ. 49.

⁵⁸ Jacques Derrida, *The Post Card: From Socrates to Freud and Beyond*, μτφ. Alan Bass, Chicago: Univ. of Chicago Press, 1980.

1Α.ε ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΕΙΣ ΤΟΥ ΦΥΛΟΥ ΣΤΗΝ ΕΠΙΣΤΟΛΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

Η επιστολική λογοτεχνία στις περιόδους ανάπτυξης της συνδέθηκε με τις κυρίαρχες αντιλήψεις, απεικονίζοντας εκφάνσεις και οπτικές, άλλες φορές βοηθώντας την αναπαραγωγή τους και άλλοτε προσπαθώντας να δημιουργήσει εναλλακτικές αντιστάσεις. Σε αυτή την κατεύθυνση δανείζεται τη μορφολογική επιλογή των επιστολών, πετυχαίνοντας έτσι την αμεσότερη σκιαγράφιση των τάσεων που χαρακτηρίζουν τις εποχές σε ατομικό και κοινωνικό επίπεδο και συμμετέχοντας σε ένα διάλογο ανάμεσα σε υπαρκτές νόρμες. Στην περίπτωση μας, ο διάλογος αυτός επικεντρώνεται στον άξονα του φύλου και στην αναπαράσταση των ρόλων του μέσα από ξεχωριστά λογοτεχνικά, επιστολικά παραδείγματα σε διαφορετικές χρονικές περιόδους.

Η γυναίκα των επιστολών, δηλώνει την παρουσία της στο λόγο, σχετικά με την απουσία του άντρα στον οποίο γράφει. Μέσω του λόγου φαίνεται ο περιορισμός και η απελευθέρωσή της ταυτόχρονα. Είναι εκείνη που καταδεικνύει μια πολιτιστική αμφισβήτηση, είναι η γυναίκα που τοποθετείται σε θέση αμφισβήτησης, η οποία αμφισβήτηση κινείται σε πολλά επίπεδα.

Ο διαχωρισμός, μεταξύ του κυρίως αληθινού επιπέδου που συναρτάται και κατά κάποιο τρόπο εγκλωβίζεται από το περιεχόμενο των ίδιων των επιστολών, και του επιπέδου του μορφωτικού που εικονίζεται μέσω της γραφής. Η διάκριση μεταξύ της ενεργητικής και παθητικής σημασίας του ρήματος, μεταξύ της αναπλαθόμενης αυτοβιογραφικής επισκόπησης και του περιορισμού μιας ενδότερης έκφρασης που λειτουργεί απαγορευτικά.

Υπηρετώντας τη γυναικεία φωνή και έκφραση, η επιστολή θεωρείται το πιο σημαντικό και επιλεγμένο λογοτεχνικό γένος. Συνάμα, αντιμετωπίζεται ως μια ύπολογοτεχνική φόρμα, περιφρονημένη στην ιεραρχία των λογοτεχνικών ειδών. Ο υποτιτλισμός στις θέσεις της Barbara Maria Zaczek's "Μια γυναικεία περιοχή υπό την ανδρική κηδεμονία" εμπερικλείει μια κρυμμένη έμφυλη διαλεκτική στην παράσταση της γυναίκας στον επιστολικό λόγο.⁵⁹ Θεωρητικοί όπως η Ruth Perry, η

---

⁵⁹ Barbara Maria Zaczek, *The Letter – A Female Territory Under Male Auspices ?* Ph. D. dissertation, University of Oregon, 1992.

Linda Kauffman, η Katharine Jensen, η Elizabeth Cook και η April Alliston, μελετούν τις πολύπλοκες συσχετίσεις του φύλου με την επιστολική παραγωγή.⁶⁰

Όλες οι έρευνες εφορμούν από τις ιστορικές εγγραφές, ξεκινώντας από τον Οβίδιο, όπου η συνηθισμένη μορφή του γράμματος εξελίσσεται σε λογοτεχνικό γένος, στο οποίο παραχωρείται μια υπεροχή στις παραστάσεις των γυναικών, με την προϋπόθεση του περιορισμού της σε συγκεκριμένα λογοτεχνικά και πολιτιστικά στερεότυπα, όπως αυτό της εγκαταλειμμένης ερωμένης.

Η επιστολική λογοτεχνία αποτέλεσε ένα σημαντικό πολιτιστικό φορέα, φωνής των γυναικών, σε θέση χαρακτήρων αλλά και συγγραφέων. .

Η Katharine Jensen προσδιορίζει την γυναίκα στις επιστολές ως μια «αναπαράσταση του φύλου...μια ανδρική δημιουργία, ένα προϊόν συγκεκριμένων κοινωνικών και ιστορικών δυνάμεων». Τοποθετεί αυτές τις αναπαραστάσεις στον δέκατο έβδομο και δέκατο όγδοο αιώνα στη Γαλλία.⁶¹ Οι μελέτες της Jensen δείχνουν τη διαλεκτική διάσταση του αναπαραστατικού ρόλου, ο οποίος άπαξ και δημιουργείται, ξεφεύγει από τον έλεγχο του δημιουργού του.

Η Linda Kauffman επίσης διαπιστώνει τη «μεταμόρφωση της γυναίκας (μέσω της γραφής) από θύμα σε καλλιτέχνη.» Επιπλέον υποστηρίζει ότι αυτή η φαινομενική ανατρεπτικότητα ενθαρρύνεται συνεχώς, καθώς «επιτρέποντας στις γυναίκες την είσοδο στο επιστολικό πεδίο, επιτρέπεται να μιλήσουν αναφορικά, όμως, με μια σχέση (εξάρτησης), περιοριζόμενες στον κοινωνικό και οικογενειακό τους ρόλο.»⁶².

Η Elizabeth Goldsmith είναι πιο περιεκτική στο λόγο της: «προκειμένου να μελετήσουμε την ιστορικότητα της γυναικείας φωνής στον επιστολικό λόγο...καλούμαστε να καταγράψουμε τις μεθόδους με τις οποίες παρέμεινε στη σιωπή.»⁶³

---

⁶⁰ April Alliston, *Virtue's Faults* (Stanford University Press, 1996), Katharine Ann Jensen, *Writing Love: Letters, Women and the Novel in France, 1605- 1776* (Carbondale and Edwardsville, IL: Southern University Press, 1995), Linda S. Kauffman, *Discourse of Desire: Gender, Genre and Epistolary Fictions* (Ithaca NY: Cornell University Press, 1986, Ruth Perry, *Women, Letters, and the Novel*, AMS Studies in the Eighteenth Century, 4 (New York: AMS Press 1980.)

⁶¹ Katharine Ann Jensen, *Writing Love: Letters, Women and the Novel in France, 1605- 1776* (Carbondale and Edwardsville, IL: Southern University Press, 1995).

⁶² Linda S. Kauffman, *Discourse of Desire: Gender, Genre and Epistolary Fictions* (Ithaca NY: Cornell University Press, 1986

⁶³ Elizabeth Goldsmith, "Introduction" to *Writing the Female Voice*, xii

Οι επιστολές πάθους, με δεδομένο ότι δημιουργήθηκαν από άντρες, καταφέρνουν να συντελούν πέρα από την αναγνώριση της γυναικείας υποκειμενικότητας, η οποία μπορεί να καταλαμβάνει χώρο και να αναπτύσσεται, στη σύσταση ενός μοντέλου υποκειμενικότητας. «Η υποκειμενικότητα δεν ορίζεται ως κάτι εσωτερικό. Η ενδοσκοπήση του ατόμου αναπτύσσεται σε αναλογία με την εξωτερικότητά του. Η ταυτότητα του εγώ είναι μια συμβολική κατασκευή, η οποία με τη συνακόλουθη πολύπλοκη εξέλιξη της κοινωνίας, αναγκάζεται σε φυγόκεντρη μετακίνηση ολόένα και περισσότερο, από ένα μέσο σημείο έως ότου τείνει σε σταθεροποίηση.»⁶⁴ Το μέσο σημείο θεωρείται πατριαρχικό με χαρακτηριστικά ανδρικής φύσης, από το οποίο η μορφή της γυναικείας στις επιστολές γίνεται ο λόγος για παρέκκλιση.

Την περίοδο της αναγέννησης, διακρίνεται μια τάση «θηλυκοποίησης», που προκύπτει από την αξιοσημείωτη άνοδο στην εκτίμηση των γραμμάτων που γράφονται από γυναίκες. Σημαντική σημασία δόθηκε σε θέματα μόρφωσης των γυναικών, με αποτέλεσμα η παραγωγή επιστολών από μορφωμένες γυναίκες να αυξάνεται. Οι αποκρίσεις των γυναικών μέσω γραμμάτων αποκτούσαν «συλλεκτική αξία». Χαρακτηριστικό παράδειγμα επί αυτού αποτελεί ο ουμανιστής Celio Secondo Curione (1503-1569), ο οποίος ως σκοπό της ζωής του είχε θέσει τη συγκέντρωση μιας ευρύτατης ανθολογίας επιστολικών αποκρίσεων. Ο ίδιος είχε γράψει στην Olympia Morata, ενώ βρισκόταν στο κρεβάτι του θανάτου της, ρωτώντας την αν είχε γράψει στον Bonifacius Amerbach προκειμένου να διασφαλίσει το πρόλογο στα συγκεντρωμένα γράμματα της, τα οποία σκόπευε να εκδώσει.⁶⁵

Οι αλληλογραφίες με άνδρες ουμανιστές ήταν επίσης ένας άμεσος τρόπος για τις γυναίκες να εδραιώσουν τη θέση τους στον πνευματικό κόσμο, εφόσον μια καταγεγραμμένη αλληλογραφία με έναν αναγνωρισμένο ουμανιστή ισοδυναμούσε με τη διαδικασία της έκδοσης, όπως συμβαίνει στις μέρες μας.⁶⁶

Οι επιστολές είναι ικανές να αναπαριστούν το φύλο, αλλά και τις έμφυλες διακρίσεις. Τα γράμματα των γυναικών, φαίνεται να λειτουργούν συμπληρωματικά σε ένα κυρίαρχα ορθολογικό λόγο. Η γυναικεία εκτροπή από τη εκλογικευμένη

---

⁶⁴ Jürgen Habermas, *Legitimation Crisis*, μτφ. Thomas McCarthy (Boston: Beacon Press, 1973), 128.

⁶⁵ Beat Rudolf Jenny, “Die Amerbachkorrespondenz. Von der humanistischen Epistolographie zur bürgerlichen Briefstellerei,” in *Der Brief im Zeitalter der Renaissance*, εκδ. Franz Josef Worstbrock (Weinheim: Acta humaniora 1983), 211-12.

⁶⁶ Margaret L. King and Albert Rabil Jr., εκδ. *Her Immaculate Hand* (Binghamton NY: Medieval and Renaissance Texts and Studies, 1983).

χρήση του λόγου, η παράκαμψη της λογικής, δημιουργεί μια μαγική ασυμμετρία, μια παραφωνία του συστήματος.⁶⁷

Στα τέλη του δεκάτου εβδόμου αιώνα, όπως σημειώνει η Janet Altman, φαίνεται « η λογοτεχνία, μέσω της επιστολικής γραφής, να αφιερώνεται, διαρκώς και περισσότερο σε μια περιορισμένη γυναικεία αναγνώριση, η οποία σχετίζεται με τις ερωτικές επιστολικές αποκρίσεις σε άντρες.»⁶⁸ Τον ίδιο αιώνα είναι αναγνωρίσιμο το γεγονός ότι οι γυναίκες γράφουν πιο ενδιαφέροντα γράμματα από τους άνδρες. Συγκεκριμένα το αυξανόμενο ενδιαφέρον για την επιστολική γραφή των γυναικών, αντανακλά μια αλλαγή στην αντίληψη για την πρόσληψη του αναγνώστη, απομακρυσμένη από το ρητορικό ή φορμαλιστικό ενδιαφέρον και επικεντρωμένη σε μια ανεπαρκούς θεωρητικής στήριξης «δομή του αισθήματος», η οποία εντέλει καλείται, «συναίσθημα».

Ωστόσο, ενώ, τον δέκατο όγδοο και δέκατο ένατο αιώνα, η επιστολική λογοτεχνία εμφανίστηκε ως αυθεντικό παράδειγμα του γυναικείου πάθους, σήμερα αναγνωρίζεται ως «τέλεια προσαρμοσμένη και επαναδιατυπωμένη κλασική λογοτεχνία.»⁶⁹

Κατά τον δέκατο ένατο αιώνα, η νουβέλα, οι επιστολές, και η επιστολική νουβέλα αποτελούσαν γυναικείες λογοτεχνικές φόρμες.⁷⁰ Οι γυναίκες θεωρούνταν διπλά υπεύθυνες, ως συγγραφείς και ως αναγνώστριες, σε σχέση με τη συντέλεση και την ύπαρξη της νουβέλας.

«Η επιστολική λογοτεχνία σε μεγάλο βαθμό σχετίζεται με τις γυναίκες, οι γυναίκες που γράφουν επιστολές φαίνεται να υπογράφουν λογοτεχνικές πραγματώσεις επιστολών, όπως κυριαρχούν στη γραφή πραγματικών επιστολών στη Γαλλία και στην Αγγλία...είναι θέμα πάθους, πόνου, ελπίδας, γυναικείων ονείρων, εκείνη που γράφει, γράφει για όλες τις γυναίκες. Αφιερωμένη στη γυναίκα, συχνά με τη δική της συγγραφή, η επιστολική λογοτεχνία έβρισκε το κοινό της ανάμεσα στις γυναίκες.»⁷¹

Έχοντας παρασυρθεί από την εικόνα της γυναίκας των επιστολών ο Laurent Versini υπερεκτιμά το ρόλο του πάθους. Στην πραγματικότητα η γυναικεία επιστολική

---

⁶⁷ Shoshana Felman, *La folie et la chose littéraire*, (Paris: Seuil, 1978).

⁶⁸ Janet Gurkin Altman, *The Letter as a Literary Institution 1539-1789*, *Yale French Studies* 71 (1986): 45.

⁶⁹ Frédéric Deloffre, “Guilleragues et les Lettres portugaises,” 265.

⁷⁰ Jane Spencer, *The Rise of the woman novelist* (

⁷¹ Laurent Versini, *Le Roman épistolaire* (Paris: PUF, 1979), 60

λογοτεχνία και οι μυθιστορίες αυτού του τύπου αναδείκνυαν και τα ρεαλιστικά στοιχεία. Αποκάλυπταν ένα μίζερο κόσμο της καταπίεσης, ειδικά σε ότι αφορούσε τις εμπειρίες των γυναικών, τον όποιο λίγοι άνδρες συγγραφείς επιθυμούσαν να σκιαγραφήσουν.

Η επιστολική μορφή εξέφραζε συνάμα την απομόνωση και τα εσωτερικευμένα όπλα επιλεγμένα από τις νέες γυναίκες προκειμένου να προασπίσουν τον εαυτό τους, απεικονίζοντας επίσης την πνευματική και εκδοτική δύναμη της μεσαίας τάξης.

Οι γυναίκες συγγραφείς, στη Γερμανία, γοητεύτηκαν ιδιαίτερα από την επιστολική μορφή στα τέλη του δεκάτου ογδόου αιώνα και στις αρχές του δεκάτου ενάτου. Εικάζεται, ότι η κοινωνική τους απομόνωση, υπερτερούσε αυτής των γυναικών στη Γαλλία και στην Αγγλία, επιπλέον, όμως, η πνευματική οξύνοια και η πολιτική αδυναμία που καθρεφτιζόταν στην μεσαία τάξη γενικότερα, ανέδειξε στις γυναίκες την ανάγκη να χρησιμοποιήσουν την πλασματική λογοτεχνία προκειμένου να εκφράσουν τη δική τους εκδοχή για την δημόσια σφαίρα.⁷² Οι περισσότερες πραγματώσεις επιστολών στη λογοτεχνία εκείνης της περιόδου, είχαν εκπαιδευτικό χαρακτήρα, καταγράφοντας την πνευματική ανάπτυξη νέων κοριτσιών.

Στα τέλη του δέκατου ενάτου και στις αρχές του εικοστού αιώνα σημειώνεται μια αλλαγή γύρω από το ενδιαφέρον των επιστολών και στη νοοτροπία αντιμετώπισης τους. Οι επιστολές ως πραγματικές απαντήσεις, γίνονται διερμηνευτικά εργαλεία και αυτοβιογραφικά ντοκουμέντα. Στις αρχές του εικοστού αιώνα, η ψυχανάλυση ως εφαρμοσμένη επιστήμη, συνδυάζοντας τον διαλογισμό με τις αντανάκλασεις του σε ζητήματα φύλου, επιστρέφει στην μελέτη των προσεγγίσεων για την επιστολική λογοτεχνία .

Η Groth επισημαίνει πολλές αντηχήσεις της επιστολικής λογοτεχνίας στο έργο του Freud. Βασιζόμενη σε μια ψυχαναλυτική ερμηνεία, η Groth αντιμετωπίζει τις επιστολές ως « βιωμένες πραγματώσεις, παράκαμψης της πατριαρχικής εποπτείας και εξουσίας. »⁷³ Σε μια πνευματική κοινότητα, πλήρως διαποτισμένη από τις Φροϋδικές

---

⁷² W.H. Bruford , *Germany in the Eighteen Century* (Cambridge University Press, 1965), 225-26.

⁷³ Iola Helene Groth, "The Epistolary Trace: Letters and Transference in Woolf, Austen and Freud", Ph. D. διατριβή, University of California at Irvine, 1989,96.

ιδέες, οι συγγράφεις μπορούσαν προοδευτικά να δουν με καθαρότητα τη σχέση φροϋδικού διαλόγου, επιστολογραφίας, και προβληματικής του φύλου. Οι γυναίκες συγγραφείς χρησιμοποίησαν την επιστολική φόρμα προκειμένου να απαντήσουν σε ποικίλα ψυχαναλυτικά θέματα τα οποία τοποθετούσαν στο ζήτημα της γυναικείας ταυτότητας.

Η Αργεντίνα συγγραφέας Silvia Schmid στο έργο της “Via Freud”, το οποίο αποτελεί χαρακτηριστική προσπάθεια, παρουσιάζει δύο εραστές μια γυναικά και έναν άντρα που ανταλλάσσουν επιστολές. Η γυναίκα χρησιμοποιεί χυδαία γλώσσα με σκοπό να ανακτήσει την υποκειμενικότητα της , στο ρόλο του ανώριμου, κακού κοριτσιού, ενώ ο άνδρας αποδέχεται τη θέση του αναλυτή, απαντώντας στις φαντασιώσεις της με τη σοβαρότητα και την ψυχρότητα του «ενήλικα». Η ζοφερή όψη που περιγράφει η Schmid, επαναφέρει το θέμα της εξέγερσης της επιθυμίας, η οποία ακυρώνεται από τα ανδρικά κίνητρα.

Είναι γεγονός ότι η επισκόπηση του ρόλου του φύλου στις επιστολές διαφαίνεται διεξοδικότερα σε συγκεκριμένα λογοτεχνικά επιστολικά παραδείγματα, τα οποία αναδεικνύουν στα πλαίσια του λόγου της εκάστοτε εποχής κάποιες εμφάνσεις στις απεικονίσεις της θέσης των γυναικών.

1Α.Ζ ΕΠΙΣΤΟΛΙΚΑ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΑ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ, ΜΙΑ ΑΝΑΦΟΡΑ

Διερευνώντας τις επιστολικές πραγματώσεις που αφορούν ζητήματα φύλου, διαπιστώνεται ένα πλούσιο υλικό το οποίο ξετυλίγεται στην πορεία του χρόνου.

Η καταγραφή αυτών των πραγματώσεων, σφραγίζει τα κοινωνικά δρώμενα και τη διερεύνηση στις φόρμες έκφρασης των δύο φύλων.

Στις αρχές του δεκάτου ενάτου αιώνα εμφανίζονται μεταφράσεις των Ηρωίδων του Οβίδιου. Το έργο αυτό του Οβίδιου είναι αβέβαιο πότε ακριβώς γράφτηκε, πολλοί μελετητές θεωρούν ότι ο Ρωμαίος ποιητής έγραψε αυτούς τους μονολόγους ως ρητορική άσκηση στα πλαίσια των νομικών του σπουδών. Στη Ρώμη στις νομικές, ρητορικές σπουδές ενθαρρυνόταν η συγγραφή φανταστικών λόγων και επιστολών συντασσόμενοι από φημισμένες προσωπικότητες.

Κανένα άλλο κλασικό κείμενο δεν προσδίδει στους γυναικείους χαρακτήρες τόσο ποικίλη και διακριτή φωνή. Ωστόσο, μια γρήγορη ανάγνωση των Ηρωίδων αποκαλύπτει μια περιοριστική μήτρα αξιών καταμερισμένες από τις μυθοπλαστικές γυναίκες συγγραφείς του έργου. Εκτός των τριών γραμμάτων που είναι γραμμένα από άντρες(θεωρούμενα ως νόθα), όλες οι γυναίκες γράφουν στους απόντες συζύγους και εραστές, οι οποίοι, φανερά, έχουν πιο ενδιαφέροντα πράγματα να κάνουν από το να απαντήσουν σε αυτά τα γράμματα. Ανάλογες καταστάσεις απεικονίζονται στα γράμματα της Σαφούς στον Φάωνα, που περιέχονται στην ίδια συλλογή.

Ο Οβίδιος σχετικά με τις αναπαραστάσεις της Σαφούς φαίνεται επηρεασμένος από τα πορτρέτα της ίδιας στη νέα κωμωδία, που έχουν χαθεί και τα οποία περιγράφουν την Σαφώ ως αντιδραστική ποιήτρια, ερωτευμένη με έναν γοητευτικό νέο και απελπισμένη από την εγκατάλειψη της από τον ίδιο. Ο Οβίδιος χρησιμοποιώντας αυτές τις απεικονίσεις της Σαφούς δεν επιθυμεί τους περιγραφικούς σκοπούς της Νέας Κωμωδίας που αποτυπώνουν τη μορφή της ως γελοία και αξιοθρήνητη φιγούρα.

Στις Ηρωίδες η μορφή της Σαφούς συντίθεται τολμηρά με την επανένωση ασύμφωνων δεδομένων της ποίησης, του μύθου και των κωμικών παραδόσεων, αποφεύγοντας ή αγνοώντας τις συνέπειες κάθε μονοδιάστατης όψης μέσα στην

αντιφατικότητα και της δυσαρμονία της εμβέλειας του πορτρέτου.⁷⁴ Ο Οβίδιος, λοιπόν, δημιουργεί τη γυναικά των επιστολών ως διαλεκτική παράσταση ανταγωνιστικών λόγων: της λυρικής ποίησης που η ίδια αποδίδει και του κωμικού γέλιου που την περιτριγυρίζει. Οι επιστολές της Σαπφούς μετατρέπονται σε δυαδικές πραγματώσεις λόγου, καθώς ο Οβίδιος διαπλάθει και την ποιητική της κληρονομιά σύμφωνα με τους δικούς του ποιητικούς σκοπούς. Φαίνεται ο ίδιος να έχει την ανάγκη των επιστολών της προκειμένου να δικαιώσει τις δικές του επιστολές. Ίσως ο Οβίδιος επινόησε την Σαπφώ ως «μια θηλυκή προσωπικότητα, της οποίας οι επιθυμίες διαφέρουν από τις συνηθισμένες ανδρικές κατασκευές του όρου επιθυμία»⁷⁵.

Ο Howard Jacobson, επίσης, αισθάνεται ότι «ο Οβίδιος θεωρεί τη Σαπφώ ως το θηλυκό του ισοδύναμο» και προσπαθεί να αποδείξει τους ισχυρισμούς του με την εκτενή παρουσία Σαπφικών λέξεων, θεμάτων και σχημάτων στις επιστολές.⁷⁶

Στην αναγέννηση, το αυξημένο ενδιαφέρον που παρατηρείται για τις Ηρωίδες, θεωρείται ότι συνδέεται με την τάση που πολλοί μελετητές ονομάζουν «θηλυκοποίηση» του δυτικού πολιτισμού κατά την αναγεννησιακή περίοδο.⁷⁷ Ένα σύμπτωμα αυτή της πολιτιστικής αλλαγής, όπως σημειώνει η Ruth Perry βρίσκεται στο γεγονός ότι οι γυναίκες παρά οι άντρες αποτελούν ένα είδος οχυρού αγνότητας και αρετής που δέχεται επίθεση από τους έξωθεν κινδύνους του κόσμου. Αυτό αποτελεί και ένα αγαπημένο θέμα της επιστολικής λογοτεχνίας.⁷⁸

Το 1549, ο Ortensio Lando (1512-55) εξέδωσε μια συλλογή από επιστολές γυναικών, *Letters of Worthy Ladies, which clearly show them to be inferior to men neither in Learning nor Eloquence*, όπου το βιβλίο τελειώνει με μια σονέτα από τον Girolamo Paradosco προτρέποντας τη γυναίκες να γράφουν, αίροντας από αυτές «την προσβολή που προφέρουν οι λανθασμένες γλώσσες / από τον ανόητο όχλο που δε σας

---

⁷⁴ Verducci, *Ovid's Toyshop of the Heart*, (Princeton: Princeton University Press, 1985), 156.

⁷⁵ Linda S. Kauffman, *Discourse of Desire: Gender, Genre and Epistolary Fictions* (Ithaca NY: Cornell University Press, 1986).

⁷⁶ Howard Jacobson *Ovid's "Heroides"* (Princeton: Princeton University Press, 1974), 281, 282-86.

⁷⁷ Tzvetan Todorov, *The Conquest of America*, μτφ. Richard Howard (New York: Harper Perennial, 1992), 92.

⁷⁸ Ruth Perry, *Women, Letters, and the Novel* (New York: AMS Press, 1980), 20.

αντιμετωπίζουν ως αυτόνομες προσωπικότητες, αλλά σας θεωρούν όλες εξ ίσου απολίτικες και ίδιες». ⁷⁹

Τον δωδέκατο αιώνα εμφανίζονται οι επιστολές της Heloise στον Abelard, στις επιστολές αυτές ο λόγος της Ελοίζας διαφαίνεται παρακλητικός προς τον Abelard, από τον οποίο ζητά συμβουλές και προστασία. Η οικογένεια της Ελοίζας εκδικείται τον Abelard, ο οποίος αποπλάνησε την Ελοίζα ενώ ήταν δάσκαλος, η εκδίκηση αυτή οδηγεί το ζευγάρι να θυσιάσει την εγκόσμια αγάπη στο βωμό των θρησκευτικών κανόνων. Για εκείνους τους μελετητές που ασχολούνται με τις μεσαιωνικές μυθιστορίες η ιστορία της Ελοίζας «καλλιεργεί την ψευδαίσθηση της υποχωρητικότητας, τη στιγμή που η ίδια η πράξη της επικοινωνίας, σκιαγραφεί μια εξέγερση.» ⁸⁰ Η υποχωρητική εξέγερση λειτουργεί ως πορεία για την Ελοίζα προς την «κατανόηση της προσωπικότητας της [...] ως διαμάχη μεταξύ ανταγωνιστικών δικτύων υπακοής: ένα ως προς το Θεό και ένα άλλο ως προς τον Abelard, ένα δημόσιο και ένα ιδιωτικό [...]. Αποστέλλοντας γράμματα η Ελοίζα διαμορφώνεται ως πρόσωπο μέσω ενός μοναδικού, ατέρμονου διαλόγου με την υποταγή της.» ⁸¹

Οι επιστολές της Ελοίζας διαμορφώνουν μια γυναικεία μορφή στις επιστολές, όπου η υποκειμενικότητα βρίσκει περιθώρια ανάπτυξης μέσα από την επιστολική συμβατικότητα. Αυτή η υποκειμενικότητα αναπτύσσεται στη διαλογικότητα της επιστολικής απεύθυνσης (στον άντρα) και της απογυμνωμένης γυναικείας έκφρασης, όπως συμβαίνει ανάμεσα στα επικοινωνιακά χαρακτηριστικά της επιστολής και τα εκφραστικά.

Μεταγενέστερα, οι γυναίκες συγγραφείς παρεμβαίνουν «εντός» της εικόνας των γυναικών στις επιστολές με σκοπό να την ανασκευάσουν.

Το 1700 περίπου η Mary Manley γράφει το βιβλίο *The unknown Lady's Pacquet of Letters* ⁸². Η Manley δημιουργεί επιστολές προκειμένου να διαβαστούν σα να είχαν γραφτεί από άνδρες. Αν και οι καταγεγραμμένες ιστορίες αναιρούν τον ανδρικό λόγο, ο οποίος φαίνεται ως δημιουργός της εικόνας των γυναικών στις επιστολές, με την

---

⁷⁹ Hortensio Lando, εκδ, *Lettere di molte valorose donne* (Venice: Gabriel Giolito, 1549).

⁸⁰ Linda S. Kauffman, *Discourse of Desire: Gender, Genre and Epistolary Fictions* (Ithaca NY: Cornell University Press, 1986).

⁸¹ Glenda McLeod, "Wholly Guilty, Wholly Innocent: Héloïse to Abélard" in *Dear Sister: Medieval Women and the Epistolary Genre* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1993), 82-3

⁸² Mary de la Rivière Manley, *The unknown Lady's Pacquet of Letters* (London: J. Woodward, 1708), 82.

αναπαραγωγή ενός ανδρικού φερέφωνου προκειμένου να επιτύχει μια ευνοϊκή κριτική για τη γυναικεία επιστολική φόρμα, η Manley διατηρεί την έμφαση στο ερωτικό ύφος.

Στη μακροσκελή, εγχώρια φανταστική επιστολογραφία του Γάλλου μυθιστοριογράφου, Rétif de la Bretonne, με τίτλο *La femme infidelle*, 1786; *The Unfaithful Wife*, μια ασύστολη και εγωιστική γυναίκα συστηματικά οδηγεί σταδιακά τον σκληρά εργαζόμενο άντρα της στον τάφο. Το μυθιστόρημα του Rétif de la Bretonne αποτελεί μια υπερβολική μεταφορά, στην οποία η γυναικεία γραφή εξισώνεται με τη σεξουαλική απελευθέρωση των γυναικών και που τα δύο μέρη της εξίσωσης συντελούν στον ευνουχισμό και το θάνατο του άνδρα.

Ο Rétif de la Bretonne γράφει μια φανταστική υπόδειξη του πατριαρχικού αξιώματος συνδέοντας τη γυναικεία πνευματικότητα με την ετερογενή σεξουαλικότητα χωρίς διακρίσεις. Όπως σημειώνει η Sandra Gilbert και η Susan Gubar, με αυτή την οπτική του μισογυνισμού που διαφαίνεται « η σχέση μεταξύ σεξουαλικότητας και γυναικείας πνευματικής εξέλιξης, μετατρέπεται ουσιαστικά σε αιτιολογική: η γυναικεία πνευματικότητα σκανδαλίζεται από την ανεξέλεγκτη σεξουαλικότητα και ίσως, το αντίστροφο, η ανεξέλεγκτη σεξουαλικότητα προκαλεί την ασθένεια της γυναικείας πνευματικότητας.»⁸³

Ο Rétif de la Bretonne μάλλον παρωδεί τα πολλά διδακτικά μυθιστορήματα του δεκάτου ενάτου αιώνα, στα οποία η κοινωνική ενδυνάμωση και η αμοιβαία διαφώτιση μεταξύ των γυναικών παραγόταν με εργαλεία τις επιστολές.

Η παιδαγωγική θεματολογία της επιστολογραφίας διαφαίνεται και στο έργο της Christiane Naubert “ Merkwürdige Begebenheiten der gräflichen Familie von Wallis (1790; Curious Events of the Duke von Wallis Family), ένα είδος πειραματικού μυθιστορήματος στο οποίο η μια κόρη της οικογένειας εκπαιδεύεται κατά τον παραδοσιακό τρόπο (στο σπίτι) και η άλλη στέλνεται σε σχολείο του εξωτερικού. Η μητέρα της ιστορίας γράφει επιστολές περιγράφοντας την Charlotte ως την ιδανική φυσιολογική μητέρα, θηλάζοντας το μωρό της και απορρίπτοντας την εκπαίδευση στο χορό, τη ζωγραφική και σε άλλα παραδοσιακά θεματικά πεδία. Σύμφωνα με τα λόγια της Charlotte « η γυναικεία γοητεία χάρη της οποίας ένα κορίτσι εκπαιδεύεται σε όλα αυτά τα πράγματα, θα βρίσκεται σε ανεπανόρθωτη κακή κατάσταση, αν

---

⁸³ Sandra Gilbert and Susan Gubar, *The Madwoman in the Attic* (New Haven: Yale University Press, 1979), 569.

καταφέρει μονάχα αυτή να διακριθεί από όλες τις αποκτηθείσες τέχνες ή αν δε μπορέσει να ξεπεραστεί χωρίς αυτές.»⁸⁴ Ωστόσο, ο διαλογικός, ανοιχτός χαρακτήρας της επιστολικής κοινότητας, εξασφαλίζει μια σημαντική εναλλακτική στους περιορισμούς της πατριαρχικής εκπαίδευσης.

Συντελεσμένα στη σκιά της γαλλικής επανάστασης, αυτά τα κείμενα αποκαλύπτουν μια κοινωνία στην οποία η αλλαγή και ο μετασχηματισμός είναι εφικτά ενδεχόμενα και στα όποια το μέλλον των γυναικών εξαρτάται από τις παιδαγωγικές επιλογές της νεότητας τους.

Μετά την πρώτη δεκαετία του δεκάτου ενάτου αιώνα οι γυναίκες συγγραφείς στη Γερμανία, στην μυθιστοριογραφική επιστολογραφία χρησιμοποιούν σκηνοθετημένους διαλόγους μεταξύ γυναικών σε μια αναζήτηση της υποκειμενικότητας τους.

---

⁸⁴ Therese Huber, Fragmente eines Briefwechsels, in Romane und Erzählungen, εκδ. Magdalene Heuser (Hildesheim: Olms, 1989), 43.

ΜΕΡΟΣ Β΄

1Β. Η ΕΠΙΣΤΟΛΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΠΗΝΕΛΟΠΗΣ ΔΕΛΤΑ

1Β.α ΜΙΑ ΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΗΣ, ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Η Πηνελόπη Δέλτα γεννιέται τον Απρίλιο του 1874 στην Αλεξάνδρεια και ζει σε μια πολυτάραχη πολιτική και πνευματική περίοδο για το ελληνικό κράτος, βιώνει τις εξελίξεις και τους διαξιφισμούς σε όλη τους την ένταση συμμετέχοντας ενεργά στο πολιτικό, πνευματικό τοπίο, και δηλώνοντας με πάθος τις θέσεις της. Η επισκόπηση της εποχής και της ζωής της επιβάλλεται προκειμένου να ιδωθεί το έργο της επιστολογραφίας της. Η Δέλτα γνωρίζει και ανταλλάσσει σκέψεις με πολιτικούς, λογοτέχνες και λόγιους της εποχής της, μέσω ιδιωτικών ή δημόσιων επιστολών. Το επιστολικό αρχειακό υλικό⁸⁵ διαγράφεται πλούσιο, τόσο ποιοτικά όσο και ποσοτικά. Είναι ένα υλικό, οδηγός στην εποχή, αλλά και στα βιοματικά γεγονότα της Πηνελόπης Δέλτα.

Κατά την περίοδο γέννησης της Δέλτα, ενώ στην Ευρώπη έχει ήδη ολοκληρωθεί η πρώτη βιομηχανική επανάσταση και διανύεται η δεύτερη, η Ελλάδα βρίσκεται προς ανάπτυξη. Κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες του δεκάτου ενάτου αιώνα επικρατεί στην ελληνική πολιτική ζωή ο δικομματισμός με αρχηγούς τον Θεόδωρο Δηλιγιάννη

---

⁸⁵ Αλληλογραφία της Π. Σ. Δέλτα, επιμέλεια Ξ Λευκοπαρίδη, Βιβλιοπωλείο της Εστίας- Ι. Κολλάρος, Αθήνα 1956.

Π. Σ. Δέλτα, Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος, Ημερολόγιο- Αναμνήσεις- Μαρτυρίες- Αλληλογραφία, επιμέλεια Π. Α. Ζάννας, Ερμής, Αθήνα 1978.

Π. Α. Ζάννας, «Ανέκδοτη αλληλογραφία του Πέτρου Βλαστού και της Π. Σ. Δέλτα (1925-1926)», π. Ελληνικά, τομ. 32, τεύχος 1 Θεσσαλονίκη 1980 (και σε ανάτυπο).

και το Χαρίλαο Τρικούπη. Η ελληνική οικονομία παραμένει αγροτική και το 1881 προσαρτώνται σε αυτή τα εύφορα εδάφη της Θεσσαλίας και της Άρτας. Κατά τη διακυβέρνηση του Χαριλάου Τρικούπη (1882- 93), προωθούνται όλες οι δραστηριότητες που χαρακτηρίζουν τα αστικά κράτη: συγκοινωνίες, βιομηχανία, δημόσια έργα, διοίκηση, προσέλκυση κεφαλαίων από το εξωτερικό. Το 1885 κατασκευάζεται το σιδηροδρομικό δίκτυο, ενισχύοντας το εξαγωγικό εμπόριο της χώρας και την οικονομική δραστηριότητα.

Σε εθνικό επίπεδο υπάρχει αναβρασμός στην Κρήτη και στα Βαλκάνια, το 1889 σημειώνονται σφαγές στην Κρήτη, η οποία βρισκόταν στην κυριαρχία των Τούρκων και το μέλλον της όπως φαινόταν θα έβρισκε λύση μόνο μέσω της διπλωματίας.

Κατά το 1892 προκύπτουν δυσχέρειες στον προϋπολογισμό της χώρας και το 1893 ο Τρικούπης αναγγέλλει την πτώχευση της Ελλάδας. Ενώ η Κρήτη βρίσκεται σε επαναστατικό αναβρασμό, το 1897 η Τουρκία κηρύττει τον πόλεμο στην Ελλάδα. Τα στρατεύματα της Τουρκίας φθάνουν στη Θεσσαλία, καταλαμβάνουν τη Λάρισα και διασκορπίζουν τον ελληνικό στρατό. Η Ελλάδα ζημιώνεται πολιτικά, στρατιωτικά αλλά και διπλωματικά. Προκειμένου να σταματήσουν οι εχθροπραξίες, υποχρεώνεται να πληρώσει πολεμική αποζημίωση, να συνάψει νέο δάνειο και να δεχτεί τον οικονομικό έλεγχο. Με τη συνθήκη της Κωνσταντινουπόλεως η Θεσσαλία ξαναδίνεται στην Ελλάδα και η Κρήτη ανακηρύσσεται αυτόνομη ηγεμονία με πρώτο ύπατο αρμοστή τον πρίγκιπα Γεώργιο, ο οποίος δεν αργεί να έρθει σε προστριβές με τους πολιτικούς της Κρήτης και προσωπικά με το Βενιζέλο. Το 1908 η Κρήτη κηρύσσει την ένωση της με την Ελλάδα και τον Απρίλιο του 1909 ο Βενιζέλος λαμβάνει τη θέση του προέδρου της Ελληνικής συνέλευσης των Κρητών και ύστερα την πρωθυπουργία της Κρητικής Πολιτείας.

Επιπλέον από το 1890 έχει ξεκινήσει ο ανταγωνισμός στο μακεδονικό χώρο, και εντείνεται το 1903 με τη δράση βουλγαρικών κοιμάτων στη Μακεδονία και την απάντηση των Ελλήνων με αντάρτικες ομάδες. Συντονιστής της δράσης των Ελλήνων στην περιοχή είναι ο μητροπολίτης Καστορίας, Γερμανός Καραβαγγέλης. Υποπρόξενος στο μοναστήρι και συνεργάτης του τίθεται ο Ίωνας Δραγούμης. Το 1904 πεθαίνει ο Παύλος Μελάς, με μεγάλη δράση στο ελληνικό ανταρτικό στην περιοχή της δυτικής Μακεδονίας. Ο θάνατος του, φωτίζει το θέμα της Μακεδονίας, που αρχίζει να συγκεντρώνει έντονα το ενδιαφέρον των Ελλήνων.

Παράλληλα το εργατικό κίνημα και τα ρεύματα των νέων ιδεών, αρχίζουν να αναπτύσσονται και στην Ελλάδα. Η δημιουργία βιομηχανικών μονάδων, η ίδρυση

ναυπηγείων, η εκμετάλλευση ορυχείων και η αντίστοιχη συγκέντρωση εργατικού δυναμικού στα τότε αστικά κέντρα, θέτει το ζήτημα της τάξης. Το 1876 ιδρύεται στην Πάτρα ο Δημοκρατικός Σύλλογος, ενώ ο Σταύρος Καλλέργης θεσπίζει το 1890 τον Κεντρικό Σοσιαλιστικό Σύλλογο, δημιουργούνται τα πρώτα Εργατικά Κέντρα και το 1907 ιδρύεται η Κοινωνιολογική εταιρία. Τον ίδιο χρόνο ο Γεώργιος Σκληρός κάνει την εμφάνιση του με το βιβλίο του «Το Κοινωνικό μας Ζήτημα».

Οι σταδιακές αλλαγές στις δομές της ελληνικής κοινωνίας κατά τη διάρκεια της τριακονταετίας 1880-1910 δημιουργούν μια νέα κοινωνική πραγματικότητα. Αρχίζουν να εμφανίζονται τα μεσαία κοινωνικά στρώματα της αστικής τάξης, ελεύθεροι επαγγελματίες, βιοτέχνες, έμποροι κ.α. Οι νέες κοινωνικές δυνάμεις δεν ήταν διατεθειμένες να αφήσουν την παραδοσιακή ολιγαρχία να μονοπωλεί την εξουσία. Υπήρχε ανάγκη μεταρρυθμίσεων. Την ανυπαρξία των πολιτικών μεταρρυθμιστικών φορέων που θα εξέφραζαν τις τάσεις των διαφόρων τάξεων της ελληνική κοινωνίας, αναλαμβάνει να αναπληρώσει το κίνημα του «Στρατιωτικού Συνδέσμου». Τον Σεπτέμβριο του 1909 οργανώνεται από τους εμπορικούς συλλόγους και τις συντεχνίες ογκώδες συλλαλητήριο για να υποστηριχθεί το κίνημα του Στρατιωτικού Συνδέσμου και τα αιτήματά του.

Στην προσπάθεια του συνδέσμου να πιέσει για τις μεταρρυθμίσεις κάλεσε συνεπικουρο τον Ελευθέριο Βενιζέλος. Ο Βενιζέλος αρνείται την πρωθυπουργία και ορίζεται νέος πρωθυπουργός ο Στέφανος Δραγούμης, ο οποίος οδηγεί τη χώρα στις εκλογές του 1910. Οι εκλογές αναδεικνύουν μια υπολογίσιμη δύναμη ανεξάρτητων βουλευτών που πιέζει για συνταγματική βουλή, ανάμεσα τους και ο Ελευθέριος Βενιζέλος, που διατηρεί περισσότερο μετριοπαθή στάση, αποδεχόμενος την βουλή ως αναθεωρητική. Ο πρωθυπουργός Δραγούμης παραιτείται και ο Βενιζέλος ορκίζεται πρωθυπουργός, με τις αντιδράσεις των συντηρητικών που συνιστούν εμπόδιο στα σχέδια του. Ο Βενιζέλος πείθει τον βασιλιά να διαλυθεί η αναθεωρητική βουλή και να ξανά προκηρυχθούν εκλογές. Ο Βενιζέλος κερδίζει με συντριπτική πλειοψηφία και με την αποχή των συντηρητικών κομμάτων και προωθεί αποτελεσματικά τις μεταρρυθμίσεις. Είχαν προηγηθεί οι διεκδικήσεις των αγροτών της Θεσσαλίας με τη συγκρότηση ένοπλων συλλαλητηρίων και η διαταγή του Στέφανου Δραγούμη να επιτεθεί ο στρατός, στο σιδηροδρομικό σταθμό του χωριού Κιλελέρ, εναντίον των αγροτών διαδηλωτών.

Το 1912 οι αναταραχές στα Βαλκάνια είναι εκτεταμένες και η Ελλάδα υπογράφει αμυντική συμμαχία με τη Βουλγαρία Τον Απρίλιο του 1912 η Ιταλία προσπαθώντας

να επεκτείνει το γεωγραφικό της χώρο, επιτίθεται εναντίον της Λιβύης, που ήταν τουρκική κτήση. Εξαιτίας της αντίστασης των τουρκικών δυνάμεων, μεταφέρει τον πόλεμο στα Δωδεκάνησα, τα οποία καταλαμβάνει με τη βοήθεια των Ελλήνων κατοίκων.

Οι Α Βαλκανικοί πόλεμοι ξεκινούν τον Οκτώβριο του 1912. Στις 26 Οκτωβρίου/ 8 Νοεμβρίου⁸⁶ απελευθερώνεται η Θεσσαλονίκη, ενώ στις 21 Φεβρουαρίου/ 3 Μαρτίου ακολουθεί η απελευθέρωση των Ιωαννίνων. Εν τω μεταξύ δολοφονείται ο βασιλιάς Γεώργιος Α' το Μάρτιο του 1913 και ορκίζεται βασιλιάς ο Κωσταντίνος.

Οι Α Βαλκανικοί πόλεμοι λήγουν με τη συνθήκη του Λονδίνου (17/30 Μαΐου) που ορίζει τα νέα σύνορα. Ενώ οι βαλκανικοί σύμμαχοι προσπαθούν να καθορίσουν τα σύνορα των περιοχών που είχαν καταλάβει, ξεκινά ο Β Βαλκανικός πόλεμος καθώς Βουλγαρικά στρατεύματα επιτίθεται εναντίον των ελληνικών και των σερβικών. Η συνθήκη του Βουκουρεστίου(28 Ιουλίου/ 10 Αυγούστου 1913) επικυρώνει τις νέες ανακατατάξεις που συνοδεύουν το τέλος του Β Βαλκανικού πολέμου. Με τους βαλκανικούς πολέμους η επιφάνεια του ελληνικού εδάφους και ο πληθυσμός διπλασιάζεται.

Από το 1914 ξεκινά ο Α παγκόσμιος πόλεμος, οι συμμαχίες που διαγράφονται είναι δύο. Η τριπλή συμμαχία που την αποτελούν, η Αυστρία η Ιταλία και η εγκάρδια ή τριπλή συνεννόηση(Αντάντ) που περιλαμβάνει τη Γαλλία, την Αγγλία και τη Ρωσία. Οι δύο συμμαχίες αναφέρονται και ως κεντρικές δυνάμεις και δυτικοί σύμμαχοι αντίστοιχα. Στην πορεία του πολέμου πολλές άλλες χώρες τάσσονται με το μέρος της μιας ή της άλλης δύναμης.

Στην Ελλάδα διαπιστώνεται διαφωνία ως προς την κατεύθυνση των συμμαχιών, ο Βενιζέλος τάσσεται με το μέρος των δυτικών συμμάχων, ενώ ο βασιλιάς κατέχεται από φιλογερμανικά αισθήματα και προτιμά μια στάση ουδετερότητας από την πλευρά της Ελλάδας. Το Φεβρουάριο του 1915 οι δυτικοί σύμμαχοι άρχισαν τις επιχειρήσεις στη χερσόνησο της Καλλιπολής εναντίον της Τουρκίας, ο Βενιζέλος υποστηρίζει ότι πρέπει να λάβουν μέρος στην επίθεση αυτή τα ελληνικά στρατεύματα. Η άρνηση του βασιλιά οδηγεί σε παραίτηση τον πρωθυπουργό. Ο βασιλιάς διορίζει υπηρεσιακή κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον Δημήτριο Γούναρη. Στις εκλογές ο Βενιζέλος κερδίζει την πλειοψηφία και ορκίζεται πρωθυπουργός. Ο Βενιζέλος κηρύσσει

---

⁸⁶ Οπου υπάρχουν διπλές ημερομηνίες, η πρώτη αναφέρεται στο παλαιό ημερολόγιο και η δεύτερη στο νέο ημερολόγιο.

επιστράτευση με δεδομένο την επικείμενη επίθεση στη Σερβία και την αμυντική συμφωνία που είχε υπογράψει η Ελλάδα μαζί της. Ο βασιλιάς αρνείται και ο πρωθυπουργός παραιτείται. Διορίζεται κυβέρνηση υπηρεσιακή με πρωθυπουργό τον Αλέξανδρο Ζαΐμη, η οποία καταψηφίζεται και διορίζεται νέα με πρωθυπουργό το Στέφανο Σκουλούδη. Παράλληλα οι δυτικοί σύμμαχοι αποβιβάζονται στη Θεσσαλονίκη για να πιέσουν την Ελλάδα να συμμαχήσει μαζί τους. Τον Ιανουάριο οι Γάλλοι καταλαμβάνουν την Κέρκυρα, ενώ γερμανικές και βουλγαρικές δυνάμεις καταλαμβάνουν το οχυρό Ρούπελ. Οι δυτικοί σύμμαχοι κηρύσσουν τον αποκλεισμό της χώρας. Ο Σκουλούδης παραιτείται και τον αντικαθιστά πάλι ο Ζαΐμης.

Από την άλλη πλευρά η κατάσταση στη Μακεδονία είναι τεταμένη. Η Ιταλία που εν τω μεταξύ έχει συμμαχήσει με την Αντάντ καταλαμβάνει την Βόρειο Ήπειρο.

Υπό την πίεση αυτών των γεγονότων στις 17/30 Αυγούστου εκδηλώνεται στη Θεσσαλονίκη το κίνημα της εθνικής άμυνας, το οποίο θέτει ως στόχο την έξοδο της Ελλάδας από την ουδετερότητα και τη συμμετοχή της στο πόλεμο με την Αντάντ . Λίγες ημέρες αργότερα το Έθνος στρατού στην Καβάλα μεταφέρεται αιχμάλωτο από τους Γερμανούς στην Γερμανία. Η Καβάλα παραδίδεται στους Βούλγαρους 30 Αυγούστου/ 12 Σεπτεμβρίου 1916. Μετά την εκδήλωση του κινήματος της εθνικής άμυνας ο Βενιζέλος σχηματίζει προσωρινή κυβέρνηση, η οποία εγκαθίσταται στη Θεσσαλονίκη (26 Σεπτεμβρίου/ 4 Οκτωβρίου 1916).

Το Νοέμβριο του ίδιου χρόνου οι Γάλλοι καταλαμβάνουν τον Πειραιά και βομβαρδίζουν το Φάληρο και τα βασιλικά ανάκτορα. Οι δυτικοί σύμμαχοι στέλνουν τηλεγράφο στο βασιλιά, ενώ έχει προηγηθεί ο αποκλεισμός. Ο βασιλιάς αναγκάζεται να παραιτηθεί στις 2/ 15 Ιουνίου 1917, εγκαταλείπει την Ελλάδα και πίσω του αφήνει τον γιο του Αλέξανδρο. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος επιστρέφει στην Αθήνα και σχηματίζει νέα κυβέρνηση. Το 1918 γίνεται η μάχη του Σκρα και τον Σεπτέμβριο του ίδιου χρόνου οι Βούλγαροι συνθηκολογούν ενώ η Τουρκία υπογράφει ανακωχή. Η λήξη του Ά παγκοσμίου πολέμου είναι γεγονός. Τον ίδιο χρόνο επίσης γίνεται το πρώτο σοσιαλιστικό συνέδριο στην Ελλάδα.

Με τις συνθήκες των Σεβρών (10 Αυγούστου 1920) που υπογράφεται μετά το τέλος του Ά παγκοσμίου πολέμου ανατίθεται στην Ελλάδα η προσωρινή διοίκηση της Σμύρνης.

Κατά τη διάρκεια του Ά παγκοσμίου πολέμου αναπτύσσεται στην Ελλάδα έντονη συνδικαλιστική δράση, με την αύξηση των εργατικών σωματείων αλλά και των

απεργιών. Το 1918 ιδρύεται το Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδας (Σ. Ε. Κ. Ε) που μετέπειτα ονομάζεται Κουμμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας (Κ. Κ. Ε).

Τον Αύγουστο του 1920 σημειώνεται δολοφονική επίθεση ενάντια στο Βενιζέλο, στο σταθμό της Λυών στο Παρίσι. Ενώ το κλίμα στην Ελλάδα είναι σε ένταση, 31 Ιουλίου/ 13 Αυγούστου δολοφονείται ο Ίωνας Δραγούμης (Ιουλιανά).

Στην τεταμένη αυτή συγκυρία προκηρύσσονται εκλογές (1/14 Νοεμβρίου 1920), όπου ο Βενιζέλος χάνει, αναχωρεί για το εξωτερικό και ορκίζεται πρωθυπουργός ο Δημήτριος Ράλλης. Διενεργείται δημοψήφισμα με θέμα την επιστροφή του βασιλιά και ο βασιλιάς Κωσταντίνος επιστρέφει στις 6/ 19 Δεκεμβρίου 1920.

Μετά από εναλλασσόμενες κυβερνήσεις, πρωθυπουργός τίθεται ο Δημήτριος Γούναρης, σε πολύ δύσκολες συνθήκες, καθώς μαίνεται το μικρασιατικό μέτωπο. Στις 4/ 17 Αυγούστου εκτυλίσσεται η μάχη στο Σαγγάριο, εκεί ο ελληνικός στρατός αναγκάζεται σε υποχώρηση. Ο Δημήτριος Γούναρης αντικαθίσταται από τον Νικόλαο Στράτο και έπειτα από τον Π. Πρωτοπαπαδάκη, ενώ αρχιστράτηγος αναλαμβάνει ο Γεώργιος Χατζηανέστης. Στις 27 Αυγούστου/ 8 Σεπτεμβρίου ο τουρκικός στρατός καταλαμβάνει τη Σμύρνη και ακολουθεί η πυρπόληση της. Ο βασιλιάς παραιτείται υπέρ του Γεωργίου ΄Β, και αναχωρεί στο εξωτερικό. Την παραίτηση του βασιλιά ακολουθεί ο σχηματισμός κυβέρνησης από τον Σωτήριο Κροκιδά και η σύσταση στρατοδικείου για να δικάσει τους 6 υπεύθυνους, κατά τη γνώμη των στρατιωτικών, της μικρασιατικής καταστροφής. Η καταδίκη των 6 αποφασίζεται, και εκτελούνται την ίδια μέρα. Την ηγεσία της επανάστασης αναλαμβάνουν οι συνταγματάρχες Νικόλαος Πλαστήρα και ο Στυλιανός Γονατάς. Στις 24 Ιουλίου 1924 υπογράφεται η συνθήκη της Λωζάνης με την οποία ορίζεται ο Έβρος ως σύνορο Ελλάδας και Τουρκίας, παραχωρούνται στην Τουρκία τα νησιά Ίμβρος και Τένεδος και αποφασίζεται η ανταλλαγή των πληθυσμών.

Στην Ελλάδα το Δεκέμβριο του 1923 γίνονται εκλογές, όπου οι Φιλελεύθεροι τις κερδίζουν. Μετά τις εκλογές ο βασιλιάς υποχρεώνεται να αναχωρήσει στο εξωτερικό και ο ναύαρχος Παύλος Κουντουριώτης ονομάζεται αντιβασιλιάς. Ύστερα από μικρή διάρκεια πρωθυπουργίας του Γεωργίου Καφαντάρη, ορκίζεται πρωθυπουργός ο Αλ. Παπαναστασίου. Βασικός του στόχος είναι η ανακήρυξη της δημοκρατίας, η οποία και ανακηρύσσεται στις 25 Μαρτίου. Πρώτος πρόεδρος εκλέγεται ο Παύλος Κουντουριώτης. Τον Ιούλιο του 1924 η προοδευτική κυβέρνηση του Αλ. Παπαναστασίου καταψηφίζεται και τη διαδέχεται κυβέρνηση με

πρωθυπουργό τον Θεμιστοκλή Σοφούλη, ακολουθεί η κυβέρνηση του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου.

Ενώ το κόμμα των Φιλελευθέρων βρίσκεται σε διάσπαση, μετά την αναχώρηση του Βενιζέλου στο εξωτερικό και η Ελλάδα δέχεται πιέσεις από την Ιταλία στην Κέρκυρα και απειλές από Τουρκία και Γιουγκοσλαβία, ο Θεόδωρος Πάγκαλος ανατρέπει την κυβέρνηση (Ιούνιος 1925) ανακηρύσσεται πρόεδρος και κυβερνά δικτατορικά.

Ο δικτάτορας ανατρέπεται από το κίνημα του Γεωργίου Κονδύλη(Αύγουστος 1926), σχηματίζεται κυβέρνηση, η οποία προκηρύσσει εκλογές. Μετά τις εκλογές σχηματίζεται οικουμενική κυβέρνηση υπό τον Αλέξανδρο Ζαΐμη. Το Μάιο του 1928 η οικουμενική κυβέρνηση μέσω εντάσεων παραιτείται. Ο πρόεδρος της δημοκρατίας (Παύλος Κουντουριώτη) αναθέτει στον Ελευθέριο Βενιζέλο, ο οποίος έχει επιστρέψει στην Ελλάδα τον σχηματισμό κυβέρνησης. Ο Βενιζέλος σχηματίζει κυβέρνηση, προκηρύσσει εκλογές και παίρνει την συντριπτική πλειοψηφία. Τον Οκτώβριο του 1930 υπογράφεται στην Άγκυρα το Ελληνοτουρκικό σύμφωνο φιλίας. Τον ίδιο χρόνο ιδρύεται και το Μουσείο Μπενάκη. Έχουν προηγηθεί το Ελληνοϊταλικό και Ελληνογιουγκοσλαβικό σύμφωνο φιλίας, η ίδρυση του συμβουλίου Επικρατείας, η εκλογή του προέδρου Δημοκρατίας Αλ. Ζαΐμη, καθώς επίσης και η ψήφιση του περίφημου «Ιδιώνυμου». Η κυβέρνηση Βενιζέλου πραγματοποιεί εκπαιδευτικά νομοσχέδια το 1931 που καταφέρνουν την καλύτερευση του εκπαιδευτικού συστήματος.

Το 1832 σημειώνεται διεθνής οικονομική κρίση και ο αντίκτυπός της φθάνει στην Ελλάδα. Ο Βενιζέλος παραιτείται το Μάιο του 1932 και σχηματίζεται κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον Αλ. Παπαναστασίου. Η κυβέρνηση παραιτείται μετά από οκτώ μέρες, διενεργούνται εκλογές, όπου σχηματίζεται οικουμενική κυβέρνηση με πρόεδρο τον Παναγιώτη Τσαλδάρη. Το Λαϊκό κόμμα έχει δεχτεί εν τω μεταξύ το πολίτευμα. Τον Ιανουάριο του 1833 η κυβέρνηση Τσαλδάρη πέφτει και ο Βενιζέλος σχηματίζει νέα κυβέρνηση και προκηρύσσει εκλογές. Στις 6 Μαρτίου ο Νικόλαος Πλαστήρα οργανώνει κίνημα, το οποίο αποτυγχάνει και σχηματίζεται κυβέρνηση πάλι από τον Τσαλδάρη με υπουργό στρατιωτικών τον Γεώργιο Κονδύλη. Ο Νικόλαος Πλαστήρα φυγαδεύεται στο εξωτερικό, ενώ γίνεται απόπειρα δολοφονίας του Βενιζέλο, ο οποίος αποχωρεί και πάλι στο εξωτερικό.

Την 1 Μαρτίου του 1935 εκδηλώνεται κίνημα φιλοβενιζελικό, το οποίο καταπνίγεται από τον Κονδύλη. Ακολουθούν διώξεις και ο Βενιζέλος που βρισκόταν στην Κρήτη, εγκαταλείπει τη χώρα. Στις 9 Ιουνίου διενεργούνται εκλογές με αποχή

των βενιζελικών κομμάτων και σχηματίζει κυβέρνηση το Λαϊκό κόμμα με πρωθυπουργό τον Παναγή Τσαλδάρη. Ενώ έχει αποφασιστεί να γίνει δημοψήφισμα προκειμένου να αποφασίσει ο λαός για το πολίτευμα της χώρας, στις 10 Οκτωβρίου ο Κονδύλης ανατρέπει την κυβέρνηση. Με διάταγμα καταργεί το πολίτευμα της αβασίλευτης δημοκρατίας και επαναφέρει το σύνταγμα του 1911. Στις 3 Νοεμβρίου του 1935 ο Γεώργιος Β' επαναφέρεται με δημοψήφισμα. Στις 30 Νοεμβρίου ο βασιλιάς παύει τον Κονδύλη και αναθέτει στον Κωνσταντίνο Δεμερτζή το σχηματισμό υπηρεσιακής κυβέρνησης με σκοπό τη χορήγηση αμνηστίας και τη διενέργεια εκλογών. Την πρώτη Δεκεμβρίου η κυβέρνηση χορηγεί αμνηστία για όλα τα αδικήματα που διέπραξαν μη στρατιωτικοί κατά το κίνημα του Μαρτίου. Οι εκλογές τις 26 Ιανουαρίου του 1936 δε καταλήγουν σε σχηματισμό κυβέρνησης και ο Δεμερτζής σχηματίζει υπερησιακή κυβέρνηση στην οποία υπουργός των στρατιωτικών τίθεται ο Ιωάννης Μεταξάς. Στις 18 Μαρτίου 1936 ο Ελευθέριος Βενιζέλος πεθαίνει στο Παρίσι, ενώ στις 13 Απριλίου ο πρωθυπουργός βρίσκεται νεκρός στο κρεβάτι του. Ο βασιλιάς ορκίζει το ίδιο απόγευμα πρωθυπουργό τον Ιωάννη Μεταξά.

Στις 29 Απριλίου οι καπνεργάτες της Θεσσαλονίκης κατέρχονται σε απεργία, η οποία καταστέλλεται με αποτέλεσμα αιματηρά γεγονότα: 30 νεκροί και 300 τραυματίες. Στις 4 Αυγούστου ο Μεταξάς καταργεί το σύνταγμα και επιβάλλει δικτατορία. Ο Μεταξάς στις 27 Απριλίου 1938 υπογράφει ελληνοτουρκική συνθήκη φιλίας, ενώ στις 31 Ιουλίου το Βαλκανικό σύμφωνο.

Εν μέσω της επιθετικής πολιτικής της Γερμανίας και της Ιταλίας, ο Μεταξάς στις 13 Απριλίου του 1939 δεχόταν εγγυήσεις από Αγγλία και Γαλλία για την ανεξαρτησία Ελλάδας, Ρουμανίας και προσφορά βοήθειας σε περίπτωση επίθεσης των Ιταλών στην Ελλάδα.

Η ιταλική επίθεση κατά της Ελλάδας βρίσκει τον Μεταξά στην πρωθυπουργία. Στις 15 Αυγούστου του 1940 τορπιλίζεται το ελληνικό αντιτορπιλικό «Έλλη» και στις 28 Οκτωβρίου οι Ιταλία με τηλεσίγραφο ζητά την παράδοση της Ελλάδας. Ενώ τα ελληνικά σώματα μάχονται, στις 29 Ιανουαρίου πεθαίνει ο Μεταξάς και διορίζεται πρωθυπουργός ο Αλέξανδρος Κορυζής, ο οποίος αυτοκτονεί στις 18 Απριλίου του 1941, όταν οι Γερμανοί προχωρούν πλέον στην Αθήνα. Ο βασιλιάς διορίζει πρωθυπουργό τον Εμμανουήλ Τσουδερό και μαζί του πριν εισέλθουν οι Γερμανοί αναχωρεί στην Κρήτη και μετά στην Αίγυπτο. Στις 2 Μαΐου η Π.Σ. Δέλτα πεθαίνει. Στις 3 Μαΐου οι Ιταλοί και οι Γερμανοί παρελαύνουν στην Αθήνα.

1B.β ΜΙΑ ΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΗΣ, ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΗ ΑΤΜΟΣΦΑΙΡΑ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗ

Η γέννηση της Πηνελόπης Δέλτα και η μετέπειτα ανάπτυξη και δραστηριοποίησή της συμπίπτει με ιδεολογικές ανακατατάξεις, αλλά και την παράλληλη εμφάνιση ρευμάτων της τέχνης και της φιλοσοφίας τόσο στην Ευρώπη, όσο και στην Ελλάδα.

Στην Ελλάδα στο χώρο της λογοτεχνίας έχει ήδη παρουσιαστεί (1840) η Νέα Αθηναϊκή Σχολή με τους πεζογράφους Εμμανουήλ Ροΐδη, Γεώργιο Βιζυηνό, Δημήτριο Βικέλα. Η πεζογραφία τους φαίνεται να είναι επηρεασμένη από τους επτανήσιους, ωστόσο, οι θεματικοί τους άξονες είναι περισσότερο κοινωνικοί και παρόλο που η γλώσσα τους παραμένει καθαρεύουσα, δεν είναι αρχαϊζουσα. Το 1879 ο Βικέλας γράφει τον Λουκή Λάρα, ενώ λίγα χρόνια μετά ο Γεώργιος Βιζυηνός «Το μόνον της ζωής μου ταξίδιον».

Στην ίδια κατεύθυνση κινείται και το σύνολο του έργου του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη (1851-1911), με την καλλιέργεια της γλωσσικής φόρμας αλλά και της θεματικής, αποτέλεσε έναν αυθεντικό πίνακα της ζωής του ελληνικού λαού στα τέλη του 19^{ου} αιώνα.

Ανάμεσα στα 1886- 1920, τοποθετείται το σπουδαιότερο έργο του ποιητή Κωστή Παλαμά. Ο Παλαμάς αγκαλιάζει τη σολωμική παράδοση και το 1907 δημοσιεύει το «Δωδεκάλογο του Γύφτου» εκφράζοντας εκτός από τις άλλες ιδέες και τη διαμαρτυρία του ποιητή για τη μη δημιουργική αφομοίωση του αρχαίου πνεύματος.

Έχει προηγηθεί η έκδοση από το Ψυχάρι του βιβλίου του «Το ταξίδι μου» (1888), το οποίο παρουσιάζεται ως το μανιφέστο του δημοτικισμού και επιβάλλει το συγγραφέα ως εξέχουσα μορφή του κινήματος. Από τη στιγμή ουσιαστικά αυτή αρχίζει η οικοδόμηση μιας λογοτεχνίας βασισμένης στη λαϊκή γλώσσα που θα βρει την πλήρη έκφραση της μετά το 1897. Προηγούνται, επιπλέον, της έκδοσης του Παλαμά, η εμφάνιση της εφημερίδας των Κυριών, η ίδρυση του «Συλλόγου προς Διάδοσιν Ωφέλιμων Βιβλίων», καθώς και η κυκλοφορία του περιοδικού «ο Νουμάς».

Γύρω από τον Παλαμά συγκεντρώνεται μια ολόκληρη σχολή ποιητών, πεζογράφων και στοχαστών. Από αυτούς ξεχωρίζει ο Άγγελος Σικελιανός (1884- 1951), ο οποίος με το έργο του, τόσο το ποιητικό όσο και το θεατρικό(Θάνατος του Διγενή- Σίβυλλα), πραγματοποιεί συνθέσεις με άξονα το αρχαίο ελληνικό πνεύμα. Έξω από τον

ελληνικό χώρο , στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου, περιοχή όπου έζησε αρκετά χρόνια η Πηνελόπη Δέλτα, ο Κωσταντίνος Καβάφης (1863- 1933) ανοίγει νέους απρόσμενους δρόμους στη νεοελληνική ποίηση.

Έξω από την Παλαμική επίδραση, στο διάστημα του μεσοπολέμου, δύο νέες τάσεις εμφανίζονται. Η πρώτη τάση με κορυφαίο εκπρόσωπο τον Κώστα Καρυωτάκη (1896-1928), αμφισβητεί τη μοναδικότητα των εθνικών αξιών, διακατέχεται από μια απαισιοδοξία και στρέφεται προς τον εσωτερικό μονόλογο. Η δεύτερη με κορυφαίο τον Κώστα Βάρναλη (1884-1974), δέχεται τις μαρξιστικές θεωρίες και το ποιητικό της έργο επηρεάζεται από αυτές.

Συγχρόνως η πεζογραφία, με τον Κωνσταντίνο Θεοτόκη (1872-1923), καταφέρνει να ξεφύγει από το κλίμα της ηθογραφίας και να ασχοληθεί με τα σύγχρονα κοινωνικά προβλήματα (Οι Σκλάβοι στα δεσμά τους).

Η μικρασιατική καταστροφή (1922) στάθηκε μια πικρή μνήμη και ένα τραγικό γεγονός που ενέπνευσε μια σειρά πεζογράφων, οι οποίοι με τη δύναμη της έκφρασης ανανεώνουν τη νεοελληνική πεζογραφία. Οι συγγραφείς αυτοί, Στρατής Μυριβήλης (1892-1969, Ζωή εν τάφω, 1930), Στρατής Δούκας (1895- 1983), Ηλίας Βενέζης (1903- 1973, Το νούμερο 31328, 1931, Γαλήνη, 1939), Φώτης Κόντογλου (1897-1965), Πέδρο Κόζας, Κοσμάς Πολίτης (1893-1974, Λεμονοδάσος, 1930), με την άνετη αφήγηση τους και τη φυσικότητα τους γοητεύουν. Αυτό το πεζογραφικό ρεύμα ακολουθούν κι άλλοι πεζογράφοι όπως, ο Γεώργιος Θεοτοκάς (1905- 1966, Αργώ, 1933), ο Παντελής Πρεβελάκη (Το χρονικό μιας πολιτείας, 1938) ο Θανάσης Πετσάλης(Ο προορισμός της Μαρίας,1933), ο Μιχάλης Καραγάτσης, ο Άγγελος Τερζάκης (Η Πριγκιπέσσα Ιζαμπώ, 1938), οι οποίοι, χωρίς να εμπνέονται από τη μικρασιατική καταστροφή, ακολουθούν την ίδια τεχνοτροπία και αποτελούν με αυτή ένα ενιαίο σύνολο (Γενιά του 30).

Το νεοελληνικό θέατρο, που ουσιαστικά αρχίζει το 1909, όταν η αστική τάξη μορφοποιείται στην Ελλάδα, βρίσκει στον Γρηγόριο Ξενόπουλο (1867- 1951) τον κύριο εκφραστή του. Ο Ξενόπουλος σε όλα τα θεατρικά του έργα (Στέλλα, Βιολάντη, Φοιτητές) κατορθώνει και ζωντανεύει την ελληνική κοινωνία του καιρού του και αναλύει με οξυδέρκεια τα προβλήματα της. Δίπλα στον Ξενόπουλο ο Σπύρος Μελάς (1883- 1966) προσπαθεί να αναβιώσει θεατρικά βιβλικές ή εθνικές μορφές (Ιούδας- Παπαφλέσσας), ενώ ο Δημήτρης Μπούρης (1890-1964) συνεχίζει την παράδοση της αθηναϊκής ηθογραφίας.

Κύρια ώθηση στη δημιουργία θεατρικής παιδείας κατά την περίοδο αυτή έδωσε η ίδρυση του Εθνικού Θεάτρου (1930) και το πέρασμα από αυτό μεγάλων σκηνοθετών, όπως του Φώτη Πολίτη (1890-1934) αρχικά και του Δημήτρη Ροντήρη (1899- 1980) ακολούθως. Οι δύο αυτοί σκηνοθέτες σε συνεργασία με ταλαντούχους ηθοποιούς (Αιμίλιος Βεάκης 1884- 1951, Ελένη Παπαδάκη 1907- 1944, Μαρίκα Κοτοπούλη 1888- 1954) προχώρησαν στην ουσιαστική αναβίωση του αρχαίου δράματος.

Στον τομέα της διακίνησης των ιδεών ο « Εκπαιδευτικός Όμιλος» με κύριους θεωρητικούς τον Μανόλη Τριανταφυλλίδη (1883-1959), τον Αλέξανδρο Δελμούζο (1880- 1956) και τον Δημήτρη Γληνό (1882- 1943), κάνει ιδιαίτερα αισθητή την παρουσία του. Ο «Εκπαιδευτικός Όμιλος» θέτει ως στόχο του τη ριζική αναμόρφωση των εκπαιδευτικών συστημάτων που εφαρμόζονταν στα ελληνικά σχολεία και τον εκσυγχρονισμό των αναλυτικών προγραμμάτων. Έχοντας υπεύθυνες θέσεις στο υπουργείο Παιδείας κατά την περίοδο των κυβερνήσεων του Ελευθερίου Βενιζέλου, οι τρεις κορυφίοι της ομάδας προσπαθούν να μεταρρυθμίσουν το ελληνικό σχολείο (εισαγωγή του μαθήματος των Νέων Ελληνικών, διδασκαλία της δημοτικής γλώσσας, αλλά η προσπάθεια τους βρίσκει τρομερή αντίδραση και μένει ανολοκλήρωτη. Ο εκπαιδευτικός όμιλος ιδρύθηκε το 1910 και διασπάστηκε το 1927 περίπου, είχε προηγηθεί η απόλυση του Δελμούζου από το Μαράσλειο και του Γληνού από την Παιδαγωγική Ακαδημία.

Σχετική με την παιδεία είναι και η ανάπτυξη της παιδικής λογοτεχνίας. Κέντρο του ενδιαφέροντος για την ανάπτυξη λογοτεχνικών ενδιαφερόντων στο παιδί υπήρξε το περιοδικό « Η Διάπλασις των παιδών» που διευθυνόταν από τον Γρηγόριο Ξενόπουλο. Σε αυτό το τοπίο παρουσιάζεται και το λογοτεχνικό έργο της Πηνελόπης Δέλτα συνδεδεμένο με ένα λόγο περί αφιέρωσης της στο παιδί και την εθνική διαπαιδαγώγηση του (Το παραμύθι χωρίς όνομα, Για την Πατρίδα, Στα μυστικά του Βάλτου).

Στη μεταπολεμική περίοδο και όταν η Πηνελόπη Δέλτα φθάνει περίπου στα 60 της χρόνια συγκαταλέγεται και το έργο των ποιητών Γιάννη Ρίτσο, Γιώργου Σεφέρη, καθώς και του πεζογράφου Νίκου Καζαντζάκη.

Σε ευρωπαϊκό επίπεδο η φιλοσοφία οδηγεί στην άρνηση του θετικισμού ήδη από το έργο του Νίτσε, αλλά και στη συνέχεια με τον Ερρίκο Μπερζόν (Henri Bergson, 1859-1941), τον Ερρίκο Πουανκαρέ (Henri Poincaré 1854- 1912), τον Francis Brandley (1846-1924), αλλά και την ενίσχυση της νεωτερικής τάσης από το έργο και

του Σίγκμουντ Φρόυντ (Sigmund Freud, 1856-1939), το οποίο άσκησε σημαντική επίδραση στην πορεία της σκέψης.

Στο χώρο της λογοτεχνίας πέρα από την ανάπτυξη ιδιαίτερων σχολών, εμφανίζονται και μορφές των γραμμάτων που ακολουθούν τη δική τους προσωπική πορεία. Στη Γαλλία ο André Gide (1869- 1951), στα μυθιστορήματα του (Η στενή πύλη, Οι παραχαράκτες), υπηρετεί με πάθος την αισθησιοκρατία. Ο Marcel Proust (1871-1922) γράφει το σπουδαίο έργο « Αναζητώντας το χαμένο χρόνο» (1913- 1928). Σε στενή σύνδεση με το ρεύμα του υπερρεαλισμού που κυριάρχησε στη Γαλλία, στη Γερμανία παρουσιάζεται ο λυρικός ποιητής Reiner- Maria Rilke (1875-1925), ο πεζογράφος Thomas Mann (1875-1955) και ο Franz Kafka (1883- 1924).

Στην Ισπανία ο Federico Garcia Lorca, προσπαθεί με έντονο λυρισμό να εκφράσει την αγωνία του για τη μοίρα του ανθρώπου. Στην Ιταλία, επίσης, ο Luigi Pirandello (1867- 1936) επαναλαμβάνει το θέμα της αυτογνωσίας του ανθρώπου.

Η κορυφαία, όμως φυσιογνωμία αυτής της τάσης για εσωτερικό μονόλογο είναι ο Άγγλος ποιητής Tomas Stearns Eliot (1888-1965). Στο ίδιο γεωγραφικό χώρο εμφανίζεται ο Ιρλανδός James Joyce (1882-1941), εγκαινιάζει μια μοντέρνα γραφή, με έντονο το προσωπικό του ύφος.

Στη Ρωσία η Οκτωβριανή επανάσταση και η νίκη των Μπολσεβίκων δημιουργούν, στα πρώτα χρόνια , μια μοναδική πνευματική άνθιση. Οι Ρώσοι ποιητές ακολουθώντας σε μεγάλο βαθμό τις τάσεις της Δυτικής Ευρώπης, αγκαλιάζουν τον υπερρεαλισμό και τον μπολιάζουν με τη ρώσικη ευαισθησία. Ο Αλέξανδρος Μπλοκ (1880- 1921), αλλά και περισσότερο προωθημένους εκφραστικά ο Βλαδίμηρος Μαγιακόφσκι (1894- 1930), ως εκπρόσωπος του φουτουρισμού.

Σε αυτό το περιβάλλον ανάπτυξης του πνεύματος και των τεχνών η Πηνελόπη Δέλτα εδράζει τη δικούς της τρόπους έκφρασης αναπτύσσοντας τις σκέψεις της και την ιδεολογική της συγκρότηση.

1B.γ ΠΗΝΕΛΟΠΗ ΔΕΛΤΑ, Η ΖΩΗ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ

Η Πηνελόπη Δέλτα είναι το τρίτο παιδί του Εμμανουήλ Μπενάκη και της Βιργινίας Χωρέμη, όταν γεννιέται στις 12/24 Απριλίου 1874, η αδερφή της Αλεξάνδρα είναι τριών ετών και ο αδελφός της Αντώνης ενός έτους. Η Πηνελόπη ζει στην Αλεξάνδρεια από τη γέννηση της ως το γάμο της το 1895, εκτός των δύο χρόνων που περνά στο Λίβερπουλ, στα πρώτα παιδικά της χρόνια. Ακόμα περνά στην Αλεξάνδρεια δώδεκα χρόνια της ζωής της ως νεαρή σύζυγος, νεαρή μητέρα και νεαρή συγγραφέας, μεταξύ 1897 και 1906, κατόπιν από το 1913 ως το 1916, ενώ εγκαθίσταται οριστικά στην Ελλάδα όταν είναι πια 42 χρονών.

Η Πηνελόπη περνά τα πρώτα χρόνια της ζωής σε ένα αυστηρό οικογενειακό περιβάλλον, όπως αυτό περιγράφεται στις πρώτες ενθυμήσεις, με απαγορεύσεις, τιμωρίες, που της προκαλούν νευρικούς πόνους στο στομάχι, απουσία τρυφερών εκδηλώσεων από μια μητέρα την οποία λατρεύει. Ως νέα κοπέλα αντιμετωπίζει τη λύπη στη θέση της χαράς, για τον έρωτα της στον αγαπημένο της, συμβιώνει με τις ενοχές της και με την αγωνία να υποκρύπτει τα συναισθήματά της, ως που καταλήγει σε τελματικές σκέψεις, περί αυτοκτονίας.

Τα παιδικά χρόνια της στην Αλεξάνδρεια φαίνεται να τη σημαδεύουν ως κοπέλα και μετέπειτα γυναίκα, αλλά και ως συγγραφέα.

Στην Αλεξάνδρεια εκείνης της εποχής ανάμεσα δηλαδή στα 1875 και τα 1916, η Αίγυπτος βρίσκεται υπό βρετανικής κυριαρχίας. Μετά από εντάσεις στην περιοχή που σημειώνονται με την οικονομική κρίση του '70 και τη χρεοκοπία του 1876 η Αίγυπτος τίθεται υπό τον έλεγχο γαλλοβρετανικής επιτροπής και όταν ο Ουραμπί ξεσηκώνεται εναντίον αυτού του ελέγχου οι Άγγλοι βομβαρδίζουν την περιοχή και επιβάλλουν κατοχή εως την επίσημη εγκαθίδρυση του Αγγλικού προτεκτοράτου το 1914. Με τον συνακόλουθο οικονομικό έλεγχο της Αγγλίας στην περιοχή, δίνεται η δυνατότητα ανάπτυξης ξένων εμπορικών πρωτοβουλιών που θα συνδεθούν με την αγγλική αγορά. Η Αλεξάνδρεια γίνεται οικονομική πρωτεύουσα της Αιγύπτου και κατοικείται από διάφορες εθνότητες που διαθέτουν τη δυνατότητα επίσημης εκπροσώπησης, και οι οποίες αναπτύσσουν διαφορετικές κοινότητες, παράλληλα με προστατευτικούς και φιλανθρωπικούς οργανισμούς. Σε αυτό το κύκλο εμφανίζεται μια συλλογική δραστηριότητα κοσμική, πολιτική, στρατιωτική και φιλανθρωπική

όπου ενώνεται στα πλαίσια της δημοτικής αρχής ως Αλεξανδρινή κοινότητα , ξεχωριστή από την υπόλοιπη χώρα.

« Η Αλεξάνδρεια, εκείνα τα χρόνια, ήταν κέντρο πολιτισμού... με το σταγονόμετρο μας έβαζε στο σαλόνια της⁸⁷. Οι πρόξενοι, οι δικαστές των μικτών δικαστηρίων, οι διευθυντές τραπεζών, οι επίσημοι, ένεκα της θέσεως τους ήταν δεκτοί. Μα ντόπιοι ξένοι, Άγγλοι, Γάλλοι, Ιταλοί, Γερμανοί, Αυστριακοί, Ελβετοί και ιδίως Εβραίοι και Σύριοι, συχνά σπένδαν τα μούτρα στις πόρτες μας, έκαμαν τούμπες να εισαχθούν, και θεωρούσαν μεγάλη τιμή να είναι δεκτοί στους μεγάλους ελληνικούς χορούς. »⁸⁸

Σε αυτό το χώρο, μεγαλώνει η Πηνελόπη Δέλτα, κόρη του Μπενάκη, πλούσιου εμπόρου και προέδρου της κοινότητας της Αλεξάνδρειας. Σε μια κοινωνία, που μιλάει αγγλικά, γαλλικά στα σαλόνια και στα γραφεία, ελληνικά στο σπίτι , ιταλικά στο δρόμο και χρησιμοποιεί τα αραβικά, όταν τα γνωρίζει, μόνο για να δώσει διαταγές.⁸⁹ Οι οικογένεια των Μπενάκηδων συναναστρέφεται με τη μεγαλοαστική τάξη και ανταποκρίνεται στις πρακτικές του κοσμοπολιτισμού. Η Πηνελόπη γνωρίζει Αγγλίδες γκουβερνάντες, έχει Γαλλίδα δασκάλα, επίσης όποτε χρειάζεται οι γονείς της καταφεύγουν σε αυστριακό γιατρό για τη φροντίδα των παιδιών.

Μιλώντας και γράφοντας τα γαλλικά καλύτερα από την ελληνική γλώσσα τα προτιμά στα νεανικά της ημερολόγια, αλλά και μετέπειτα. Η εκπαίδευση των παιδιών στην οικογένεια Μπενάκη, ακολουθεί ένα αυστηρό πρόγραμμα που περιλαμβάνει, ξένες γλώσσες, γενικές σχολικές γνώσεις και «ελληνικά», που συνίσταται σε μια ξερή καθαρεύουσα που απωθεί τα παιδιά από το ελληνικό βιβλίο και την ελληνική γλώσσα, η οποία περιορίζεται στον προφορικό λόγο. *«Δασκαλικά, καθαρευουσιάνικα, ακατάληπτα, αντιπροσώπευαν για μας τον άχαρο κόπο του μαθήματος που δε μαθαίνεται, που το παπαγαλίζεις σα φθόγγους στη σειρά», «Μα τ' αγγλικά μας βιβλία τα καταβροχθίζαμε. Εκεί μέσα έβρισκα τροφή να καλλιεργήσω τη θλίψη και τη μοναξιά των παιδικών μου χρόνων.»⁹⁰*

Το είδος της ανατροφής και ο τρόπος που ασκήθηκε αυτή στην ίδια τη Δέλτα καθόρισε σημαντικά τη θέση που διάλεξε να πάρει απέναντι στο παιδί και τη διαπαιδαγώγηση του.

---

⁸⁷ Εννοείται: οι πλούσιοι Έλληνες, της ελληνικής κοινότητας

⁸⁸ Π. Σ Δέλτα, *Πρώτες Ενθυμήσεις*, Αθήνα 2000, σελ. 151.

⁸⁹ Marie-Cécile Navet -Grémillet: Πηνελόπη Δέλτα, η Αλεξανδρινή, στο Π. Σ. Δέλτα: *Σύγχρονες Προσεγγίσεις στο έργο της*, Αθήνα 2006.

⁹⁰ Π. Σ Δέλτα, *Πρώτες Ενθυμήσεις*, επιμέλεια Π. Α Ζάννας, Ερμής, Αθήνα 2000.

Η Πηνελόπη βρήκε στο πρόσωπο της Γαλλίδας δασκάλας⁹¹ της την απεύθυνση σε ένα εσύ, την κατανόηση, αλλά και την ανησυχία για τη μόρφωση και την καλλιέργεια του πνεύματος. Η mademoiselle Duffay όπως την αποκαλούσε η Πηνελόπη, της έδωσε τη δυνατότητα έκφρασης και της αναπλήρωσε κάποια κενά. Μετά την ενηλικίωση της Δέλτα η δασκάλα Duffay, πήρε τη θέση φίλης. «... Και ήταν αλήθεια ήμουν πολύ πιο προσκολλημένη στη mademoiselle παρά στους γονείς μου.»⁹²

Ωστόσο η Πηνελόπη εκφράζει την αντίδραση της για τις Αγγλίδες γκουβερνάντες που προσλαμβάναν οι γονείς της. « Όσο μακριά πηγαίνει η ενθύμηση μου, είχαμε εγγλέζες νάρσες και ώσπου φθάσαμε στα σχολικά πια χρόνια, μεγαλώσαμε μ' αυτές. Μα μας τυράννησαν όπως μόνο εγγλέζες νταντάδες ξέρουν να τυραννούν τα παιδιά.»⁹³ « Πεινούσα, πεινούσα φρικτά, γιατί η νάρσα αυτή για να με τιμωρήσει με άφηνε χωρίς φαγί.»⁹⁴ « Όλες μας έδερναν, μας φοβέριζαν τόσο...»⁹⁵.

Σε σχέση με τη μόρφωση της Πηνελόπης, ακολουθεί τις γενικές σχολικές γνώσεις και αντίθετα με τα αγόρια που συνεχίζουν τις γυμνασιακές τους σπουδές σε ελληνικά ή ξένα σχολεία, συμπληρώνει τη μόρφωσή της με μουσική και κυρίως νοικοκυριό – σύμφωνα επίσης με την μητέρα της, για τα κορίτσια, αυτή πρέπει να είναι η κύρια, ή σχεδόν αποκλειστική τους απασχόληση. Η Πηνελόπη γοητεύεται από τη γνώση και αρέσκεται να διαβάζει, πολλές φορές κρυφά από τους γονείς της. « Μα και τα διαβάσματα των κοριτσιών τότε ήταν λογοκριμένα με αυστηρή αποκλειστικότητα. Η μητέρα δε λογόκρινε τις αναγνώσεις μας, γιατί δε διάβαζε ξένες γλώσσες, και βιβλία ελληνικά εκτός από τη Διάπλαση, τη Μικρά καλύβη του δάσους και τον Αιμίλιο δεν είχαμε παιδικά. Τα αγγλικά μας τα διάλεγε ο Mr. Williams, πολύ παιδικά τα περισσότερα Boy's και Girl's Annuals⁹⁶, και άλλα κλασικά παιδικά βιβλία.

Στα γαλλικά που ήταν η κυριότερα μου ανάγνωση η mademoiselle ήταν κέρβερος.»⁹⁷

---

⁹¹ Το 1884, η Victorine Duffay έρχεται από τη Γαλλία και προσλαμβάνεται στην οικογένεια Μπενάκη.

⁹² Π. Σ Δέλτα, *Πρώτες Ενθυμήσεις*, Αθήνα 2000, σελ. 174. Αυτό το γεγονός της πρόσκλησης στη δασκάλα και φίλη, τονίζεται και στις Αναμνήσεις 1899, I, σ. 9-11 και αποδίδεται στη Γαλλίδα δασκάλα μια ριζική αλλαγή του χαρακτήρα της Δέλτα που απελευθερώθηκε από τη μητρική καταπίεση.

⁹³ Στο ίδιο, σελ. 16.

⁹⁴ Στο ίδιο, σελ. 8.

⁹⁵ Στο ίδιο, σελ. 18.

⁹⁶ Ετήσιες εκδόσεις για αγόρια ή κορίτσια.

⁹⁷ Π. Σ Δέλτα, *Πρώτες Ενθυμήσεις*, Αθήνα 2000, σελ. 206

«... Η μητέρα δεν έβλεπε με καλό μάτι τη μανία αυτή του διαβάσματος. Ήταν πρωτίστως νοικοκυρά και ήθελε και μας, τα κορίτσια της, να μας κάνει νοικοκυρές.»⁹⁸

« Τέτοια μανία με είχε πιάσει για μελέτη και ανάγνωση, που η μέρα δεν αρκούσε, και διάβαζα νύχτα στην κάμαρα μου.»

« Αγόρασα ένα φθινό ζυπνητήρι και το έπαιρνα μες το κρεβάτι... και το έβαζα να με ζυπνά στις 4 το πρωί.»⁹⁹

Καθώς η Δέλτα μεγαλώνει συναναστρέφεται με τον κοινωνικό περίγυρο της οικογένειας της αλλά πάντα με την επίβλεψη των γονιών ή των αδερφών της.

« Τα χρόνια εκείνα, τα κορίτσια δεν έβγαιναν πολύ. Εκτός αν έστελνε η μητέρα τη mademoiselle στα εμπορικά, όπου τότε τη συνόδευα και εγώ, το πρωί δεν έβγαινα ποτέ. Μια ή μιάμιση ώρα το απόγεμα ήταν ο περίπατος ή η αμαζάδα μας. Σαν παντρεύτηκε η Αλεξάνδρα με, μ' έπαιρνε κάποτε εκείνη έξω. Αργότερα σα να πηγαίνω στον κόσμο, πηγαίναμε συχνά επισκέψεις στα γνωστά σπίτια, με τη μητέρα.»¹⁰⁰

Οι εμπορικές δραστηριότητες του πατέρα, και εφόσον η εταιρία Χωρέμη- Μπενάκη διατηρούσε υποκατάστημα στο Λίβερπουλ μαζί με Άγγλους συνεταίρους, επέτρεπαν τα συχνά ταξίδια. Από τα παιδικά της χρόνια η Πηνελόπη Δέλτα γνωρίζει και μένει σε πολλές πόλεις του εξωτερικού, το Λίβερπουλ, το Κρατς της Αυστρίας, την Ελβετία, και βέβαια την Αθήνα.

Παρόλο που η επαφή με ξένους πολιτισμούς φαίνεται να εισήχθη από νωρίς στην αντίληψη της Πηνελόπης, διακρίνεται η μάθηση ενός είδους προστατευτισμού απέναντι στο ξένο στοιχείο και η διαφύλαξη των ελληνικών χαρακτηριστικών και νοοτροπιών. « Μα συνάμα η ανατροφή μας έμενε ελληνική, και κάθε φορά που η ελληνικότης μας ερχούνταν σε σύγκρουση με τίποτε ξενικό, η πατριωτική μας έξαρση πήγαινε ως το σωβινισμό... Τότε ακόμη είμαστε Έλληνες σωβίνοι εμείς τα παιδιά.»¹⁰¹

« Για τους Φελάχους είχαμε τη μεγαλύτερη περιφρόνηση, εμείς όλοι οι « άσπροι» . Τους θεωρούσαμε σχεδόν κτήνη. Ένας άσπρος έβαζε εμπρός δεκάδες μαύρους και τους έτρεπε σε φυγή . Το να δείρεις Αράπη όχο μόνο επιτρέπονταν, αλλά και επιβάλλονταν

---

⁹⁸ Στο ίδιο, σελ. 207

⁹⁹ Στο ίδιο, σελ. 210. Και στις αναμνήσεις του 1899, I, σ. 12- 14, τονίζεται αυτή η μανία της μελέτης και της ανάγνωσης από τα 15 χρόνια και έπειτα και ο θυμός που προκαλούσε στη μητέρα της η υπερβολική ανάγνωση.

¹⁰⁰ Π. Σ Δέλτα, *Πρώτες Ενθυμήσεις*, Αθήνα 2000, σελ. 208.

¹⁰¹ Στο ίδιο, σελ. 68.

...και οι Αραπάδες δέχονταν αυτή τη κατάσταση ως φυσική. Αισθάνονταν οι ίδιοι την υπεροχή της άσπρης φυλής. Άλλαζαν τα πράγματα έκτοτε. Ξύπνησαν και αυτοί. »¹⁰²

Τα αδέρφια της, η Πηνελόπη τα αγαπούσε ξεχωριστά, όταν είναι τεσσάρων γεννιέται ο αδερφός της ο Αλέξανδρος και μετά από πέντε χρόνια η αδερφή της Αργίνη. Με τα μεγαλύτερα αδέρφια της η Πηνελόπη μοιράζεται τη χαρά του παιχνιδιού, αλλά δε μπορεί να ξεδιπλώσει τα συναισθήματά της και να βρει στα πρόσωπό τους την απόκριση που ψάχνει. Σε αυτό συντελεί και ο πρόωρος αποχωρισμός τους, αφού ο Αντώνης φεύγει για την Αθήνα, όπου μπαίνει εσωτερικός στη σχολή Βούλγαρη, όταν η Πηνελόπη είναι οκτώ χρονώ και η Αλεξάνδρα παντρεύεται, μετά από εφτά χρόνια.

Ωστόσο η ίδια η Δέλτα εντοπίζει την έλλειψη επικοινωνίας με τα αδέρφια της και στη διαφορετικό χαρακτήρα τους. « *Η Αλεξάνδρα και εγώ μεγαλώσαμε μαζί. Είχαμε μόνο 2 ½ χρόνια διαφορά, και μπορούσαμε να μοιραζόμαστε όλα μας τα μυστικά, σκέψεις, λύπες, απορίες κ.τ.λ. Και όμως δε το κάναμε. Πάρα πολλή ήταν η διαφορά στους δυο χαρακτήρες μας. Η Αλεξάνδρα γαλήνια, καλή ήσυχη, bon christianos* ¹⁰³... *Εγώ επαναστάτης, πάντα ταραγμένη, φουρτουνιασμένη, έτοιμη να δω παντού αδικίες, χουλιάρια, γκρινιάρια, παιδεμένη, διψασμένη για αγάπη, θυσίες ηρωισμούς, μεγάλα κατορθώματα, και μεγάλες καταστροφές, ποτέ ικανοποιημένη, θέλοντας πάντα τα πράγματα αλλιώς απ' ότι ήρχονταν, συχνά θλιμμένη, συχνότερα αγανακτισμένη, rongée de scrupules et de doutes* ¹⁰⁴. »¹⁰⁵

Ο Αντώνης από την άλλη πλευρά αν και περιγράφεται ως αλύγιστος, « *ποτέ δε θυμούμαι να παραπονέθηκε ως παιδί ο Αντώνης για την έλλειψη αγάπης στο σπίτι μας, Αλύγιστος, απαραπόνευτος, υπερήφανος, πήγαινε το δρόμο του από σχολείο σε σχολείο και από νταντά σε δάσκαλο, στα παιδικά του χρόνια, κλεισμένος πάντα στο καυκί του, ακατάδεκτος, απομονωμένος,* » ¹⁰⁶ κατανοούσε πολύ περισσότερα από όσα αποκάλυπτε, « *μπορείς να πονέσεις όσο θέλεις, καημένη αδερφή. Από αγάπη οι γονείς μας δε κατάλαβαν ποτέ τίποτα.* »¹⁰⁷

---

¹⁰² Στο ίδιο, σελ. 78.

¹⁰³ Καλός Χριστιανός.

¹⁰⁴ Να με τρώγουν οι τύψεις και οι αμφιβολίες.

¹⁰⁵ Π. Σ Δέλτα, *Πρώτες Ενθυμήσεις*, Αθήνα 2000, σελ. 206

¹⁰⁶ Στο ίδιο, σελ. 175.

¹⁰⁷ Στο ίδιο σελ. 32. Τα ίδια λόγια καταγράφονται και στις αναμνήσεις 1899, III, σ. 5

Ο μικρότερος αδερφός της ο Αλέξανδρος, ήταν εκείνος που την καταλάβαινε καλύτερα, από τα παιδικά τους χρόνια ως όλη του τη ζωή. Ωστόσο δεν έχει ούτε εκείνος τη δική της ιδιοσυγκρασία. *«Σιωπηλός και μετριόφρων μέχρι ελαττώματος, πέρασε η μορφή του στη ζωή, η λεπτότερη και ευγενικότερη ψυχή που έπλασε ποτέ η μοίρα.»*¹⁰⁸

Μετά τον γάμο της αδερφής της Πηνελόπης, Αλεξάνδρας, με τον Tom Davies, *«ήμουν δεκαπέντε χρονών όταν η αδερφή μου παντρεύτηκε»*¹⁰⁹,¹¹⁰ η Πηνελόπη εισέρχεται στην κοσμική ζωή της Αλεξάνδρειας, με την ευκαιρία της γιορτής των Χριστουγέννων στο σπίτι της οικογένειας. *«Έκανα την πρώτη κοσμική μου εμφάνιση όταν ήμουν δεκαεπτάμισι ετών, το χειμώνα του '91 προς '92. Μου αρέσει να θυμάμαι την πρώτη εκείνη βραδιά: ήταν μια γιορτή που έδινε ο πατέρας το βράδυ των Χριστουγέννων...»*.¹¹¹

Είχε προηγηθεί η πολύ σκληρή συμπεριφορά των γονιών της απέναντι της, την οποία αδυνατούσε να εξηγήσει καθώς αγνοούσε ένα γεγονός, που έμαθε αργότερα, ο πρώτος ξάδερφός της Κωνσταντίνος Χωρέμης είχε ζητήσει να την παντρευτεί, αλλά συνάντησε την ξεκάθαρη άρνηση των γονιών της, που νόμιζαν ότι η Πηνελόπη γνώριζε και είχε ανταποκριθεί στον ερωτά του, *«...και μόνον τέσσερα χρόνια αργότερα έμαθα από τη μητέρα ότι η αιτία για όλες αυτές τις στενοχώριες ήταν ο καημένος ο ξάδερφός μου ο Κωσταντίνος, που με είχε ερωτευτεί και είχε βάλει στο νού του να με παντρευτεί.»*¹¹²

Σχεδόν παράλληλα με την είσοδο στο κοσμικό περιβάλλον, η Δέλτα δέχεται δύο προτάσεις γάμου, από τον Λούλου¹¹³ μέσω «προξενήτρας» και από τον Cecil Mellor. Αφού ναυαγούν και οι δύο προτάσεις, η Πηνελόπη ταξιδεύει στην Ελβετία, όπου επιστρέφοντας αντιμετωπίζει την διακαή θέληση της μητέρας της να την παντρέψει όσο το δυνατόν συντομότερα. *«Το ήθελε τόσο ώστε κατέληξε να πειστεί ότι κι εγώ άλλο δε σκεφτόμουν παρά το γάμο με ταλαιπώρησε με μερικά συνοικέσια, το ένα χειρότερο από το άλλο, αλλά εκείνο, αλλά εκείνο που κυριολεκτικά μου έκοψε το αίμα*

---

¹⁰⁸ Στο ίδιο, σελ. 159.

¹⁰⁹ Πρβ. *Πρώτες Ενθυμήσεις*, σελ. 192κ.ε.

¹¹⁰ Π. Σ. Δέλτα, *Αναμνήσεις 1899*, επιμ. Π.Α. Ζάννας- Αλ. Π. Ζάννας, Ερμής, Αθήνα 1994, σελ.7.

¹¹¹ Στο ίδιο, σελ. 12.

¹¹² Στο ίδιο σελ. 10-11

¹¹³ Charles de Zoghed

ήταν του ήταν του Νικολάου Παρασκευά ἰ σωστό μαρτύριο». ¹¹⁴ Μετά την πρόταση Παρασκευά, έρχεται η πρόταση Τοπάλη, και οι δύο υποψήφιοι γαμπροί, φαίνεται να μην ανταποκρίνονται στις επιδιώξεις της οικογένειας, αλλά και της Πηνελόπης.

Έπειτα από λίγες μέρες στις δεξιώσεις των Χριστουγέννων και της Πρωτοχρονιάς, η Πηνελόπη γνωρίζει τον Αντώνη Μαυροκορδάτο, τον οποίο η οικογένεια Μπενάκη προσκαλεί συχνά σε δεξιώσεις, βραδινά γεύματα και στο ουίστ. Γίνεται φανερό ότι προορίζεται για σύζυγος της Πηνελόπης, η μητέρα της θέλει να τον «κάνει γιο της», ενώ ο πατέρας της, τον προσλαμβάνει στην εταιρεία του και τον θεωρεί πρότυπο νέου. «... *Ας τον αφήσουμε να πάρει το δρόμο του, να προοδεύσει λίγο και αυτόν θα παντρευτείς ἰ είναι ο άνθρωπος που αναζητούσαμε, καλοαναθρεμμένος, καλός και εργατικός ἰ δεν έχει περιουσία, αλλά τι σημασία έχει; Ο πατέρας σου θα τον βοηθήσει, θα κερδίσει χρήματα...*». Το αποτέλεσμα αυτών των παροτρύνσεων, αλλά και των επισκέψεων είναι ο έρωτας της Πηνελόπης για τον Μαυροκορδάτο, στον οποίο παρ' όλη την προσπάθεια της για το αντίθετο, εκδηλώνει φανερά τη συμπάθεια της. Ο πατέρας της, όμως, ο οποίος ενοχλείται από τον τρόπο που εκφράζεται η Πηνελόπη και λόγω του ότι η συμπεριφορά της διαφοροποιείται απέναντι σε εκείνον, αντιδρά και περιορίζει της προσκλήσεις του. Προκείμενου να συμμορφωθεί η κόρη του, την απειλεί ότι θα απολύσει τον Μαυροκορδάτο. « *Ο πατέρας σου θυμώνει όταν είσαι θλιμμένη, εξοργίζεται όταν σε βλέπει να αδυνατίζεις ἰ γίνεται έξαλλος όταν ο Μ* ¹¹⁵. *Σε κοιτάζει και σας κατηγορεί και τους δύο ότι φέρεστε σαν ερωτευμένοι.*» ¹¹⁶ Η Πηνελόπη αποφασίζει να γράψει στον Μαυροκορδάτο που βρίσκεται σε χωριό λόγω της εργασίας του και κατά αυτόν τον τρόπο ξεκινούν να αλληλογραφούν με τη βοήθεια της Victorine Duffay. Οι γονείς της δέχονται γράμματα από συγγενείς στην Αθήνα που περιγράφουν τον Μαυροκορδάτο ως προικοθήρα, η Πηνελόπη αρνείται τους χαρακτηρισμούς και δηλώνει πιστή σε εκείνον. Η στάση των γονιών της γίνεται ολοένα και πιο σκληρή απέναντι στον έρωτα της και στο «πείσμα» της, και της ξεκαθαρίζουν ότι είναι αντίθετοι στο γάμο αυτό επειδή ο Μαυροκορδάτος είναι φτωχός.

Προκειμένου να την πιάσουν ακόμα περισσότερο της προτείνουν να παντρευτεί τον γιο του Στρέιτ « *Ο Μ, δεν είναι κατάλληλος για την κόρη σου, δεν έχει καθόλου*

---

¹¹⁴ Π. Σ. Δέλτα, Αναμνήσεις 1899, Αθήνα 1994, σελ 37

¹¹⁵ Εννοείται: ο Αντώνης Μαυροκορδάτος.

¹¹⁶ Π. Σ. Δέλτα, Αναμνήσεις 1899, Αθήνα 1994, σελ. 169.

*χρήματα, και μεγάλωσες τα παιδιά σου μέσα στα πλούτη, δεν μπορούν πια να ζήσουν χωρίς χρήματα ἔβρηκα ένα γαμπρό για κείνη, τέλειο από κάθε άποψη, είναι ο γιος του Στρέιτ».*¹¹⁷

Η Πηνελόπη είναι απελπισμένη, με κλονισμένη υγεία και με τη σκέψη της αφοσιωμένη στον αγαπημένο της, αρνούμενη κάθε πρόταση για γάμο με άλλον.

Στις 3 Δεκεμβρίου η μητέρα της δέχεται ένα γράμμα, με το οποίο ο Στρέιτ αρνείται να την παντρευτεί. «*Ἐχω ένα γράμμα*», είπε, *“ο Στρέιτ δε σε θέλει”*»¹¹⁸. Ο Πατέρας της, ωστόσο επιμένει και απολύει τον Μαυροκορδάτο από την εταιρία. *«...έλεγε η οργανωμένη φωνή του πατέρα, “ησύχασε, δε θα ασχοληθούμε μαζί σου, θα μείνεις ανύπαντρη! Γιατί δε θα πάρεις ποτέ αυτόν τον αλήτη προικοθήρα. Το σπίτι του πατέρα σου είναι εδώ, τρώγε πίνε, σάπισε!”...»*¹¹⁹ Λίγες μέρες αργότερα, η Δέλτα κάνει την πρώτη απόπειρα αυτοκτονίας. Ο έρωτας της τελικά τελειώνει, όταν πληροφορείται ότι ο αγαπημένος της, έχει δεσμό με άλλη γυναίκα.

Η Πηνελόπη παραδίδεται στη θέληση των γονιών της και τους προτείνει να την παντρεύουν με όποιον θέλουν. Ο θείος της Γιάννης Χωρέμης προτείνει στους γονείς της τον Στέφανο Δέλτα ως υποψήφιο γαμπρό. Η Πηνελόπη καταλαβαίνει την επιπολαιότητα της απόφασης, αλλά δεν έχει θέληση να αντισταθεί. Στις 12 Αυγούστου αρραβωνιάζεται τον Δέλτα και στις 3/15 Δεκεμβρίου του ίδιου χρόνου τον παντρεύεται. Η ίδια περιγράφει το γάμο αυτό ως συμβατικό και αδιάφορο στα αισθήματα της. *«Ήταν φανερό και αργότερα, ζαναδιαβάζοντας την αλληλογραφία μας εκείνης της εποχής, αναρωτήθηκα πώς είχα το θάρρος, να μιλώ για τόσον έρωτα που δεν αισθανόμουν».*

Στα χρόνια που ακολουθούν η Δέλτα υφίσταται την καταπίεση μιας επιλογής που της επιβλήθηκε, νιώθει μοναξιά και απελπισία, σκέφτεται συνεχώς το θάνατο, ενώ οι νευρικοί πόνοι στο στομάχι και η σωματική αδυναμία εξακολουθούν να τη βασανίζουν. Το ζεύγος Δέλτα εγκαθίσταται στην Αθήνα λίγες μέρες μετά το γάμο, όπου μένει μαζί με τη μητέρα του Στέφανου Δέλτα. *«Η ζωή με την πεθερά μου βάσταξε δέκα χρόνια».*¹²⁰ Εκεί στις 21 Σεπτεμβρίου του 1986 γεννιέται και η πρώτη τους κόρη, Σοφία.

---

¹¹⁷ Στο ίδιο, σελ. 239

¹¹⁸ Στο ίδιο, σελ. 258

¹¹⁹ Στο ίδιο, σελ. 279.

¹²⁰ Στο ίδιο, σελ. 424.

Το καλοκαίρι του 1897 η οικογένεια Δέλτα, εγκαθίσταται στην Αλεξάνδρεια, όπου ο Στέφανος Δέλτα θα εργαστεί στην εταιρεία « Χωρέμη- Μπενάκη και Σία . Στις 17 Οκτωβρίου του ίδιου χρόνου, θα γεννηθεί και η δεύτερη κόρη, Βιργινία. Μετά από δεκαοχτώ μήνες απουσίας από την Αίγυπτο, η επιστροφή της Πηνελόπης ως παντρεμένης πια στην Αλεξάνδρεια δεν έτυχε της ευνοϊκής κριτικής από τον κοινωνικό της περίγυρο. Η συμπεριφορά του κοινωνικού κύκλου ήταν περιφρονητική, για αυτούς που ήταν σαν, « parente pauvre», «ήμασταν “*les parents pauvres*” σχετικώς με γονείς και αδέρφια, και η σνόμπικη Αλεξανδρινή κοινωνία μας παράβλεπε, μας αγνοούσε. Και η μητέρα μου ακόμα έτυχε να με πληγώσει κάποτε στο φιλότιμο και στην υπερηφάνεια μου. Μα έκαμνα τον κουτό, τάχα πως δεν καταλαβαίνω, και εξακολούθησα το οικονομικό μας σπιτικό και τους δρόμους πεζή και τα ξαναδιορθωμένα φορέματα και καπέλα και ζανάπλενα τα γάντια μου...»¹²¹ Μετέπειτα η Πηνελόπη, θα ξαναβρεί την λαμπρή κοινωνική της θέση, όταν ο άντρας της θα διοριστεί μηχανικός στην κατασκευή του τραμ.

Στις 24 Μαρτίου του 1899, η Δέλτα ξεκινά να καταγράφει γαλλικά, με βάση τα νεανικά της ημερολόγια, σε τέσσερα τετράδια τις αναμνήσεις της. Στις 6 Σεπτεμβρίου του 1900, γεννιέται και η τρίτη κόρη της Αλεξάνδρα. Το Μάιο του 1901, ταξιδεύει με τον άντρα της σ' ένα επαγγελματικό ταξίδι στη Βιέννη, τις Βρυξέλλες και το Λονδίνο και το καταγράφει σε ένα ταξιδιωτικό ημερολόγιο.

Το επόμενο διάστημα η Πηνελόπη βρίσκεται στην Αθήνα, όπου μένει στην Κηφισιά για λόγους κλονισμένης υγείας και το 1903 στο Vöslau της Αυστρίας, όπου παραμένει για ιατρικές εξετάσεις και θεραπεία του γιατρού Friedmann. Τον Ιούνιο του 1904 εγχειρίζεται στη Βιέννη και παραμένει στην κλινική.

Το 1905 η Δέλτα γνωρίζεται με τον Ίωνα Δραγούμη στα εγκαίνια του « Μικρού ασύλου», φιλανθρωπικού ιδρύματος, πρόδρομο του « Μπενάκειου Ορφανοτροφείου». Η Πηνελόπη τον ξεχωρίζει αμέσως και του απευθύνει τον πόνο της για το θάνατο του Παύλου Μελά, ο οποίος ήταν άντρας της αδερφής του. Μετά τη γνωριμία τους, συναντιούνται συχνά σε κοσμικές εκδηλώσεις, σε γεύματα και θεατρικές παραστάσεις. Επιπλέον συζητούν για το μακεδονικό ζήτημα και οι συζητήσεις γίνονται προοδευτικά προσωπικές. Ο Στέφανος Δέλτα προειδοποιεί την Πηνελόπη να αποφεύγει τις ιδιαίτερες συναντήσεις με τον Ίωνα Δραγούμη, γιατί μπορεί να κατηγορηθεί άδικα.

---

¹²¹ Στο ίδιο, σελ 428.

Τον Ιούλιο του 1905, ο Ίωνας εξομολογείται τον έρωτα του στην Πηνελόπη, η ίδια τον συμβουλεύει να φύγει από την Αλεξάνδρεια, αίτημα που ο ίδιος έχει ζητήσει από το υπουργείο. «*“Εγώ δεν είμαι για σας εκείνο που ζητάτε. Εσείς όμως είστε για μένα εκείνο που όλη μου τη ζωή ζητούσα...δεν έχω για να μείνετε σεις φίλος”*». Μου αποκρίθηκε, *“Πώς μπορούμε να μείνουμε φίλοι, αφού αυτό που έχω εγώ για σας δεν είναι φιλία;”*»¹²² Στις επόμενες μέρες της στέλνει ένα βιβλίο ελληνικής ιστορίας με ένα γράμμα, με το οποίο εκφράζει την απελπισία του για την απόφαση της.

Πάρα την εμμονή της Δέλτα στην απόφαση της, συνεχίζει να συναντιέται με τον Ίωνα, ανταλλάσσουν τα ημερολόγια τους, εκείνος πρώτος της δίνει το ημερολόγιό του της περιόδου 1903-1904 και εκείνη το ημερολόγιο της, του 1899, το οποίο ξεκίνησε να γράφει όταν ήταν 25 χρονών και ήταν γραμμένο στα γαλλικά.

Στα τέλη του Ιουλίου ο Δραγούμης αναχωρεί για την Ελλάδα και λίγες μέρες μετά αναχωρεί και η Δέλτα για την Κηφισιά, έχοντας στείλει γράμμα στον Ίωνα λέγοντας του ότι θέλει να τον δει και να αυτοκτονήσει. Η Πηνελόπη συναντά τον Ίωνα στην Κηφισιά, έπειτα ακολουθούν κι άλλες συναντήσεις, στις οποίες βρίσκονται μόνοι τους και συζητούν για κοινή αυτοκτονία, σχέδιο που εγκαταλείπεται.

Μετά από τη δεύτερη συνάντηση τους στους πρόποδες της Πεντέλης, γίνεται η δεύτερη, αποτυχημένη απόπειρα αυτοκτονίας της Δέλτα, ακολουθεί και άλλη μετά από λίγες μέρες. Το ίδιο διάστημα συναντιέται η Δέλτα με τις αδερφές του Δραγούμη, Ναταλία Μελά και Έφη Καλλέργη.

Ενώ η Πηνελόπη βρίσκεται στην Αθήνα και ο Ίωνας στο Δεδεαγάτς, του υπόσχεται να αλληλογραφεί μαζί του.

Την ίδιο χρονιά του 1905, η Δέλτα έρχεται σε επαφή με τον κύκλο των πρώτων δημοτικιστών, με τον Πάλλη, τον Εφταλιώτη, το Βλαστό.

Στις αρχές Μαΐου του 1906 η οικογένεια Δέλτα ταξιδεύει για την Ευρώπη, προκειμένου η Πηνελόπη να επισκεφτεί γιατρούς για την υγεία της. Κατά τη διάρκεια του ταξιδιού η Δέλτα εξομολογείται στον άντρα της τον έρωτά της για τον Δραγούμη. Ακολουθούν επίπονες συζητήσεις που καταλήγουν σε συμβιβασμούς, αναιρέσεις και όρους. Η Δέλτα συνεχίζει την αλληλογραφία με το Δραγούμη διεκδικώντας τη νομιμοποίηση της από τον άντρα της, ο οποίος της ζητά να επιστραφούν τα γράμματα της και να καταστραφούν. Η Πηνελόπη μένει στη Βέρνη, προκειμένου να ξεκινήσει

---

¹²² Π. Σ Δέλτα, Αναμνήσεις 1921, επιμ. Αλ. Π. Ζάννας, Ερμής, Αθήνα 2007, σελ. 29

θεραπεία με τον ψυχαναλυτή Dubois και εν τω μεταξύ αλληλογραφεί κρυφά με τον Ίωνα, με τη βοήθεια της φίλης της, πλέον, Victorine Duffay.

Επιπλέον γνωρίζεται με τον Αλέξανδρο Πάλλη και διατηρεί γενικώς, πυκνή αλληλογραφία με την Ελλάδα

Το 1907 οι οικογένεια εγκαθίσταται στη Φρανκφούρτη, όπου εκεί ο Στέφανος Δέλτα διευθύνει το γραφείο κεντρικής Ευρώπης του οίκου Χωρέμη- Μπενάκη. Εκεί η Πηνελόπη αρχίζει να μελετά τη βυζαντινή ιστορία, γνωρίζεται με τον Μανόλη Τριανταφυλλίδη, που θα την φέρει σε επαφή με τη νεότερη γενιά των δημοτικιστών, εκπαιδευτικών και συγγραφέων, το Δελμούζο, το Γληνό, τον Πολίτη. Γίνεται επίσης μέλος του Αδελφάτου της Πόλης του Φωτιάδη.

Τον επόμενο χρόνο, η Πηνελόπη προσπαθεί να πετύχει το διαζύγιο που θα της εξασφαλίσει την ελευθερία της, τη δυνατότητα αλληλογραφίας με το Δραγούμη, γιατί αυτό είναι που επιθυμεί, αλλά και τη δυνατότητα να μένουν οι κόρες της μαζί της για ένα διάστημα του χρόνου. Σε αυτήν την απαίτηση συναντά την αδιαλλαξία της οικογένειας της, που προτιμούν να τη δουν νεκρή παρά χωρισμένη, και την άρνηση του άντρα της. Ακολουθούν δύο χρόνια, όπου αντιθετικά ζεύγη συναισθημάτων και εμπειριών βιώνονται από την Δέλτα, τα όποια τη σημαδεύουν ανεξίτηλα. Θλίψη και έρωτας, θάνατος και ελπίδα, προσμονή και τελμάτωση. Η αλληλογραφία που καταγράφεται στο ημερολόγιο του 1940, περιγράφει την ένταση της σχέσης αυτής μέσα από τα ειπωμένα λόγια των πρωταγωνιστών, που ο χρόνος δε τα ξέχασε.

Τον Οκτώβριο του 1908, η σχέση με το Δραγούμη έχει τελειώσει, « είναι ο επικήδειος της μεγάλης αυτής αγάπης...Ήταν μια μέρα του Οκτωβρίου 1908- τέλος, π.η»¹²³. Η σχέση αυτή, όμως έχει τελειώσει φαινομενικά, σε ότι αφορά τις ανταποκρίσεις της μέσω του γραπτού λόγου και της προσωπικής παρουσίας. Για τη Δέλτα τίποτα δεν έχει τελειώσει, αφού η σκέψη της είναι σε αυτόν και η καταγραφή της σχέσης τους προχωρά στα χαρτιά της, στις αναμνήσεις της ώσπου να πεθάνει. Ωσπου να πεθάνει αφιερώνεται στη θλίψη της απουσίας του, φορώντας το πένθος της.

Στη συνέχεια της ζωής της, η Δέλτα ασχολείται με τη συγγραφή και το πνευματικό, πολιτικό, εκπαιδευτικό και φιλανθρωπικό της έργο.

Το Μάρτιο 1909 δημοσιεύεται στο *Λαό* της Πόλης, το πρώτο διήγημα της Δέλτα *Πόνος Παιδιού*. Τον ίδιο χρόνο, εκδίδεται το βιβλίο της, *Για την Πατρίδα*, το οποίο

---

¹²³ Π. Σ. Δέλτα, *Αναμνήσεις 1940*, επιμ. Αλ. Π. Ζάννας, Ερμής, Αθήνα 2007, σελ 486.

περιέχει και το διήγημα « Η καρδιά της βασιλοπούλας» που δε θα συμπεριληφθεί στη δεύτερη έκδοση.

Το κίνημα στο Γουδί και η απογοήτευση από τη στάση του Κωνσταντίνου, την σπρώχνει να γράψει το *Παραμύθι χωρίς όνομα*, έχοντας ως πρότυπο τον Ίωνα Δραγούμη. Στο διάστημα αυτό γίνεται μέλος της Λαογραφικής εταιρείας και σχεδιάζει ένα αναγνωσμάταρι για παιδιά.

Τον επόμενο χρόνο γνωρίζεται με τον G. Schlumberger, εκδίδει το *Παραμύθι χωρίς όνομα* και γίνεται μέλος του Εκπαιδευτικού Ομίλου.

Το 1911 δημοσιεύει στο Τεύχος Α του *Δελτίου του Εκπαιδευτικού Ομίλου* το δοκίμιο της « Στοχασμοί περί της ανατροφής των παιδιών μας». Επιπροσθέτως εκδίδεται σε δύο τόμους το μυθιστόρημα *Τον καιρό του Βουλγαροκτόνου*

Το 1912 γνωρίζεται με το Βενιζέλο, με τον οποίο θα συνδεθούν με δυνατή φιλία και θα αποτελέσει γι' αυτήν θρησκεία, «αλλά για μένα ο Βενιζέλος είναι θρησκεία, un culte». ¹²⁴

Επίσης μελετά την εποχή του Αλεξίου Κομνηνού, προκειμένου να γράψει ένα τρίτο «βυζαντινό» μυθιστόρημα, *Το γκρέμισμα*.

Το 1913 το γραφείο στη Φρανκφούρτη κλείνει και οι Δέλτα επιστρέφουν στην Αλεξάνδρεια.

Το Μάρτιο του ίδιου χρόνου δημοσιεύεται στην *Εφημερίδα των Κυριών*, το διήγημα, « Το γραφτό», ενώ στην εφημερίδα *Εστία*, το διήγημα «Ο φόρος της δόξας». Επιπλέον ακολουθεί η δημοσίευση του «Τα αναγνωστικά μας», στο *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*. Το 1914 ο Εμμανουήλ Μπενάκης εκλέγεται δήμαρχος Αθηναίων, έχουν προηγηθεί οι δημοσιεύσεις δύο διηγημάτων της Δέλτα, το «Εκεί που ανθίζουν οι δάφνες», στην *Εστία* και « Ο Οβολός του Επίκτητου» στο *Έσο Έτοιμος*, περιοδικό για προσκόπους

Το 1915 ο Βενιζέλος βρίσκεται στην Αλεξάνδρεια. Εκείνη τη χρονιά η Πηνελόπη δημοσιεύει στο *Έσο Έτοιμος*, το διήγημα «Τ'όνειρο του Τουρκομερίτη, ενώ εκδίδεται το *Παραμύθια και άλλα*. Ο τόμος αυτός περιέχει το διήγημα « Η καρδιά της βασιλοπούλας» και άλλα τρία δημοσιευμένα διηγήματα, μαζί με τέσσερα ανέκδοτα. Στη δεύτερη έκδοση δεν περιλαμβάνονται τα διηγήματα « Σαν παραμυθάκι» και «τ'όνειρο του Τουρκομερίτη» και περιέχεται το «Μεσολογγίτικα Χριστούγεννα» που

---

¹²⁴ Παρασκευή 23 Απριλίου 1937, Επιστολή προς την Κυρία Καραπάνου[σχέδιο ανεπίδοτης επιστολής] Αρχείο Π.Σ. Δέλτα, Α, ο.π., σ. κ' και σ. 229-230.

πρωτοδημοσιεύτηκε στο *Έσο Έτοιμος*. Το επόμενο διάστημα άλλα έξι κείμενα δημοσιεύονται στο *Έσο Έτοιμος*, ενώ η Δέλτα αρχίζει να συλλέγει υλικό για να προχωρήσει στη συγγραφή του μυθιστορήματος, η *Ζωή του Χριστού*. Παράλληλα επεξεργάζεται τα πρώτα σχεδιάσματα του *Μάγκα* και συγκεντρώνει πληροφορίες για το Μακεδονικό Αγώνα.

Από το 1916 οι Δέλτα εγκαθίσταται οριστικά στην Κηφισιά.

Στα «Νοεμβριανά» του 1915 συλλαμβάνεται ο Εμμανουήλ Μπενάκης και το ίδιο βράδυ η Δέλτα καταστρέφει το πρώτο πολιτικό της ημερολόγιο, που περιέχει πολλές εμπιστευτικές αφηγήσεις.

Το 1917 αρχίζει το καινούργιο «πολιτικό» της ημερολόγιο με την περιγραφή των «Νοεμβριανών», ενώ τον Απρίλιο αρχίζει να γράφει το πολύ προσωπικό της ημερολόγιο *Turis Eburnea*, το οποίο και συνεχίζει ως το θάνατό της.

Την επόμενη χρονιά λαμβάνει μέρος σε αποστολές στην Ανατολική Μακεδονία για την περίθαλψη και την παλιννόστηση των προσφύγων από τη Βουλγαρία, ενώ το 1919 ο Εκπαιδευτικός Όμιλος θα δημοσιεύσει «Τα καινούρια Αναγνωστικά μας», με την ένδειξη της Δέλτα, «19 Μαρτίου 1918».

Στα 1921 εκδίδονται *Τ' ανεύθυνα*, (Ψυχές παιδιών), που περιλαμβάνει έξι διηγήματα (σ' αυτά περιέχονται «Το γραφτό» και το «Πόνος παιδιού», με τον τίτλο, « Το σπασμένο βιολί»), και στις 4 Ιουλίου αρχίζει να καταγράφει τις αναμνήσεις της από τη σχέση της με τον Ίωνα Δραγούμη(*Αναμνήσεις* 1921 και *Αναμνήσεις* 1940).

Το 1922 πεθαίνει ο αδερφός της Αλέξανδρος και τον ίδιο χρόνο γνωρίζεται με τον Νικόλαο Πλαστήρα.

Η Δέλτα προσπαθεί να συμπαρασταθεί στους τραυματίες και τους πρόσφυγες της Μικράς Ασίας με χρήματα που της στέλνει ο Μπενάκης και έπειτα ο Βενιζέλος.

Η πρώτη συγγραφή του *Μάγκα* αρχίζει στη Θεσσαλονίκη, στις 9 Σεπτεμβρίου του 1924.

Το 1925 φανερώνονται τα πρώτα σημάδια παράλυσης, όπου θα την βασανίσουν στο υπόλοιπο της ζωής. Ταξιδεύει στο Παρίσι για λόγους υγείας και εν τω μεταξύ εκδίδεται *Η ζωή του Χριστού* σε δύο τόμους.

Στα 1927 αρχίζει να γράφει το μυθιστόρημα *Ρωμοπούλες*, ενώ εγκαταλείπει οριστικά το *Γκρέμισμα*.

Το 1928 πεθαίνει η μητέρα της Βιργινία Χωρέμη και τον επόμενο χρόνο ο πατέρας της Εμμανουήλ Μπενάκη. Μετά το θάνατο του πατέρα της το σπίτι παραμένει ανοιχτό στον Βενιζέλο που την επισκέπτεται συχνά και απροειδοποίητα.

Μετά από δύο χρόνια γίνεται Ιδρυτικός μέλος και αντιπρόεδρος του Συλλόγου δημοτικών Τραγουδιών, ενώ η Ακαδημία Αθηνών της απονέμει το αργυρό μετάλλιο για το έργο της. Στα επόμενα χρόνια μελετά το αρχείο του Μακεδονικού Αγώνα και με τη βοήθεια της γραμματέως της προσπαθεί να καταγράψει προσωπικές μαρτυρίες αγωνιστών. Επιπλέον συγκεντρώνει προσωπικές μαρτυρίες για την Οδησό.

Παράλληλα οι επισκέψεις του Βενιζέλου γίνονται συχνότερες στο σπίτι των Δέλτα στην Κηφισιά, όπου μετά από ένα γεύμα, πραγματοποιείται η πρώτη του δολοφονική επίθεση στη λεωφόρο Κηφισίας.

Το 1935 συλλαμβάνεται ο Στέφανος Δέλτα και αναγκάζουν το ζεύγος Δέλτα σε περιορισμό, παράλληλα η Δέλτα συμπαραστέκεται ηθικά και υλικά στους φυλακισμένους δημοκρατικούς, μετά την αποτυχία του κινήματος.

Την ίδια χρονιά εκδίδεται και ο *Μάγκας*.

Μετά το θάνατο του Βενιζέλου, προτείνει τη διενέργεια εράνου για την κατασκευή μνημείου προς τιμήν του και αλληλογραφεί με τους εξόριστους του Μεταξά.

Τα μυστικά του Βάλτου εκδίδονται τον επόμενο χρόνο σε δύο τόμους και στα επόμενα δύο χρόνια ολοκληρώνει και τις *Ρωμοπούλες*.

Το 1940 λαμβάνει τα ημερολόγια του Ίωνα Δραγούμη από τον αδερφό του και συνεχίζει τη συγγραφή των Αναμνήσεων της, ενώ παρακολουθεί την εξέλιξη του πολέμου και τη γερμανική εισβολή.

Τον επόμενο χρόνο αυτοδηλητηριάζεται (27 Απριλίου), καθώς οι Γερμανοί εισβάλλουν στην Αθήνα και πεθαίνει στις 2 Μαΐου. Τελευταία της επιθυμία, να τη θάψουν στον κήπο του σπιτιού της, χωρίς παπά, ούτε κηδεία.

Στην ταφόπετρα της μένει χαραγμένη η λέξη «Σιωπή».

2B. Η ΕΠΙΣΤΟΛΟΓΡΑΦΙΑ, ΚΑΙ ΤΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ, ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ Π. Σ ΔΕΛΤΑ

2B.α ΤΟ ΕΠΙΣΤΟΛΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

Η εισαγωγή στο επιστολικό έργο της Πηνελόπης Δέλτα απαιτεί ορισμένες προϋποθέσεις πέρα από αυτές που έχουν ήδη συντελεστεί και αφορούν στην ιστορική αναφορά της εποχής της, στο χρονολόγιο της ζωής και του έργου της, αλλά και στη θεωρητική υποστήριξη του επιστολογραφικού είδους γενικότερα.

Στο πλαίσιο του θεματικού άξονα που σχετίζεται με το εκπαιδευτικό και λογοτεχνικό έργο της Δέλτα και συνδέεται με την επιστολική παραγωγή, η μελέτη κατευθύνεται σε παράλληλα πεδία. Από τη μια πλευρά διαθέτουμε την επιστολογραφία που διατηρεί η Δέλτα με εκπαιδευτικούς και λογοτέχνες της εποχής της, στην οποία περιλαμβάνονται θέσεις και ερωτήματα για το παιδαγωγικό ρόλο του έργου της, για τη λογοτεχνική του αξία, αλλά και συζητήσεις για το γλωσσικό ζήτημα, για τα εθνικά θέματα, την εθνική και θρησκευτική διαπαιδαγώγηση των νέων, όπως και την αναφορά σε καθημερινά γεγονότα, δυσάρεστα ή ευχάριστα συμβάντα της ζωής που φαίνεται να απασχολούν και τα δύο πρόσωπα της αλληλογραφίας.

Από την άλλη πλευρά βρίσκεται το ίδιο το έργο της Δέλτα, τα διηγήματα της, τα μυθιστορήματα, τα άρθρα και τα δοκίμια της σε λογοτεχνικά περιοδικά και εφημερίδες της εποχής, αλλά και οι ανοιχτές επιστολές που η ίδια στέλνει προς δημοσίευση. Σε αυτό το πεδίο περιλαμβάνονται επίσης τα κριτικά άρθρα και οι επιστολές λογοτεχνών και εκπαιδευτικών της εποχής της που τοποθετούνται επί των λογοτεχνικών, παιδευτικών και επιστημονικών παραγωγών της Δέλτα.

Στην πορεία, λοιπόν, έρευνας του επιστολικού υλικού αντιμετωπίζουμε μια εύλογη θεματική ποικιλία, σε άμεση εξάρτηση με τη ζωή της Δέλτα, καθώς επίσης και την υποστήριξη αυτής της ποικιλίας σε άλλες διαθέσιμες πηγές.

Συνεπώς, κρίθηκε απαραίτητη η διάκριση αυτών των θεματικών πεδίων και η ιδιαίτερη ανάδειξη της έντασης του κάθε ενός, διατηρώντας την αυτοτέλεια του, με την παράλληλη, όμως, κατανόηση της σύνδεσης, όλων μεταξύ τους.

Με αυτή την επιλογή στη μέθοδο δίνεται η δυνατότητα να εκμεταλλευτεί ένας ήδη συντελεσμένος θεματικός διαχωρισμός που βρίσκεται στην έκδοση του αρχαιακού υλικού της Δέλτα, και αφορά στους τόμους που περιλαμβάνουν το ημερολόγιο, τις αναμνήσεις και την αλληλογραφία της, σε σχέση με τον Ελευθέριο Βενιζέλο, τον Νικόλαο Πλαστήρα και άλλα στρατιωτικά και πολιτικά πρόσωπα, όπου η θεματολογία εντείνει στην πολιτική, αλλά και όπως ο διαχωρισμός αυτός διαφαίνεται στην ερωτική επιστολογραφία της με τον Ίωνα Δραγούμη που περιλαμβάνεται στον τόμο των αναμνήσεων του 1921 και του 1940, όπου η θεματολογία διαχέεται σε διάφορους άξονες με κύρια κατεύθυνση τη συγκρότηση μιας στάσης απέναντι στη ζωή, με φιλοσοφικές, πολιτικές, πνευματικές προεκτάσεις, την κύρια δηλαδή ανάδειξη αυτού που θα λέγαμε προσωπικού, στο διάλογο με ένα πρόσωπο που θα γίνει η σημαντικότερη αναφορά στη ζωή και στο έργο της Δέλτα. Στην κατεύθυνση των γλωσσικών και παιδαγωγικών θεμάτων, κατευθύνονται οι επιστολές της με λογοτέχνες, παιδαγωγούς. Επιπροσθέτως, όπως σημειώνει ο Π. Α Ζάννας, στον πρόλογο του στο αρχείο « *Ελευθέριος Βενιζέλος* », « *η ανέκδοτη αλληλογραφία περιλαμβάνει κυρίως γράμματα οικογενειακά που αντάλλαξε με τους γονείς της, τον άντρα της, τ' αδέρφια της και τα παιδιά της. [...]* ».

Χοντρικά μπορούμε να κατατάξουμε την ανέκδοτη αλληλογραφία σε γράμματα που αντάλλαξε με στρατιωτικούς για να διευκρινίσει ιστορικές λεπτομέρειες, με στρατιωτικούς και πολιτικούς εξόριστους στα χρόνια της δικτατορίας του Μεταξά, με πανεπιστημιακούς δασκάλους, λογοτέχνες, ζωγράφους κτλ.

Σημαντική είναι και η πολύ πιο ιδιωτική της αλληλογραφία – με την Έλλη Αδοσίδου, τη Ναταλία Μελά, τη Μέλπω Μερλιέ και τον Αρχιεπίσκοπο Αθηνών Χρύσανθο- που πλαισιώνει την αλληλογραφία της με τον Ίωνα Δραγούμη. »

Στους θεματικούς άξονες που επιλέγονται εντάσσονται οι ξεχωριστές αναφορές που διαπιστώνονται στο επιστολικό υλικό και οι οποίες συγκροτούν εντέλει μια ολοκληρωμένη εικόνα της διαμόρφωσης της πορείας της Δέλτα στα διάφορα επίπεδα δραστηριοποίησής της, αλλά και στον τρόπο που η θέση της σε αυτά εικονίζει το πνευματικό, πολιτικό, εκπαιδευτικό, κοινωνικό, τοπίο της εποχής της.

Στην παρούσα θεματική προβολή του εκπαιδευτικού και λογοτεχνικού έργου της Δέλτα, μελετάται αρχικά το ιδεολογικό υπόβαθρο ανάπτυξης αυτής της δραστηριοποίησης, το περιβάλλον δηλαδή γέννησης του ενδιαφέροντος αυτού.

Στη συνέχεια η έρευνα επικεντρώνεται στο επιστολικό υλικό που διατίθεται από την αλληλογραφία της Δέλτα, όπως αυτή εκδόθηκε στο τόμο του Λευκοπαρίδη, αναδεικνύοντας τις συζητήσεις εκείνες που σχετίζονται με τη λογοτεχνία, τη διαπαιδαγώγηση, το εκπαιδευτικό και επιστημονικό έργο της. Οι συζητήσεις αυτές συνδυάζονται με τη δράση και τη σχέση που αναπτύσσει η Δέλτα με τα πρόσωπα που τις παράγουν.

Σε ένα παράλληλο επίπεδο, σημειώνεται μια εκτενέστερη καταγραφή σχετικά με την ανάπτυξη του γλωσσικού ζητήματος και τη σύνδεση αυτού με την πνευματική εξέλιξη και κινητικότητα της εποχής, όπως επίσης και τη συμβολή του σε πολιτικές, εκπαιδευτικές και κοινωνικές διεργασίες. Στην κίνηση αυτή του γλωσσικού ζητήματος, δίνεται η δυνατότητα, παρουσίασης, ιδιαίτερων αναφορών που σημειώνονται στο επιστολικό υλικό της Δέλτα σε περιοδικά και εφημερίδες της εποχής, καθώς επίσης και της διερεύνησης των λόγων ανάπτυξης ορισμένων θεμάτων από τα πρόσωπα που αλληλογραφούν, των θέσεων και των άρσεων τους.

2B.β Η ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΚΑΙ Η ΕΝΤΑΞΗ ΣΕ ΜΙΑ ΠΟΡΕΙΑ

Στα παιδικά της χρόνια στην Αλεξάνδρεια, η μικρή Πηνελόπη, όπως έχει ήδη επισημανθεί, διαπαιδαγωγείται από τις νταντάδες που επιλέγουν οι γονείς της, συνήθως Αγγλίδες και τελευταία την Γαλλίδα Victorine Duffay.

Η διαπαιδαγώγηση της είναι τόσο σκληρή που φτάνει στα όρια του απάνθρωπου. Οι γονείς της, φέρονται σε αυτήν και στα αδέρφια της με ψυχρότητα και επιβλητικότητα. Ο αδερφός της Δέλτα, Αντώνης Μπενάκης, φαίνεται να διαπιστώνει και αυτός την προβληματική συμπεριφορά των γονιών τους, αποκαλύπτοντας τις σκέψεις του σε μεγαλύτερη ηλικία, όπως σημειώνει η Δέλτα στις Αναμνήσεις του 1899.

*«Για μένα τα λόγια του ήταν αποκάλυψη. Ωστε πόνεσε και κείνος όσο και εγώ, με την ανατροφή μας, χωρίς αγάπη και τρυφερότητα. Και χρειάστηκε να γεράσομε και οι δυο για να μου τ' ομολογήσει.»*¹²⁵

Η Πηνελόπη, από μικρή διαφαίνεται αντιδραστική σε σχέση με την υποταγή της σε ασχολίες που την απομακρύνουν από το διάβασμα, όπως το νοικοκυριό. Αρέσκεται να διαβάζει και να αποκτά γνώσεις.

Η επαφή της με την ελληνική γλώσσα είναι δυσάρεστη, καθώς υποβάλλεται, όπως και τα αδέρφια της στη μάθηση, μιας ξερής καθαρεύουσας που μόνο την αποστροφή για το ελληνικό βιβλίο προωθεί. Αντίθετα διαβάζει γαλλικά και αγγλικά βιβλία, μαθαίνοντας τις δύο γλώσσες και απολαμβάνοντας τη χρήση τους. *«Ήταν απόλαυση το γαλλικό μάθημα. Αντιθέτως προς το καθαρευουσιάνικο, το καταλάβαινα και το απολάμβανα. Μάθαινα. Ενώ στο Ελληνικό παπαγάλιζα. Και ήταν αυτό μια άλλη αιτία να νιώθω φυλετική κατωτερότητα.»*¹²⁶

«Είπα πως το σπίτι μας δεν ήταν φιλολογικό, πνευματικό. Ο πατέρας είχε βιβλιοθήκη, αλλά του την είχε στείλει ολόκληρη από την Αγγλία ο θείος Λουκάς... Ήταν βιβλιοθήκη κλασική, χωρίς αξία ούτε προσωπικότητα: Shakespeare, Byron, Figuiet,

---

¹²⁵ Π. Σ. Δέλτα, *Πρότες Ενθυμήσεις*, Αθήνα 2000, σελ. 176. Σε διάλογο μεταξύ του Αντώνη Μπενάκη και της Πηνελόπης Δέλτα, όπου φαίνεται να καταδικάζουν ανοιχτά και απερίφραστα την ανατροφή τους.

¹²⁶ Στο ίδιο, σελ. 144 και 146.

εγκυκλοπαίδεια, δυο τρεις ποιητές, Βαλαωρίτη (μου επέτρεψε αργότερα η μητέρα να τον κρατήσω), Παράσχο, μερικά *albums*¹²⁷ με καρικατούρες, ιστορία του Παπαρρηγόπουλου κτλ.... Την εγκυκλοπαίδεια την άνοιγα συχνά και για τις σπουδές μου, και ο πατέρας μου επέτρεπε να διαβάζω τον *ξερό Figuiet*, ενώ η μητέρα δέχονταν να πάρω στο σπουδαστήριο το Βαλαωρίτη. *Shakespeare* όμως και *Byron*, ούτε να τους ακούσει η *Mademoiselle*. Επίσης μου επέτρεπε ο πατέρας την ιστορία του Τρικούπη και του Παπαρρηγόπουλου. Μα τέτοια αντιπάθεια είχα για ό,τι ήταν έντυπο ή χειρόγραφο ελληνικό, που μια δυο φορές άνοιξα Τρικούπη και πάλι τον εγκατέλειψα. »¹²⁸

Από τα πρώτα παιδικά της χρόνια η Δέλτα αποκτά μια λατρεία για την Ελλάδα και για κάθε τι ελληνικό. Η πολύχρονη παραμονή της στην Αλεξάνδρεια και η ανατροφή της στο περιβάλλον της ελληνική αστικής κοινότητας, φαίνεται να διαδραματίζουν καταλυτικό ρόλο στην καλλιέργεια μιας εθνικής συνείδησης που θα διαμορφωθεί συμπαγής και ακλόνητη ως το θάνατο της.

Η μεταφορά, από την Αθήνα, της ελληνικής εθνικιστικής ιδεολογίας ήταν ο σημαντικότερος εξωτερικός παράγοντας για τη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας των Ελλήνων της Αιγύπτου.¹²⁹ Εξάλλου οι Έλληνες, μεταναστεύοντας εκεί τον 19^ο αιώνα, είχαν διατηρήσει τα εθνικά τους χαρακτηριστικά για τρεις λόγους. Σημαντικό πληθυσμιακό μέγεθος, συγκέντρωση στα αστικά κέντρα, και περιορισμένη ανάμειξη με γεωργικές εργασίες, διαφορετική γλώσσα και θρησκεία από τις άλλες ομάδες κατοίκων και διομολογήσεις.¹³⁰ Είναι χαρακτηριστικό ότι το 1833 ήδη, ιδρύεται Ελληνικό Προξενείο στην Αλεξάνδρεια, το οποίο ως το 1922 προβάλλει την ελληνική εξωτερική πολιτική, δηλαδή τον αλυτρωτισμό και την επέκταση των συνόρων της χώρας, εκεί όπου υπήρχαν πολυάριθμοι ελληνικοί πληθυσμοί. Αν και η Αίγυπτος, φυσικά, δεν περιλαμβανόταν στους επεκτατικούς στόχους της Αθήνας, η εύπορη κοινότητα της Αιγύπτου βοήθησε σημαντικά την πατρίδα στην πολιτική της αυτή.¹³¹

Η εθνικιστική ιδεολογία του Ελληνικού κράτους ταιριάζει ιδιαίτερα στους Έλληνες της Αιγύπτου. Οι οικονομικές τους δραστηριότητες και η συνακόλουθη εκμετάλλευση των ντόπιων κατοίκων μπορούσαν να εμφανιστούν ως πράξεις

---

¹²⁷ Εννοείται: λευκώματα

¹²⁸ Π. Σ. Δέλτα, *Πρώτες Ενθυμήσεις*, Αθήνα 2000, σελ. 213

¹²⁹ Alexander Kitroeff, *The Greeks in Egypt, 1919-1937, Ethnicity and Class*, London 1989, σελ. 2.

¹³⁰ Στο ίδιο, σελ. 11.

¹³¹ Στο ίδιο, σελ. 14-15, 26-27.

πρωτοπόρων του πολιτισμού, ενώ το ιδεολόγημα της συνεχούς ελληνικής παρουσίας δεν αμφισβητήθηκε δημόσια έως και μετά τον Α Παγκόσμιο Πόλεμο.

Στις πρώτες ενθυμήσεις η Δέλτα περιγράφει μια ελληνική κοινότητα σχεδόν αποκομμένη από την αιγυπτιακή πραγματικότητα¹³², η οποία συμβάλλει στην ενίσχυση της πατριωτικής αντίληψης. « Την ημέρα εκείνη, 11 Ιουνίου 1882, οι αξιωματικοί του “Ελλάς”, με τον κυβερνήτη τους τον Κανάρη, ήλθαν και προγευμάτισαν στο σπίτι μας, το παιδοθέμι, που πήγαμε και τους χαιρετίσαμε, μετά το πρόγευμα, στη βεράντα όπου κάπνιζαν κι έπαιρναν τον καφέ του. Έλληνες αξιωματικοί, με σπαλέτες χρυσές, με γαλόνια, με σπαθιά! Τους κοιτάζαμε και δε τους χορταίναμε!»¹³³ Παράλληλα με την εθνικιστική έξαρση διαπιστώνεται και το σύμπτωμα του ρατσισμού.¹³⁴

Για τη θρησκευτική της διαπαιδαγώγηση η Δέλτα γράφει στις πρώτες ενθυμήσεις: «Η θρησκευτική αυτή αμηχανία βάσταξε ως τα 16 μου χρόνια, και πέρασε μόνο μαζί με τη θρησκευτική κρίση, που σαν ήμουν 15 χρονών μ’ έσπρωχνε προς το μοναστήρι, την ασκητική ζωή, τη δίψα της αυτοθυσίας και της αυτοτιμωρίας. Από τα 16 και πέρα, η πρακτικότης, που έμεινε πάντα στο βάθος του χαρακτήρα μου, νίκησε τα όνειρα και τις ορμές προς τ’ άγια και τα υπερφυσικά και τα μεταψυχικά, του πνευματισμούς και το “Πίστευε και μη ερεύνα” .»¹³⁵

Αν αναλογιστούμε σύμφωνα με την έρευνα του Π. Α. Ζάννα ότι οι Πρώτες Ενθυμήσεις γράφτηκαν ταυτόχρονα ή μετά τον Τρελαντώνη, δηλαδή στα 1931-1932 ή και αργότερα, και ότι η Δέλτα με μεγάλη έμφαση αναδεικνύει σε αυτές τον τρόπο διαπαιδαγώγησής της, καταλαβαίνουμε πόσο ανεξίτηλα τη σημάδεψαν οι εμπειρίες από τα παιδικά της χρόνια, τόσο που σε μεγάλο βαθμό μπορούμε να πούμε ότι καθόρισαν το έργο της.

Η Δέλτα, λοιπόν, στοχεύει με το έργο της στη διαπαιδαγώγηση των νέων, αφού αυτή η γενιά θα φέρει την άνθιση, την αλλαγή (και εδαφική) του έθνους. Επιδιώκει μια διαπαιδαγώγηση, που δε θα περιλαμβάνει τις αρνητικές εμπειρίες της ίδιας από την παιδική της ηλικία, τη μετάθεση δηλαδή της ευθύνης της ανατροφής του παιδιού σε υποφαινόμενες ειδικούς (νταντάδες) και την απουσία συναισθηματισμού, αλλά θα

---

¹³² Στο ίδιο, σελ. 145.

¹³³ Π. Σ. Δέλτα, *Πρώτες Ενθυμήσεις*, Αθήνα 2000, σελ 51. και σελ 55. Ανάλογα σχόλια σελ. 68.

¹³⁴ Στο ίδιο, σελ. 78.

¹³⁵ Στο ίδιο, σελ. 150.

εναρμονίζεται στην ιδεολογία του έθνους και θα στοχεύει στην εξύψωση της ελληνικής ανωτερότητας. Καίριο μέσο για αυτό το σκοπό κρίνεται η γλώσσα.

Μετά το γάμο της με τον Στέφανο Δέλτα, ένα γάμο με συνοικέσιο, η Πηνελόπη εξελίσσεται πνευματικά¹³⁶.

Ο Δέλτα υπήρξε ένας μορφωμένος άνθρωπος, τελειόφοιτος της Μεγάλης του Γένους Σχολής, με νομικές σπουδές στο Παρίσι, αλλά και με γενικότερη παιδεία. Οι φιλελεύθερες απόψεις του τον κάνουν να έρθει σε επαφή με το κίνημα του δημοτικισμού. Η πλούσια πνευματική παράδοση που τον συνοδεύει παίζει καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξη της Πηνελόπης Δέλτα. Έγραφε ο ίδιος στη δημοτική και έτσι δεν του ήταν άγνωστος ο κύκλος των πρώτων δημοτικιστών, με τους οποίους θα συνδεθεί από το 1905 και η γυναίκα του. Να σημειωθεί ότι η Πηνελόπη Δέλτα πρέπει να πρωτοδιάβασε Στωικούς φιλοσόφους, μετά από την προτροπή και με την καθοδήγηση του άνδρα της.¹³⁷ Επιπλέον η ίδια αναφέρει: «*Ελληνικά διάβασα μονάχα αφού παντρεύθηκα και πέρασα βαθιά εξέλιξη.*»¹³⁸

Έχοντας ως αρχική επιρροή τον άνδρα της και αργότερα τον Ίωνα Δραγούμη, συνδέεται το 1905 με τον κύκλο των πρώτων δημοτικιστών (Πάλλη, Εφταλιώτη, Βλαστό κ.α), στα 1907 γνωρίζεται με τον Τριανταφυλλίδη που θα της γνωρίσει τη νεότερη γενιά των δημοτικιστών εκπαιδευτικών και συγγραφέων (Δελμούζο, Γληνό, Φ. Πολίτη κ.α) και γίνεται μέλος του Αδελφάτου της Πόλης του Φ. Φωτιάδη.

Από την αλληλογραφία που διατηρεί μετέπειτα με αυτό τον κύκλο, φανερώνονται οι θέσεις της απέναντι στο γλωσσικό ζήτημα, καθώς και τα πλαίσια μέσα στα οποία αντιλαμβάνεται και προτείνει την ιδανική διαπαιδαγώγηση των νέων.

---

¹³⁶ «Αυτοβιογραφικά κείμενα της Π. Σ. Δέλτα (1874- 1941)», από τον τόμο Παύλος Α. Ζάννας, Πετροκαλαμίθρες. Δοκίμια και άλλα, 1960-1989, Αθήνα 1990, σελ. 468-469.

¹³⁷ Επίκτητου Εγχειρίδιον, Μάρκου Αυρηλίου εις εαυτόν, Κλεάνθους Ύμνος εις Δία, παράφραση Στέφανος Δέλτα, προλογικό σημείωμα Αλ. Π. Ζάννας, Αθήνα 2002, σελ. 12-14.

¹³⁸ Π. Σ. Δέλτα, *Πρώτες Ενθυμήσεις*, Αθήνα 2000, σελ. 213.

2B.γ Η ΕΠΙΣΤΟΛΟΓΡΑΦΙΑ ΜΕ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥΣ, ΛΟΓΟΤΕΧΝΕΣ, ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΕΣ

Η έρευνα του εκπαιδευτικού, λογοτεχνικού έργου της Δέλτα, όπως προαναφέρθηκε, δεν εξαντλείται στις επιστολές της, επιπλέον δεν εξαντλείται στις επιστολές που διαθέτουμε στο τόμο του Λευκοπαρίδη, όπως ο ίδιος σημειώνει στην εισαγωγή.

Ωστόσο ακόμα και ο όγκος αυτών των επιστολών μας βοηθά να ανακαλύψουμε τους τρόπους που επιλέγει η Δέλτα να επικοινωνήσει τις ανησυχίες της, τις αμφιβολίες της, αλλά και τις ασάλευτες πεποιθήσεις της, σχετικά με το εκπαιδευτικό, κοινωνικό, πολιτικό της ρόλο.

Ο Λευκοπαρίδης αναφέρει την απουσία από τον τόμο της αλληλογραφίας, πολλών επιστολών και γραμμάτων. Έτσι δε συμπεριλήφθηκαν στο τόμο οι οικογενειακοί φάκελοι, όλα τα ξενόγλωσσα γράμματα (με εξαίρεση ένα γαλλικό του Ψυχάρη), καθώς επίσης και όσοι επιστολογράφοι περιορίζονταν σε απλά ευχαριστήρια, εγκώμια και άλλες ανάλογες εκδηλώσεις χωρίς ιδιαίτερη σημασία.¹³⁹

Οι επιστολές που μελετώνται στον παρόντα θεματικό άξονα, σε μεγάλο μέρος τους, συμπίπτουν με αυτές που βρίσκονται στο τόμο του Λευκοπαρίδη και αφορούν σε είκοσι οχτώ επιστολογράφους που κλιμακώνονται σε τριάντα τέσσερα χρόνια, αρχίζοντας από το 1906 – τρία χρόνια πριν το Γουδί – και τελειώνοντας τις πρώτες μέρες του 1940, όταν έχει πια ξεσπάσει ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος.¹⁴⁰

Οι χρονικές περίοδοι δεν καλύπτονται σε όλη την έκταση από κανένα επιστολογράφο. Με πολλούς διατηρείται πυκνή αλληλογραφία, σε διάφορες χώρες (Φραγκφούρτη, Αλεξάνδρεια), στις όποιες μένει η Δέλτα για ορισμένα διαστήματα. Με άλλους διαπιστώνεται σταδιακή διακοπή και σποραδική επικοινωνία.

Όπως σημειώνει ο Π. Α. Ζάννας, στον πρόλογο των Πρώτων Ενθυμήσεων, η Δέλτα ενώ συνήθιζε να γράφει και να ξαναγράφει τα βιβλία της τέσσερις ή πέντε φορές, δεν έκανε το ίδιο με τα ημερολόγια και της αναμνήσεις.

Από την αλληλογραφία της φαίνεται, ότι ούτε σε σχέση με αυτή κρατούσε κάποιο πρόχειρο, καθώς βρέθηκαν πολύ λίγα σχέδια της. Παρατηρείται, λοιπόν, μεγάλη

¹³⁹ Αλληλογραφία της Π. Σ Δέλτα, επιμέλεια Ξ Λευκοπαρίδη, Βιβλιοπωλείον της Εστίας- Ι Κολλάρος, Αθήνα 1956, σελ. 5

¹⁴⁰ Στο ίδιο, σελ. 6

δυσαναλογία στον αριθμό των επιστολών της Πηνελόπης Δέλτα από το ένα μέρος και όλων μαζί των επιστολογράφων της, από το άλλο. Στο σύνολο, 80: 360.¹⁴¹

Στην επιστολογραφία της Δέλτα, είναι αντιληπτό πως επιλέγει το γραπτό λόγο από την προσωπική παρουσία. Με αρκετούς από τους επιστολογράφους, και για πολύ καιρό, δεν είχε καν προσωπική γνωριμία.¹⁴² Αυτή η επιλογή δεν ακολουθείται μόνο εξαιτίας του γεγονότος ότι μένει σε διάφορες χώρες του εξωτερικού, καθότι κατά το 1916 εγκαθίσταται οριστικά στην Κηφισιά και πραγματοποιεί λιγότερα ταξίδια, αλλά πρέπει να σηματοδοτεί σημαντικότερους λόγους.

Η αλληλογραφία της Δέλτα ορίζεται ως πνευματική επικοινωνία, συζήτηση με περιεχόμενο και ουσία. Είναι η ίδια, που κατευθύνει και ορίζει το περιεχόμενο της επικοινωνίας, τους λόγους και τους σκοπούς. Αν και όπως αναφέραμε, δεν μπορούμε να έχουμε στη διάθεση μας πολλές από τις επιστολές που στέλνει, διαβάζοντας τα γράμματα των επιστολογράφων, μπορούμε να εξάγουμε τις ερωτήσεις, τα συμπεράσματά και τις αποκρίσεις της.

Η Πηνελόπη αρχίζει να γράφει γράμματα που την εκφράζουν στα 20 της χρόνια, όταν γνωρίζεται με τον Αντώνη Μαυροκορδάτο, τον οποίο και ερωτεύεται. Τα γράμματα αυτά αποτελούν εξωτερίκευση των συναισθημάτων της, ένα ξέσπασμα. «*Σας κατηγορούν ότι είσαστε προικοθήρας, ότι θέλετε το χρυσάφι του πατέρα μου, και το μυαλό μου φεύγει! Νιώθω να τρελαίνομαι.*» Και ήμουν τρελή αφού άφησα να φύγει αυτό το γράμμα!»¹⁴³

*« Δεν τολμούσα να κρατήσω τα γράμματα του ` τα διάβαζα, τα μάθαινα απ' έξω, έπειτα τα επέστρεφα στο πρόσωπο στη Γαλλία, στο οποίο είχα ήδη στείλει ό, τι δικό του είχα [...]. »*¹⁴⁴

Η επιστολογραφία για εκείνη τότε, ήταν ένας τρόπος να αποκρίνεται στα συναισθήματά της και να περιμένει την επιστροφή τους, μέσω της ανταλλαγής επιστολών με τον αγαπημένο της. Επιπλέον, όμως, αντιλαμβάνεται ότι τα γράμματα αυτά, φέρουν τη δημοσιοποίηση, εφόσον στέλνονται σε ένα εσύ. Η Δέλτα επιδιώκει τη νομιμοποίηση αυτής της δημοσιοποίησης προκειμένου να συνεχίσει να γράφει.

*« “ Και επειδή υποσχέθηκα να μη σας παντρευτώ ποτέ χωρίς τη θέλησή τους, είναι σωστό να μη σας γράφω πια. ” .»*¹⁴⁵

---

¹⁴¹ Στο ίδιο, σελ. 6.

¹⁴² Στο ίδιο, σελ. 12

¹⁴³ Π. Σ. Δέλτα, Αναμνήσεις 1899, Αθήνα 1994, σελ. 204.

¹⁴⁴ Στο ίδιο, σελ. 248.

Την ίδια αντίληψη περί «τιμιότητας» στην ανταλλαγή επιστολών διαπιστώνουμε και στη σχέση που διατηρεί με τον Ίωνα Δραγούμη. Ο άντρας της, Στέφανος Δέλτα, ζητά από την ίδια να καταστρέψει όλα τα γράμματα που κρατά και να ζητήσει την επιστροφή των δικών της.

« “Θα του γράψεις να σου στείλει πίσω όλα σου τα γράμματα[....]” ».¹⁴⁶

« *Τίμια προσπαθούσα να περάσω τον ένα χρόνο, χωρίς να του*¹⁴⁷ *ζαναγράψω, και μετά[.].»*¹⁴⁸

Τα γράμματα στο Δραγούμη είναι για τη Δέλτα, λόγος να ζει.

« *Μπορούσα βέβαια να σκοτωθώ, και το συλλογιζόμουν αδιάκοπα, και ο πειρασμός δυνάμωνε με την ανάγκη που με έπιανε, επιτακτική, ανυπόφορη, να του γράψω και να μου γράψει, να επικοινωνώ μαζί του, να ξέρω τι σκέπτεται, πώς ζει, πόσο πονεί, και να του πω, να χύσω στην ψυχή του το ξεχείλισμα της αγάπης που με βασάνιζε.*»¹⁴⁹

Είναι όμως και η ανάγκη για πνευματική εξέλιξη.

« “Δωσ’ μου την πνευματική μου ελευθερία! Μόνο πνευματικά να επικοινωνώ μαζί του! Δεν είναι αυτό ατιμία.” »¹⁵⁰

Σε αυτό το πνευματικό επίπεδο, της ανάγκης ανταλλαγής ιδεών, κινείται η νομιμοποιημένη πλέον επιστολογραφία της, με λογοτέχνες, εκπαιδευτικούς και επιστήμονες, από διαφορετικές χώρες και μέρη της Ελλάδας. Με την επιλογή του ειπωμένου λόγου και την καταγραφή αυτών των επιστολών, σκιαγραφείται η ιδεολογία των ιστορικών αυτών προσώπων στο ζήτημα της γλώσσας, της λογοτεχνίας, της επιστήμης. Η επιστολογραφία τους γίνεται φορέας γνώσης και πεδίο ανάπτυξης απόψεων, που ενώ φαίνεται αρχικά να βρίσκονται στο επίπεδο του περιθωρίου, έπειτα θα περάσουν ποικίλα στάδια, κατοχύρωσης και κατάρτησης.

Στο τόμο του Λευκοπαρίδη, οι συγκεντρωμένες επιστολές εμφανίζονται σχεδόν ως ιστορικά ντοκουμέντα μιας εποχής που σημαδεύεται από πολλαπλές εξελίξεις και ιδιαίτερες ευκαιρίες για κοινωνική και πνευματική δράση. Είναι φανερό, ωστόσο, ότι οι επιστολογράφοι δε γράφουν έχοντας ως πρώτιστο ενδιαφέρον να διασώσουν τις επιστολές αυτές στην ιστορική μνήμη. Γράφουν, εκφράζοντας σε πρώτο, σπάνια

---

¹⁴⁵ Στο ίδιο, σελ. 258.

¹⁴⁶ Π. Σ Δέλτα, *Αναμνήσεις 1921*, Αθήνα 2007, σελ. 181.

¹⁴⁷ Εννοείται, ο Ίωνας Δραγούμης.

¹⁴⁸ Στο ίδιο, σελ. 258.

¹⁴⁹ Στο ίδιο, σελ. 246.

¹⁵⁰ Στο ίδιο, σελ. 268.

δεύτερο και κυρίως τρίτο πρόσωπο (πληθυντικό, ενικό), τις σκέψεις, τις ανησυχίες, αμφιβολίες τους και κυρίως τις θέσεις τους όπως τις έχουν αναπτύξει μέσα από το έργο και τη δράση τους.

Κάθε επιστολογράφος διατηρεί τον προσωπικό του, ιδιαίτερο εκφραστικό κώδικα, δημιουργώντας ανάλογες οικειοποιήσεις στους τρόπους εξωτερίκευσης των απόψεων του, αλλά και στην ανάδειξη της προσωπικότητας του.

Είναι αρκετές, όμως, οι περιπτώσεις που η ανάγνωση του επιστολικού υλικού στον τόμο του Λευκοπαρίδη, συναντά την απομάκρυνση από την υποκειμενική έκφραση και φαντάζει ως ανάγνωση επιστημονικού λόγου.

Αυτό το γεγονός οδηγεί και στους σκοπούς της επιστολικής γραφής από μέρος του πομπού και του δέκτη. Η προσήλωση σε θέματα που αφορούν την κοινωνία και το έθνος, όπως η εκπαίδευση, η γλώσσα, η πνευματική αναγέννηση, αναπτύσσονται σε υπερθετικό βαθμό. Σε αυτή την περίπτωση διαπιστώνουμε ότι και τα δύο μέρη που συμμετέχουν στην επικοινωνία συγκρατούν τους εκφραστικούς τους τρόπους μέσα σε πλαίσια που προσδιορίζονται από τυπικές φόρμες. Θέση, επιχείρημα, τεκμήριο, συμπέρασμα, ερώτηση γεγονός. Όταν η υπηρετήση αυτών των φορμών σπάει, ερχόμαστε αντιμέτωποι με μια ξαφνική αλλαγή στην πρόσληψη αυτού που αποτυπώνει ο επιστολογράφος.

Η επικοινωνία σπάνια φτάνει σε επίπεδο έκφρασης ιδιαίτερων προσωπικών ζητημάτων και στην αυθόρμητη εκμυστήρευση διαθέσεων ή καταστάσεων. Σε κάποια σημεία διατυπώνονται με απλή αναφορά καθημερινά προβλήματα, δυσάρεστα ή ευχάριστα γεγονότα, χωρίς να αναλύονται εκτενέστερα.

Αν και οι επιστολογράφοι, διατηρούν συγκεκριμένες θεματικές τάσεις, στο πλαίσιο ιδιαίτερων φορμών, οι επιστολές δε καταλήγουν να προσομοιάζουν σε πραγματείες και επιστημονικά άρθρα. Στο λόγο τους εκφέρουν τις αμφιβολίες τους, την κινητικότητα των ιδεών τους, υπερθεματίζοντας πολλές φορές προσωπικές τους εκτιμήσεις με πάθος, ενώ άλλες φορές διατυπώνουν ερωτήματα και περιμένουν με αγωνία μια δεύτερη γνώμη.

Στην προσέγγιση ,λοιπόν, των επιστολών βλέπουμε πώς το ιδιωτικό παραπέμπει στο δημόσιο και πώς γίνεται φορέας γνώσης, πληροφόρησης και θεμελίωσης κοινωνικών ιδεών.

Μέσω αυτής της μορφολογικής και θεματικής επιλογής στη γραφή, αναδεικνύεται η λειτουργία της επιστολογραφίας, σε περιόδους που η πνευματική εξέλιξη

παρεμποδίζεται από τους εξουσιαστικούς συσχετισμούς και αναγκάζεται να κοινωνεί την αποκλεισμένη ενημέρωση σε ένα φάκελο.

Διαβάζοντας αυτές τις επιστολές, γίνεται αντιληπτή η ένταση της ανάγνωσης από τον ίδιο το δέκτη, αλλά και το καθήκον να ανταποκριθεί στο κάλεσμα της πληροφόρησης, προχωρώντας ακόμα ένα βήμα το συλλογισμό, το σχέδιο, το επιχείρημα και εντέλει την κοινωνική αλλαγή, με τους όρους που ο πυρήνας της συνδιαλλαγής ορίζει.

2B. 8 Ο ΔΗΜΟΤΙΚΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΓΛΩΣΣΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ

Η Δέλτα διατηρεί αλληλογραφία με τη «γενιά των πρώτων δημοτικιστών» και αργότερα με το κύκλο του Εκπαιδευτικού Ομίλου¹⁵¹ και τους ηγέτες του. Ο μαχόμενος δημοτικισμός σκιαγραφείται μέσα από συλλογικές προσπάθειες, οι οποίες εμφανίζονται ως συσπειρώσεις ατόμων, καθεμιά με τη χαρακτηριστική προσωнуμία της: εταιρία, σύλλογος, ένωση, αδελφάτο, σύνδεσμος, σωματείο, κέντρο, συντροφιά, κλπ.¹⁵² Οι νέοι διανοούμενοι έρχονται δυναμικά στο προσκήνιο, ενώ οι παλιοί συνεχίζουν να στέλνουν άρθρα σε περιοδικά, που ωθούν τη διάδοση των ιδεών τους.

Με την είσοδο του 20^{ου} αιώνα και με την έκδοση του βιβλίου του Φώτη Φωτιάδη *Το γλωσσικόν ζήτημα κ' η εκπαιδευτική μας αναγέννησις* (1902), φαίνεται καθαρά ότι το άμεσο στρατηγικό πρόβλημα είναι να κυριευθούν «δύο κάστρα δυσκολόπαρτα», ο τύπος και το σχολείο. Ο εκπαιδευτικός Δελμούζος, με τον οποίο η Δέλτα κρατά πυκνή αλληλογραφία, αναφέρει: «Όσο προχωρούσα όμως στις ειδικές μελέτες, έβλεπα στο σχολείο τον κύριο, το μόνο μοχλό για το ανέβασμα μιας νέας γενιάς, μιας χώρας .»¹⁵³

Ο Κωστής Παλαμάς σε γράμμα του στη Δέλτα το 1909, ενισχύει αυτή την άποψη.

«Στην κατάσταση που βρίσκεται η μόρφωση μας από το σύστημά μας το εκπαιδευτικό, ή καλύτερα, το γλωσσικό, - πρώτη και σημαντικότερη αφορμή- δεν πρέπει να ελπίζουμε

---

¹⁵¹ Σωματείο που ιδρύθηκε στην Αθήνα το 1910 από 36 οπαδούς του Δημοτικισμού- ανθρώπους των γραμμάτων, πολιτευτές, γιατρούς, δικηγόρους, αξιωματικούς. Αρχικός σκοπός του σωματείου ήταν “να ιδρύσει ένα Πρότυπο Δημοτικό Σχολείο στην Αθήνα και να βοηθήσει ν’ αναμορφωθεί με τον καιρό η ελληνική εκπαίδευση”. Η προσπάθεια αυτή δεν υλοποιήθηκε τελικά, βρίσκοντας πολέμιους τους καθαρευουσιάνους και τους ορθόδοξους Ψυχαριστές. Από το 1913 την διεύθυνση του ανέλαβαν ο Μαν. Τριανταφυλλίδης, ο Δ. Γληνός και ο Αλ. Δελμούζος. Η προσπάθεια του Ομίλου στράφηκε προς τη διαφώτιση της κοινής γνώμης, για να γίνει “ συνειδητή και φωτισμένη”, η αναμόρφωση της παιδείας. Από τους ειδικούς του Ομίλου εκπορεύθηκε η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1917. Μετά το 1920 οι κομμουνιστική κοσμοθεωρία εισχώρησε στον Όμιλο και οδήγησε στη διάσπαση του.

¹⁵² Ρένα- Σταυρίδη- Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, σελ. ιη´- ιθ´.

¹⁵³ Α. Δελμούζος, « Γράμμα σ’ ένα φίλο μου. Πώς έγινα δάσκαλος», *Μελέτες και πάρεργα*, τομ. Β´, Αθήνα 1958, σελ. 424-425.€

*πώς θάβρουμε αναγνώστες, εκτιμητές και θιασώτες, παρά μόνο τα παιδιά. Τους νέους. Τους αυριανούς. Τους μελλόμενους. Αυτός είναι ο κανόνας.»*¹⁵⁴

Το γλωσσικό, όμως, αντιμετωπίζεται πάντοτε ως ένα ευρύτερο πρόβλημα, το οποίο συνδέεται και υποστηρίζεται και από άλλους άξονες, κυρίως ιδεολογικούς. Η κάθε μια προσωπικότητα που παράγει θέσεις για το ζήτημα κρατά έναν ιδιαίτερο τρόπο να ετεροκαθορίζει την επίλυση του γλωσσικού με την πολιτική αλλαγή, ή την κοινωνική. Κατά συνέπεια οι εμφάσεις που αναδεικνύονται είναι πολλαπλές και διατηρούν τη δική τους συνοχή. Γλώσσα- σχολείο- κοινωνία- έθνος.

Αν και οι αντιθέσεις σε περιπτώσεις γίνονται οξείες, οι καθαρολόγοι, με τους δημοτικιστές, οι εθνικιστές με τους σοσιαλιστές, οι διαμένοντες στο εξωτερικό, με αυτούς που παραμένουν στην Ελλάδα, τίποτα δε φαίνεται να επιλύεται, αφού καμία τάση δεν παρουσιάζει ξεκάθαρα το πρόσωπό της. Εξάλλου οι συμμαχίες δεν είναι σταθερές, και οι αλλαγές θέσεων, πολύ συχνές. Η κινητικότητα απόψεων την εποχή αυτή είναι κάτι σύμφυτο με την ιδεολογική αστάθεια και με τις ιδιαίτερες εξελίξεις επί των εθνικών θεμάτων.

Στην επιστολογραφία της Δέλτα και στις εμφάσεις που προκύπτουν στα αντίστοιχα ζητήματα, παρατηρείται η εξέλιξη ενός διαλόγου, με διαφορετικές προσωπικότητες που τοποθετούνται στα ιδιαίτερα προβλήματα και τις δυσκολίες του τόπου, συνδέοντας αυτά με κάποιο τρόπο με το εκπαιδευτικό καθεστώς, το γλωσσικό ζήτημα και εντέλει το δημοτικισμό και τις ιδεολογίες που προκύπτουν στο πλαίσιο του.

Οι επιστολογράφοι εντοπίζουν πολλές παραλείψεις στην ανάπτυξη του ελληνικού έθνους, αλλά εκείνη η επιλογή που συνοψίζει τις λανθασμένες κατευθύνσεις, είναι η επιλογή της καθαρεύουσας και η γλωσσική αναπηρία που αυτή παράγει. Για αυτό το θέμα γράφει η Δέλτα στο Φώτη Φωτιάδη το 1907.

*« [...] τα μεν παιδιά που δεν έμαθαν ξένη γλώσσα στερούνται διασκεδαστική ανάγνωση η ανάγνωση γι' αυτά περιορίζεται στο μάθημα όπου διάβαζαν «λέξεις» χωρίς να βγάζουν «νόημα» τα δε παιδιά που έμαθαν ξένη γλώσσα, αφού κλείσουν το ελληνικό του «μαθήματος», ρίχνονται με λαχτάρα στη διασκεδαστική ανάγνωση ξένων βιβλίων [...]»*¹⁵⁵

Και σε άλλο γράμμα του 1910.

---

¹⁵⁴ *Αλληλογραφία της Π. Σ. Δέλτα*, επιμέλεια Ξ. Λευκοπαρίδη, βιβλιοπωλείον της Εστίας- Ι Κολλάρος, Αθήνα 1956, σελ. 32.

¹⁵⁵ Στο ίδιο, σελ. 87.

« [...] αν θέλω να πω στα παιδιά πράγματα που να τα καταλαβαίνουν και να τα χωνεύουν, πρέπει να τους τα πω στη γλώσσα που μιλούν από το πρωί ως το βράδυ με τη μάνα τους και αναμεταξύ τους · λοιπόν η γλώσσα αυτή που μιλούν τα παιδιά, που μιλούμε όλοι μας, δεν είναι η κανονισμένη γλώσσα του Ψυχάρη, αλλά η ανακατωμένη αυτή όπου καθαρεύουσα και δημοτική γίνεται μια σαλάτα.[...]. »¹⁵⁶

Στα πλαίσια του επιστολικού λόγου αποτυπώνονται οι εθνικές προεκτάσεις των γλωσσικών αιτημάτων, με μεθόδους και πλάνα για τον τρόπο διεξαγωγής του αγώνα.

Ο Πάλλης προτείνει στη Δέλτα την οργάνωση δράσεων που να συνδυάζουν τα εθνικά θέματα με τα γλωσσικά.

« Σήμερα έγραψα του Ίωνα από τώρα να καταστρωθεί το σχέδιο. Να γίνει η βραδιά για φιλανθρωπικό ή εθνικό σκοπό [...]. Έπειτα λέω στην πόρτα να πουλήσουμε και μαλλιαρά βιβλία.»¹⁵⁷

Η ίδια η Δέλτα υποστηρίζει ότι η γλώσσα για αυτή είναι όργανο και όχι σκοπός, ο σκοπός είναι η εθνική διαπαιδαγώγηση, η ανάδειξη του έθνους και των εθνικών ζητημάτων. Σε αυτό το πλαίσιο αποστέλλει με ξεκάθαρο τρόπο τις σκέψεις και τις θέσεις της στο Φώτη Φωτιάδη.

« Το να γράφονται βιβλία σε γλώσσα που να εννοούν τα παιδιά, δεν είναι πια “γλωσσικό ζήτημα” αλλά εθνικό και της πρώτης ανάγκης.»¹⁵⁸

« Η Γλώσσα για μένα, δεν είναι σκοπός αλλά το μέσον για να πραγματοποιηθούν πλατύτερα όνειρα, σεις δεν περιορίζεσθε στο γλωσσικό ζήτημα, σεις δουλεύετε για μεγαλύτερα όνειρα · γι' αυτό μ' ενδιαφέρει πολύ να ξέρω τι κάνετε και τι σκοπούς έχετε.»¹⁵⁹

Και σε άλλο γράμμα του 1910.

« [...] ούτε ζητώ να κάμω προπαγάνδα γλωσσική · για μένα η δημοτική είναι όργανο και όχι σκοπός.»¹⁶⁰

Σημαντικό μέρος , λοιπόν, της επιστολογραφίας αφορά στους τρόπους υλοποίησης της γλωσσικής αλλαγής, με την παράλληλη υλοποίηση των πολιτικών και κοινωνικών στόχων που συνδέονται κυρίως με την εθνική αναγέννηση. Αυτή η

---

¹⁵⁶ Στο ίδιο, σελ. 100-101

¹⁵⁷ Στο ίδιο, σελ. 79.

¹⁵⁸ Στο ίδιο, σελ. 86.

¹⁵⁹ Στο ίδιο, σελ. 98.

¹⁶⁰ Στο ίδιο, σελ. 101.

υλοποίηση επέρχεται μέσα από εφημερίδες όπως ο “Νουμάς”¹⁶¹ και ο “Λαός”, αλλά και από κινήματα όπως το Αδερφάτο της Πόλης, ο Εκπαιδευτικός Όμιλος, η Ανώτερη Γυναικεία Σχολή, το Αδερφάτο της Δημοτικής κ.α. Στις επιστολές διαφαίνονται οι ιδεολογικές διαμάχες για την κατεύθυνση στην οποία οδηγούνται, τόσο τα έντυπα που παρεμβαίνουν στην κοινωνία, όσο και τα κινήματα. Διαπιστώνεται η επικριτική στάση από μέρους της Δέλτα, αλλά και από άλλους επιστολογράφους για τις σοσιαλιστικές αναφορές του “Νουμά” και του “Λαού” και τη συσχέτιση του αιτήματος για την ισχύ της δημοτικής με τις κοινωνικές ανακατατάξεις και τις αναφορές στο σοσιαλισμό. Οι αναφορές αυτές από το μεγαλύτερο μέρος των επιστολογράφων απωθούνται ως ασυμβίβαστες με την εθνική πρόοδο.

Το 1913, σε γράμμα προς τον Πετροκόκκινο, η Δέλτα, ενώ έχει κυκλοφορήσει ήδη από το 1907 το *Κοινωνικό μας Ζήτημα* του Γεωργίου Σκληρού και έχει εισάγει τις σοσιαλιστικές ιδέες, εμφανίζεται να τηρεί πολύ αυστηρές θέσεις. Γράφει για το “Νουμά”.

*« Αφ’ ότου ήλθα πάλι εδώ μ’ έχει πιάσει μια ανυπομονησία να δω να γίνει κάτι σωστό στην πνευματική κίνηση[...] χρειάζεται μια εφημερίδα (περιοδικό) για παιδιά και άλλη μια για τους δημοτικιστές, μα εφημερίδα καθώς πρέπει, που να βγει ολότελα από το τραμπούκικο ύφος του Νουμά και προ πάντων από τις επικίνδυνες δήθεν σοσιαλιστικές θεωρίες, [...]. Μας χρειάζεται απολύτως ένα φύλλο καθώς πρέπει, ο Νουμάς όχι μόνο δεν ωφελεί καθόλου αλλά βλάπτει το γλωσσικό ζήτημα, τη δημοτική που στο μυαλό πολλών έχει καταντήσει συνώνυμη με προστυχιά.»*¹⁶²

Αλλά και ο Πάλλης από την πλευρά του λειτουργεί με παρόμοιες επιφυλάξεις απέναντι στις κοινωνικές ιδέες.

---

¹⁶¹ Εφημερίδα πολιτική, κοινωνική, φιλολογική εκδιδόμενη από το 1903 με διευθυντή τον Δ. Π. Ταγκόπουλο. Ενισχύεται οικονομικά από τον Αλ. Πάλλη και γίνεται εβδομαδιαίο όργανο του Δημοτικισμού. Η συμβολή του “Νουμά” στην επικράτηση του Δημοτικισμού και η γενικότερη ριζοσπαστική τοποθέτηση του επί των ελληνικών προβλημάτων, αναγνωρίστηκε από διαφωνούντες και ομοϊδεάτες. Από τις στήλες του πρωτοεμφανίστηκαν πολλές και σημαντικές προσωπικότητες της πνευματικής ζωής της εποχής του, και δεν υπάρχει πτυχή του κινήματος που να μη φωτίζεται από την παρουσία του “Νουμά”. Στην επιστολογραφία της Δέλτα οι αναφορές στο Νουμά είναι πάρα πολύ συχνές, φανερώνοντας την επιρροή στο πνευματικό τοπίο.

¹⁶² Στο ίδιο, σελ. 368.

« Ο Λαός¹⁶³ σταμάτησε επειδή δεν είχε χρήματα. Οι δικοί μας εκεί πολύ καλοί, μα δεν ξέρουν οι καημένοι από σύστημα, και τους λείπει κομμάτι η ενέργεια. Αποτέλεσμα είναι πως ο συντάκτης τους [...] έγραφε ανοησίες απεριόριστες, κάτι σοσιαλισμούς κτλ. Για τούτο νόμισα πως γρήγορα ή αργά θα χαλάσει η δουλειά, έτσι τους ανάγγειλα πως θα κόψω τη δόση μου. Αφτό φυσικά σταμάτησε το Λαό.»¹⁶⁴

Η ίδια η Δέλτα, βέβαια, αν και είναι ενάντια στις κοινωνιολογικές προσεγγίσεις των γλωσσικών ζητημάτων, δεν κρατά πάντα αφοριστική στάση, αλλά δείχνει να ανέχεται, όπως πολλοί άλλοι, με δυσκολία τέτοια παρελκόμενα, απουσία άλλων εργαλείων παρέμβασης.

Στην πορεία του χρόνου βλέπουμε να ενστερνίζεται μια πιο διαλλακτική στάση, ακόμα και για τον Γ. Σκληρό, ο οποίος το 1919 κυκλοφορεί το δεύτερο βιβλίο του *Τα Σύγχρονα Προβλήματα του Ελληνισμού*. Σε επιστολή της το 1921 στο Αλ. Δελμούζο, η Δέλτα εκφράζεται θετικά για αυτό το βιβλίο, όμως, η θεώρηση της επιστρέφει στην ποιότητα του ελληνικού λαού και στην ανάγκη αναμόρφωσής του.

«[...] Θέλει, λέτε, μελέτη αυτός ο λαός [...]. Μα μήπως ο Σκληρός δεν τον μελέτησε όπως κανένας; Δεν τον εννόησε όπως κανένας; Αποτέλεσμα της μελέτης του, δημιούργησε το λαμπρό του έργο “ Τα σύγχρονα Προβλήματα του Ελληνισμού ”, όπου ο Έλληνας ανταποκρίνεται στην ιδέα που έχουμε μεις, η Κ Δελμούζου και εγώ, για την αγέλη που είναι τούτος ο «εκλεκτός λαός» μας.»¹⁶⁵

Από την άλλη πλευρά, προχωρά ανοιχτά στην ενίσχυση, ενθάρρυνση εκείνων των κινήσεων που θεωρεί ότι προωθούν τα αιτήματα για την αναγέννηση του έθνους και για την κάλυψη των ουσιαστικών αναγκών του. Γίνεται ενεργός μέλος τέτοιων κινήσεων, συνεισφέροντας και οικονομικά.

Ο Φωτιάδης ευχαριστεί τη Δέλτα για την προσφορά της στο Αδερφάτο της Πόλης¹⁶⁶.

« Με μεγάλη χαρά έμαθα από τον Κύριο Πάλλη πως είστε έτοιμη να βοηθήσετε το αδερφάτο μας.

---

¹⁶³ Εβδομαδιαία εφημερίδα για τη διάδοση των σκοπών του Αδερφάτου της Πόλης. Διευθυντής ο Ν. Γιαννιός. Εμφανίστηκε το 1908 και έκλεισε ένα χρόνο μετά. Στο “Λαό” δημοσιεύθηκε ανώνυμα το πρώτο διήγημα της Πηνελόπης Δέλτα “Πόνος Παιδιού”

¹⁶⁴ Στο ίδιο, σελ. 70.

¹⁶⁵ Στο ίδιο, σελ. 264.

¹⁶⁶ Ιδρύθηκε το 1905, με πρόεδρο το Φώτη Φωτιάδη, στην Πόλη. Είχε ως σκοπό “να καταπείσει όλους πώς η γλώσσα μας είναι η δημοτική, πως μ’ αυτή πρέπει να γράφουμε και μόνο μ’ αυτή θα προκόψει η παιδεία και η μόρφωση στο έθνος...”

Σας εφχαριστούμε πολύ ` το αδερφάτο μας βρίσκεται στις αρχές του ` έχει πολύ μικρούς πόρους, μεγάλους σκοπούς και πιο μεγάλες δυσκολίες.»¹⁶⁷

Ο Τριανταφυλλίδης εκφράζει κάποιες επιφυλάξεις σχετικά με το Αδερφάτο της δημοτικής.¹⁶⁸

« Πώς σας φάνηκε το μανιφέστο του καινούριου Αδερφάτου; Όμορφα γραμμένο πολύ, μα στην ουσία πολύ γενικό και αόριστο.[...]. Στο σύνολο το νομίζω ευχάριστο, μα θα το ήθελα το Αδερφάτο με πιο ξεκαθαρισμένες ιδέες, ιδίως αφού πίσω από τη γλώσσα βλέπουν ολόκληρη φιλελεύθερη Ιδεολογία.»¹⁶⁹

Ενώ η Δέλτα σε γράμμα της στο Δελμούζο το 1911 υποστηρίζει τις ενέργειες του Εκπαιδευτικού Ομίλου.

« [...] ` οι δημοτικιστές συμμαζεύθηκαν γύρω στον Όμιλο, και όσοι ως τώρα έμεναν απ' έξω και κύταζαν παθητικά, ζύπνησαν κ' ενώθηκαν με τους άλλους και διαμαρτηρήθηκαν..»¹⁷⁰

Και ο Δελμούζος επιμελείται τις προοδευτικές δράσεις του Ομίλου.

« [...] ` οι εργασίες του Ομίλου τον ερχόμενο χειμώνα θα μπουν σε τάξη: θα κάνουμε μια παιδική βιβλιοθήκη, ένα περιοδικό για τα παιδιά που ν' αντικαταστήση σιγά σιγά τη "Διάπλαση", διαλέξεις κ.α. Έτσι η κίνηση το χειμώνα θάναι μεγάλη. Πολλά περιμένω από το Γληνό και τον Τριανταφυλλίδη. Για τον πρώτο επρότεινα στον Όμιλο να του δοθή η διεύθυνση του περιοδικού (όχι του Δελτίου) με μισθό, ώστε να αφιερωθή σ' αυτό.»¹⁷¹

Σε επιστολή του 1921 ο Γληνός εκφράζει τις ευχαριστίες του στη Δέλτα για την προσφορά της, στο έργο του Εκπαιδευτικού Ομίλου, αλλά και της Ανώτερης Γυναικείας Σχολής¹⁷².

« Και επιτρέψτε μου με την ευκαιρία αυτή να Σας εκφράσω όλη μου την προσωπική ευγνωμοσύνη για την ανεκτίμητη υποστήριξη, που παρέχετε στις μικρές μας

¹⁶⁷ Στο ίδιο, σελ. 86.

¹⁶⁸ Το Αδερφάτο της Δημοτικής ιδρύθηκε στην Αθήνα πολλούς μήνες μετά από την ίδρυση του Εκπαιδευτικού Ομίλου, με την πρόθεση να εφαρμόσει ριζοσπαστικότερες αντιλήψεις στο γλωσσικό ζήτημα.

¹⁶⁹ Στο ίδιο, σελ. 337.

¹⁷⁰ Στο ίδιο, σελ. 225

¹⁷¹ Στο ίδιο,σελ. 238.

¹⁷² Η Ανώτερη Γυναικεία Σχολή ιδρύθηκε το 1921 με την πρωτοβουλία του Δ. Γληνού και με τη συμπαράσταση του Εκπαιδευτικού Ομίλου και του "Συνδέσμου Ελληνίδων υπέρ των δικαιωμάτων της γυναικός".

προσπάθειες. Και ο Εκπαιδευτικός Όμιλος και εγώ ο ίδιος προσωπικά έχουμε λόγους να Σας ευγνωμονούμε γι' αυτό.»¹⁷³

Αρκετές επιστολές, καλύπτονται από τις αμφιβολίες και της ερωτήσεις της Δέλτα για τους γλωσσικούς τύπους που πρέπει να χρησιμοποιεί και τη συμπόρευση αυτών με τις γλωσσικές προτάσεις της δημοτικής. Η Δέλτα, σε περιπτώσεις, διαφωνεί με την ακραία δημοτική που απομακρύνεται από την γλώσσα του γραπτού λόγου και επιλέγει προσεκτικά τους συμβούλους της, εμπιστευόμενη λίγους, μεταξύ αυτών, ο Βλαστός, ο Δελμούζος και ο Τριανταφυλλίδης. Σε γράμμα της στο Ψυχάρη εκφράζει τα κριτήρια με τα οποία επιλέγει τη γλώσσα στα βιβλία της.

« Το ξέρω πως θα μου πείτε πως κανόνες μπορούμε και πρέπει να βάλουμε, μα τι να σας κάνω, δεν μπορώ να πω και να γράψω «άθρωπος», ούτε «αστένεια», ούτε «φτώμα», ούτε να «προστέσουμε», ούτε «αιστάνομαι», και ας λέγω «φτωχολογιά»- «εργαστώ»- «φτερό» και χίλια άλλα [...] μεταχειρίζομαι τη γλώσσα που μιλούμε όλοι, που μιλούν και αυτά και που βρίσκεται σε μεταβατική κατάσταση επηρεασμένη από την καθαρεύουσα που για τόσα χρόνια βασιλεύει στα σχολεία μας.»¹⁷⁴

Ο κύκλος των δημοτικιστών στους οποίους απευθύνεται η Δέλτα ανταποκρίνεται με υπερβολικές φιλοφρονήσεις για τα έργα της και εγκωμιαστικά σχόλια που αφορούν κυρίως στις παιδαγωγικές αρετές των βιβλίων της και στην εθνική ανάταση που αυτά προσφέρουν. Οι έπαινοι αυτοί παρουσιάζονται συχνοί μεταξύ των δημοτικιστών, με σκοπό να ενισχύσουν το φρόνημα των συναγωνιστών και συναγωνιστριών τους στο γλωσσικό αγώνα και να αποδείξουν ότι όσοι γράφουν στη δημοτική συμβάλλουν στην πνευματική ανάπτυξη του τόπου.

Οι θετικές, όμως, γνώμες που εκφράζονται από τους επιστολογράφους δε φτάνουν στο σημείο να αποτελούν κοσμικές αβρότητες και άτοπα εγκώμια, αφού πλάι στον έπαινο διατυπώνονται επιφυλάξεις, ακόμα και απόλυτες επικρίσεις. Με αυτό τον τρόπο η ελεύθερη γνώμη τους δε δεσμεύεται στο πλαίσιο της τυπικής ευγένειας.

Σημαντικός, επίσης, θεματικός άξονας της αλληλογραφίας, αλλά και κρίσιμο ζήτημα για τους δημοτικιστές, εκπαιδευτικούς και λογοτέχνες, είναι τα νεοελληνικά αναγνωστικά.

Η σύνδεση της δημοτικής γλώσσας με τη διδασκαλία στο σχολείο και η επιμόρφωση των νέων μέσα από βιβλία (αναγνωστικά) που θέτουν ως σκοπό την

---

¹⁷³ Στο ίδιο, σελ. 377.

¹⁷⁴ Στο ίδιο, σελ. 352.

πρόσληψη της γνώσης, κρίνεται ως επείγουσα εθνική ανάγκη. Το ενδιαφέρον γι' αυτό το σκοπό εντείνεται στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, όπου επιχειρείται η θεσμική ρύθμιση του περίπλοκου ζητήματος των διδακτικών βιβλίων. Στο πλαίσιο αυτής της απόφασης ο “*Νουμάς*” προκηρύσσει το 1905, διαγωνισμό για να συγγραφεί ένα αλφαβητάρι. Σύμφωνα με την προκήρυξη το καινούριο αλφαβητάριο θα έπρεπε να είναι “Ρωμαϊκό” και “ανθρώπινο”, σε αντίθεση με τα παλιά που κρίνονται ξένα προς το γνωστικό και συναισθηματικό κόσμο του παιδιού.¹⁷⁵

Ακολουθεί το 1907, ο διαγωνισμός του Αδερφάτου της Πόλης για τ' αναγνωστικά, για τα παιδιά που έχουν τελειώσει με τ' αλφαβητάριο. Ο Πάλλης γράφει σε επιστολή στη Δέλτα την ίδια χρονία γι' αυτό το θέμα.

« Τα Αναγνωστικά θα είναι για παιδιά που τελίωσαν το Αλφαβητάριο. Τι είναι κατάλληλο για τέτοιο σκοπό, μένει στην ιδέα του όποιου το καταπιαστεί. Ξέρω μονάχα πως το θέλουνε διασκεδαστικό δίχως ιεροκηρύγματα ή παραιναιτικούς.

*Γιατί τάχα να μην καταπιαστείτε εσείς ένα ανάλογο βιβλιαράκι; Θα σας διασκεδάσει. Α δεν πετύχει, και τι; Κάνετε τουλάχιστο μια αρχή.»*¹⁷⁶

Ο ίδιος ο Πάλλης γράφει το 1909, για ένα αλφαβητάρι που ετοιμάζει, αλλά τελικά δεν κυκλοφόρησε.

*« [...] Απαράλλακτα τα ίδια βάζω καγώ σ' ένα Αλφαβητάριο (ο Ψυχάρης το θέλει Αρφαβητάρι, κι έχω ν' ακούσω των παθών μου τον τάραχο) που ετοιμάζω.»*¹⁷⁷

Τα αναγνωστικά, βέβαια, έπρεπε να πληρούν ορισμένες προϋποθέσεις, και αυτές ετίθεντο σε σχετικό κείμενο που εξέδωσε το Αδερφάτο. Σκοπός των αναγνωστικών έπρεπε να είναι “να μορφώνουνε το νου, το ήθος του πολίτη”, αλλά παράλληλα “να κεντούνε το θαυμασμό, το σεβασμό του μικρού στους ηρώους που θυσίασαν τη ζωή τους, το έχει τους, τις δυνάμεις τους για τη σωτηρία, για το μεγαλείο, για τη δόξα της κοινής της μεγάλης πατρίδας”¹⁷⁸

---

¹⁷⁵ Αλέξης Δημαράς, «Πηνελόπη Δέλτα και εκπαιδευτικός δημοτικισμός: Η περίπτωση των αναγνωστικών», στο Π. Σ Δέλτα, *Συγχρονες Προσεγγίσεις στο έργο της*, Αθήνα 2006

¹⁷⁶ *Αλληλογραφία της Π. Σ. Δέλτα*, επιμέλεια Ξ. Λευκοπαρίδη, βιβλιοπωλείον της Εστίας- Ι Κολλάρος, Αθήνα 1956, σελ.61.

¹⁷⁷ Στο ίδιο, σελ. 64.

¹⁷⁸ Σταμ. Κ. Καρατζάς (συλλογή), Από την αλληλογραφία των πρώτων Δημοτικιστών- Π- 562 Γράμματα [...], Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής, Παράρτημα 60, Θεσσαλονίκη 1985, σελ. 108-110, σελ. 74-76.

Καθώς η προσπάθεια του Αδερφάτου δεν αποδίδει, ο Εκπαιδευτικός Όμιλος, δύο χρόνια μετά την ίδρυση του, προκηρύσσει και αυτός διαγωνισμό για τη συγγραφή αλφαβηταρίου.¹⁷⁹ Ανάμεσα σε άλλα κριτήρια, ως γλωσσικός όρος, τίθεται, “ η γλώσσα που θα διδαχτεί, όχι μόνο με το Αλφαβητάριο παρά και σ’ όλο το δημοτικό σχολείο είναι η κοινή ομιλούμενη ”. Μετά από ένα χρόνο ανακοινώνεται από τον Όμιλο, ότι ο διαγωνισμός δεν απέδωσε, καθώς η κριτική επιτροπή έκρινε ότι κανένα από τα σχέδια βιβλίων δεν ήταν άξιο να βραβευτεί.

Η Δέλτα όπως φαίνεται από την αλληλογραφία της, είχε ενδιαφερθεί για το θέμα των αναγνωστικών, ιδιαίτερα, και επιθυμούσε να γράψει ένα βιβλίο που θα ανταποκρινόταν στους παιδαγωγικούς σκοπούς που έθεταν οι δημοτικιστές.

Χαρακτηριστικά δείγματα ενός τέτοιου αναγνωστικού, είχε στείλει στον Παλαμά το 1909.

*« Προ τριών μηνών σας έστειλα ένα χειρόγραφο τετράδιο με διάφορα διηγηματάκια για αναγνωσματάριο παιδιών, και σας παρακαλούσα να μου πείτε πώς σας φαίνονταν και αν τα εγκρίνατε, αλλ’ ως τώρα δεν έλαβα καμιά απάντηση. »*¹⁸⁰

Η κριτική του Παλαμά, είναι μάλλον ενθαρρυντική για την ίδια.

*« Μα τάχα κριτική για το αναγνωσματάριό σας πρέπει να βαφτίσω την αγαθή εντύπωση που πέρα ως πέρα μου προξένησαν τα χαρακτηριστικά του δείγματα που είχατε να μου ανακοινώσετε; Πρώτον ` σχεδόν πουθενά δε σταμάτησα στη γλωσσική του μορφή. Τόσο η γλώσσα μου φάνηκε προοδευτική, ώστε να ξεφεύγει από τ’ αρπάγια του σκολαστικού καθαρευουσιισμού και με καθαρά δηλωμένον οπωσδήποτε γραμματικό χαρακτήρα [...]. Κι από την άλλη μεριά η γλώσσα τους μου φάνηκε αρκετά συντηρητική, ώστε πάλι να μη ξαφνίζω του παιδιού το αυτί ή το μάτι πιο πολύ, με κάποιους δημοτικισμούς σωστούς, μα επαναστατικούς πάντα για τον αέρα μας που είναι ακόμα γιομάτος από την παράδοση του δασκαλικού σχολείου. »*¹⁸¹

Αλλά και ο Πάλλης συμφωνεί μαζί της για το χαρακτήρα των αναγνωστικών.

---

¹⁷⁹ Η προκήρυξη χρονολογείται “1^η Μαρτίου 1912” και δημοσιεύεται πρώτη φορά στο *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου* (τομ. Β’, τ.χ Β’ [Απρίλιος 1912], σελ. 93-94).

¹⁸⁰ *Αλληλογραφία της Π. Σ. Δέλτα*, επιμέλεια Ξ. Λευκοπαρίδη, βιβλιοπωλείον της Εστίας- Ι Κολλάρος, Αθήνα 1956, σελ. 28.

¹⁸¹ *Αλληλογραφία της Π. Σ. Δέλτα*, επιμέλεια Ξ. Λευκοπαρίδη, βιβλιοπωλείον της Εστίας- Ι Κολλάρος, Αθήνα 1956, σελ. 29.

« Σύμφωνος πώς τα αναγνωστικά πρέπει να γίνουν με το νόημα που λες. Έτσι και εγώ έγραψα τα λίγα του Αλφαβηταρίου που ετοιμάσα.»¹⁸²

Η ίδια, μελέτα ξενόγλωσσα αναγνωστικά προκειμένου να προχωρήσει στη συγγραφή ενός εποικοδομητικού αναγνωστικού.

« Το δικό μου αναγνωσματάρι θ' αργήσει πολύ γιατί θα ήθελα να το κάμω στο είδος, όσο το δυνατό των *Royal Readers* και γι' αυτό πρέπει να μελετήσω εγώ η ίδια πολλά και διάφορα πράγματα. Ως τώρα έχω ετοιμάσει μόνο διηγήματα μικρά σε ζητήματα ηθικής, μα αυτά είναι τα ευκολότερα.»¹⁸³

Η Δέλτα προβάλλει έντονη κριτική στα αναγνωστικά που διδάσκονταν στα σχολεία και διαφωνεί, τόσο ως προς τη γλωσσική τους επιλογή, όσο και με τα πρότυπα διαπαιδαγώγησης που προβάλλαν.

Σε άρθρο της αναφέρει: « η ελλεινότητα του εκπαιδευτικού μας συστήματος γενικά και των αναγνωστικών μας ιδιαιτέρως . »¹⁸⁴

Οι παιδαγωγικές της απόψεις παρουσιάζουν τη μεγαλύτερη σύμπτωση με αυτές του Αλέξανδρου Δελμούζου, από τον οποίο πληροφορείται όλες τις εξελίξεις και τις προσπάθειες του στο σχολείο του Βόλου¹⁸⁵, εκφράζοντας το θαυμασμό της για το έργο του.

Στις μεταγενέστερες επιστολές, μετά το 1914, το ενδιαφέρον της Δέλτα μετατοπίζεται από τα γλωσσικά θέματα στη συγκέντρωση του υλικού για τα βιβλία που σχεδιάζει να γράψει. Από την αλληλογραφία φαίνεται ότι το γλωσσικό ζήτημα παύει να την απασχολεί μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους. Επιπλέον, με πολλούς

---

¹⁸² Στο ίδιο, σελ. 67.

¹⁸³ Στο ίδιο σελ. 67

¹⁸⁴ Το άρθρο στο *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, με τίτλο “ Τα αναγνωστικά μας” τομ. Γ’ (1913), σελ. 232-256.

¹⁸⁵ “Ανώτερον Δημοτικών Παρθεναγωγείων ” με συγχρονισμένο πρόγραμμα και τάσεις μεταρρυθμιστικές. Ιδρύθηκε το 1908 με την πρωτοβουλία του γιατρού Δ. Σαράτση, δημοτικού συμβούλου, και λειτούργησε επί τρία σχολικά χρόνια με διευθυντή τον Αλ. Δελμούζο. Τα νέα παιδαγωγικά συστήματα και προπάντων η καθιέρωση της δημοτικής εξαγρίωσαν τους οπισθοδρομικούς και τους καθαρευουσιάνους και προκάλεσαν εκβιαστικές δημοσιογραφικές εκστρατείες, διαδηλώσεις, διαδηλώσεις, λιθοβολισμούς, δικαστικές ανακρίσεις και σωστό διωγμό, που ανάγκασε το δημοτικό συμβούλιο να κλείσει το σχολείο.

δημοτικιστές, επιστολογράφους διατηρεί πλέον και προσωπική επαφή, εφόσον εγκαθίσταται μόνιμα στην Ελλάδα, και έτσι σταματά να αλληλογραφεί. Με άλλους σταματά την επικοινωνία, ενώ αναπτύσσει νέες σχέσεις με νέους επιστολογράφους επεκτείνοντας τα ενδιαφέροντα της. Οι καινούργιες γνωριμίες διαμορφώνονται στα πλαίσια, μιας άλλης κατάστασης, όπου τα εκπαιδευτικά και παιδαγωγικά προβλήματα που καθορίζουν τη συγγραφική της δραστηριότητα είναι πλέον σύμφυτα με τις κοινωνικές εξελίξεις, με τα εθνικά θέματα και τις περιπέτειες του τόπου. Στον κύκλο της Δέλτα, σε αυτό το διάστημα, προστίθενται πολιτικοί, κληρικοί, αξιωματικοί.

3B. ΤΟ “ΠΟΛΙΤΙΚΟ” ΕΠΙΣΤΟΛΙΚΟ ΥΛΙΚΟ ΤΗΣ Π. Σ. ΔΕΛΤΑ

3B.α ΣΗΜΑΝΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΟΛΟΓΡΑΦΙΑ

Στην επιστολογραφία της Π.Σ. Δέλτα, είναι πολύ δύσκολο έργο να διαχωριστεί το πολιτικό στοιχείο, από άλλες πηγές ενδιαφερόντων, εφόσον όλες συνδέονται με κάποιο τρόπο με αυτό. Αν συλλογιστούμε, επιπλέον, ότι οι ιστορικές συνθήκες των οποίων η Δέλτα αποτελεί μέρος, καταγράφονται συγκλονιστικές σε εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο¹⁸⁶, αντιλαμβανόμαστε τη σημασία που κατέχει η πολιτική και οι εξελίξεις που αυτή παράγει στη ζωή και στο έργο όλων των επιστολογράφων, με τους οποίους αλληλογραφεί.

Στην αλληλογραφία του τόμου που επιμελήθηκε ο Ξ. Λευκοπαρίδης, βρίσκουμε πολλές αναφορές σχετικά με την πορεία του έθνους και την κατεύθυνση που αυτό καλείται να ακολουθήσει. Επιπλέον, είμαστε σε θέση να εξάγουμε πολύτιμα συμπεράσματα για την ένταση με την οποία η Δέλτα αντιμετώπισε την εθνική θεμελίωση της Ελλάδας και το όραμα για την πνευματική και εδαφική της επέκταση. Κατά αυτό τον τρόπο έχουμε τη δυνατότητα να συλλέξουμε στοιχεία για την πολιτική κατάσταση και τις απόψεις της Δέλτα επί αυτής. Στα όρια, ωστόσο, αυτού του τόμου, δε μπορούμε να παρακολουθήσουμε την πορεία συγκεκριμένων πολιτικών γεγονότων μέσω των επιστολών που στέλνονται από καίρια πολιτικά πρόσωπα του τόπου, με τα οποία η Δέλτα διατηρεί αλληλογραφία.

Οι εμφάσεις στα πολιτικά γεγονότα, δίνονται από πρόσθετα αρχεία τα οποία διαθέτουμε. Πρόκειται για το αρχείο εκείνο που φέρει το όνομα, ενός από τους σπουδαιότερους πολιτικούς της σύγχρονης Ελλάδας, του Ελευθέριου Βενιζέλου, το αρχείο για το Νικόλαο Πλαστήρα και αυτό που αναφέρεται στην εκστρατεία στη Μεσημβρινή Ρωσία το 1919.

---

¹⁸⁶ Όπως αυτές αναφέρονται στο κεφάλαιο: 1β.β: *Μια θεώρηση της Εποχής της, Πολιτικές Αναφορές.*

Το αρχείο με τίτλο Ελευθέριος Βενιζέλος, αποτελεί το κυρίως πολιτικό ημερολόγιο της Δέλτα, το οποίο δεν καταστράφηκε. Είχε προηγηθεί παλαιότερο ημερολόγιο¹⁸⁷, που καταστράφηκε από το Στέφανο Δέλτα, όπως περιγράφεται σε γράμμα της στο Βενιζέλο.

*« Το ημερολόγιο αυτό, που περιείχε εμπιστευτικές συνομιλίες όπου λέγονταν ελεύθερα γνώμες, κρίσεις και γεγονότα και που θα ενοχοποιούσε πολλούς φίλους και των δύο κομμάτων, το έκαψε ο άντρας μου τη νύχτα της 19 προς 20 Νοεμβρίου, επιστρέφοντας από τας Αθήνας όπου είχε συλληφθεί και κακοποιηθεί ο πατέρας μου, όταν ειδοποιήθηκε μυστικά πως πρόκειται να τον συλλάβουν και να κάνουν έρευνα στο σπίτι μας. »*¹⁸⁸

Στο αρχείο με τίτλο Ελευθέριος Βενιζέλος, συγκεντρώθηκε ό, τι βρέθηκε στα χαρτιά της Πηνελόπης Δέλτα που έχει άμεση σχέση με τον Ελευθέριο Βενιζέλο και την εποχή του. Πρόκειται, βασικά, για δικά της γραφτά που συμπληρώνονται με την αλληλογραφία¹⁸⁹

Στην αλληλογραφία βρέθηκαν κάποια σχέδια επιστολών, γράμματα σε επιστολόχαρτο που επειδή δεν ήταν πολύ καθαρογραμμένα τα αντέγραψε στο αρχείο της, και όσα γράμματά της υπήρχαν στο αρχείο του Βενιζέλου μετά το θάνατό του, που φρόντισε ο Γ. Βεντήρης να της επιστραφούν.¹⁹⁰

Σε αυτό το αρχείο, με τον πολύτιμο Πρόλογο του Π. Α Ζάννα, που μας συστήνει στο υλικό της Δέλτα, συγκεντρώνονται σπουδαίες πληροφορίες για την εξέλιξη των γεγονότων στην Ελλάδα κατά την ημερολογιακή γραφή της Δέλτα που ξεκινά το 1917 και τελειώνει το 1933. Το πολιτικό ημερολογιακό υλικό, συμπληρώνει η αλληλογραφία της Δέλτα με το Βενιζέλο. Σε αυτή, τα ιστορικά γεγονότα συνδέονται με την καθημερινότητα που ορίζουν και πλαισιώνουν την πολιτική παρουσία και την προσωπικότητα του Βενιζέλου.

Σε αυτές τις επιστολές η Δέλτα ξεδιπλώνει το θαυμασμό της στο πολιτικό Βενιζέλο, ως δημόσιο πρόσωπο, αλλά και στο φίλο Βενιζέλο, που επιθυμεί να την επισκέπτεται

---

¹⁸⁷ Από το ημερολόγιο αυτό, θα μπορούσαν να εξαχθούν συμπεράσματα για την εξέλιξη της σχέσης απέναντι στον Κωνσταντίνο και το Βενιζέλο.

¹⁸⁸ Π. Σ. Δέλτα, Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος, Ημερολόγιο – Αναμνήσεις- Μαρτυρίες- Αλληλογραφία, επιμέλεια Π. Α. Ζάννας, Ερμής, Αθήνα 1978, σελ. 299

¹⁸⁹ Στο ίδιο, Πρόλογος, Π. Α. Ζάννα, σελ. ιβ΄.

¹⁹⁰ Στο ίδιο, σελ. ιδ΄.

στο οικογενειακό της σπίτι και να αποτελεί την ευχάριστη συντροφία της, συζητώντας τα θέματα εκείνα, τα εθνικά, που μονοπωλούν το ενδιαφέρον της.

Το 1924, γράφει εκείνη στο Βενιζέλο.

*« Ήθελα πολύ, πάρα πολύ να σας έβλεπα, αλλά είσθε απασχολημένος τόσο, ώστε δεν μπορούν “ απλοί θνητοί” να σας πλησιάσουν. »*¹⁹¹

Η έκφραση της λατρεία στο Βενιζέλο δηλώνεται και από τον τρόπο που επιλέγει να υπογράφει τα γράμματά της σε αυτόν.

« Με άπειρη αφοσίωση

Π. Σ Δέλτα. »

Επιπλέον, η πίστη της ότι ο Βενιζέλος είναι εκείνος που ενσαρκώνει την αναγέννηση της Ελλάδας, δηλώνεται σε κάθε ευκαιρία έκφρασης.

*« Δε θα σας απασχολήσω επιχειρώντας να σας πω την ανακούφιση μας, που ήλθε ο πιλότος κ’ έπιασε πάλι το εθνικό τιμόνι για να μας βγάλει από τη φουρτούνα όπου παραδέρνομε χρόνια τώρα. »*¹⁹²

*« Κλαίει ο προσφυγικός κόσμος και δέρνεται που έχασε τον πατέρα του και πως τώρα αληθινά ορφάνεψε και ξεριζώθηκε από τον τόπο του και ο κόσμος της Παλαιάς Ελλάδος στέκεται μουνδιασμένος, αποβλακωμένος, σα σαστισμένος από τη μεγάλη συμφορά που ξέσπασε στο κεφάλι του. »*¹⁹³

*« Κύριε πρόεδρε, φύγετε. Μουτζώσετέ μας όλους και φύγετε. Δεν είμαστε άξιοι να σας έχουμε εδώ. Η τελευταία εκλογή της Ρεθύμνου αποδείχνει τη σαπίλα μας. »*¹⁹⁴

Ο Βενιζέλος, φαίνεται να απαντά και να δέχεται τις επιστολές της Δέλτα με ενδιαφέρον, προσωπικό κυρίως, αλλά και πολιτικό, με την έννοια της ενημέρωσης του και της συνακόλουθης πληροφόρησης της Δέλτα, σε κάποια ζητήματα.

Ο ίδιος υπογράφει τα γράμματα του δηλώνοντας την αμέριστη φιλία του και εκτίμηση του.

« Μετά φιλικωτάτων αισθημάτων », « Με φιλικώτατες προσήσεις », « Φίλος αφωσιωμένος. »

Σημαντικό, επίσης είναι και το γεγονός της εμπιστοσύνης που συνοδεύει την προσωπική σχέση Δέλτα- Βενιζέλου, και που ωθεί την ίδια στην καταγραφή του πολιτικού υλικού από αυτή την επαφή, μετά το θάνατο του Βενιζέλου. Η σημασία

---

¹⁹¹ Π. Σ. Δέλτα, Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος, Ημερολόγιο – Αναμνήσεις- Μαρτυρίες- Αλληλογραφία, επιμέλεια Π. Α. Ζάννας, Ερμής, Αθήνα 1978, σελ. 283.

¹⁹² Στο ίδιο σελ. 283.

¹⁹³ Στο ίδιο, σελ. 286.

¹⁹⁴ Στο ίδιο, σελ. 307.

που δίνει η Δέλτα στο δεδομένο αυτό, φαίνεται από το γράμμα που γράφει στη γραμματέα της Καραπάνου, εκφράζοντας την επιθυμία να διακόψουν τη συνεργασία τους λόγω έλλειψης εμπιστοσύνης.

Γράφει η Δέλτα στην επιστολή της αυτή.

« Αφότου μου είπατε ειλικρινώς, πως διαφέρομε στην ιδεολογία μας, - συγκεκριμένως αφού με ρωτήσατε μήπως και ο Βενιζέλος έλεγε για να μας παρασύρει πράγματα που δε σκέπτονταν ή δεν πίστευε – κάτι σοβαρό, κάτι ανυπέρβλητο μπήκε μεταξύ μας, και μας χώρισε. Δεν μπορώ πια ν' ανοιχθώ σε σας, να ξεχύσω τη σκέψη και την ψυχή μου.

Όχι ότι δεν έχω απόλυτη εμπιστοσύνη στην ευγενική σας αντίληψη του καθήκοντός σας ως γραμματέας, που επιβάλλει εχεμύθεια και σιωπή για ό, τι δει και ακούσει η γραμματέας, αλλά γιατί εγώ δεν μπορώ πια να επικοινωνήσω μαζί σας, να ζετυλίζω μπροστά σας σκέψεις και αισθήματα. Με συγκρατεί μια pudeur sentimentale¹⁹⁵, που μ' εμποδίζει να πω μπροστά σας όσα σκέπτομαι και αισθάνομαι [...].»¹⁹⁶

Πληροφορίες σχετικά με τα πολιτικά γεγονότα λαμβάνονται, επιπλέον, από το αρχείο του Νικολάου Πλαστήρα, το οποίο περιλαμβάνει συνολικά 25 γράμματα, 4 δελτάρια και ένα τηλεγράφημα. Η αλληλογραφία συμπληρώνεται με ένα γράμμα του Στέφανου Δέλτα και δύο προσθήκες του ίδιου στα γράμματα της γυναίκας του. Επιπλέον βρέθηκαν ένα γράμμα του Οδ. Παπαμαντέλλου, συμπληρωμένο από τον Πλαστήρα, κι ένα γράμμα του Γιάννη Μοάτσου προς τη Δέλτα. Και τα δύο αυτά γράμματα αφορούσαν στην υγεία του Πλαστήρα.¹⁹⁷

Η Δέλτα γνώρισε τον Πλαστήρα μετά την αποτυχία της Μικρασιατικής εκστρατείας και την Επανάσταση του 1922. Στις Αναμνήσεις της του 1922, θα γράψει για την εικόνα που είχε γι' αυτόν πριν τον γνωρίσει.

« Χωρίς να γνωρίζόμεθα, με ήξερε από τις αποστολές που έστελνε ο πατέρας μου στο μέτωπο, μέσον μου, κ' εγώ τον ήξερα από τη φημισμένη του αδάμαστη παλικάριά και αγνότητα. »¹⁹⁸

Θα τον περιγράψει επίσης, όπως τον είδε, όταν κατέφθασε μετά την εκστρατεία της Μικράς Ασίας, επικεφαλής της επανάστασης.

---

¹⁹⁵ Συναισθηματική συστολή.

¹⁹⁶ Στο ίδιο, σελ. 229-230.

¹⁹⁷ Νικόλαος Πλαστήρας, *Εκστρατεία Ουκρανίας 1919 Κίνημα 6 Μαρτίου 1933*, Αλληλογραφία, επιμέλεια Π.Α. Ζάννας, Ερμής, Αθήνα 1979, σελ. ιστ' -ιη'.

¹⁹⁸ Π. Σ. Δέλτα, Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος, Ημερολόγιο – Αναμνήσεις- Μαρτυρίες- Αλληλογραφία, επιμέλεια Π. Α. Ζάννας, Ερμής, Αθήνα 1978, σελ. 130-131.

« Κ' εκείνο το μεσημέρι, μπήκε ο Πλαστήρας στην Αθήνα, μαύρος, σκονισμένος, σκοτεινός, παλιοντυμένος, αδύνατος, άγριος, με σφιγμένα δόντια, και μάτια όπου έβλεπες την απελπισία. Σε κείνους που έκαναν να τον ζητωκραυγάσουν, φώναζε θυμωμένος:

- “ Τι ζητωκραυγάζετε; Επιστρέφομε νικημένοι, κατεστραμμένοι. ” »¹⁹⁹

Για τη Δέλτα ο Πλαστήρας είναι μια ηρωική μορφή, ένας αγνός πατριώτης που θα μπορούσε να πάρει μια θέση ανάμεσα στις ευγενικές μορφές που περιέγραψε η ίδια στα μυθιστορήματά της – στα χρόνια του Βουλγαροκτόνου ή του Μακεδονικού Αγώνα.²⁰⁰

Από τις 6 Μαρτίου του 1933, αφότου το κίνημα του 1933 εγκαταλείπει την Ελλάδα και ο ίδιος φυγαδεύεται στο εξωτερικό, όπου θα παραμείνει ως το Δεκέμβριο του 1944. Η Δέλτα δε θα τον ξανασυναντήσει και θα επικοινωνεί μαζί του με επιστολές, οι οποίες αραιώνουν από ο φόβο της λογοκρισίας.

Από τα γράμματα αυτά, δε βρέθηκαν όσα έστειλε η Δέλτα από τον Ιανουάριο του 1924, ως τον Απρίλιο του 1925, και ενώ ο Πλαστήρας βρισκόταν στο εξωτερικό. Επιπλέον δεν υπάρχει αλληλογραφία κατά τη διάρκεια της δικτατορίας του Παγκάλου, από τις 25 Οκτωβρίου του 1925 ως τις 22 Αυγούστου 1926. Το 1937, και ενώ η Δέλτα βρίσκεται στην Ελβετία, μπορεί να γράφει ελεύθερα στον Πλαστήρα, χωρίς την παρεμπόδιση της λογοκρισίας. Στη διάρκεια της δικτατορίας Μεταξά η αλληλογραφία, όσο η Δέλτα βρίσκεται στην Ελλάδα, κόβεται εντελώς. Μόνη εξαίρεση το γράμμα με το οποίο ο Πλαστήρας της στέλνει τη διήγηση του 1933, η οποία δεν ταχυδρομείται.²⁰¹

Από επιστολή του Πλαστήρα, φαίνεται πώς η Δέλτα, του έχει ζητήσει να της γράψει μια “διήγηση”, για τα γεγονότα στις 6 Μαρτίου του 1933, ένα κείμενο, που όπως φανταζόταν, θα εξιστορούσε αβίαστα και ζωνρά την πορεία και τα γεγονότα του κινήματος. Από ότι φαίνεται από το γράμμα του Πλαστήρα οι σκοποί αυτοί δεν εκπληρώνονται.

Γράφει ο Πλαστήρας στη Δέλτα.

« Για τη διήγηση που μου λέτε να γράψω της 6^{ης} Μαρτίου του 33 δεν θα την κάνω, διότι δεν πρέπει να την κάνω, γιατί για να την γράψω εις τας λεπτομέρειας θα χρειασθή

---

¹⁹⁹ Στο ίδιο, σελ. 129.

²⁰⁰ Νικόλαος Πλαστήρας, Εκστρατεία Ουκρανίας 1919 Κίνημα 6 Μαρτίου 1933, Αλληλογραφία, επιμέλεια Π. Α. Ζάννας, Ερμής, Αθήνα 1979, σελ. θ´

²⁰¹ Στο ίδιο, Πρόλογος του Π. Α. Ζάννα, σελ. ιζ´.

να μην αποκρύψω τίποτε και τότε εκτίθεται ιστορικά και μειώνεται σπουδαίως η μνήμη του Βενιζέλου [...].»²⁰²

Ο λόγος του Πλαστήρα στην αλληλογραφία, φανερώνει το θαυμασμό του στη Δέλτα και στο εθνικό, φιλανθρωπικό της έργο, παράλληλα όμως δηλώνει τη στρατιωτική εκπαίδευση και τη λαϊκή του προέλευση. Ο Πλαστήρας πολλές φορές εκφράζεται χιουμοριστικά και αυτοσαρκάζεται, δείχνοντας έτσι την αυθεντικότητα του χαρακτήρα του, αλλά και την εμπιστευτική σχέση που έχει αναπτύξει με τη Δέλτα. Καθώς τον πιέζει να γράψει ένα κείμενο για τα πολεμικά γεγονότα, ο ίδιος της απαντά.

« Έγραφα σαν να γράφω μια επιστολή. Είδα πως τα μπέρδευα με το γλωσσικό. Αλλ' είπα: δεν βαριέσαι, μήπως θα το ιδή και κανένας άλλος. Μόνον η Κυρία Δέλτα θα το ιδη . Και εξακολουθούσα να γράφω ό, τι μου ήρχετο από τις παλιές αναμνήσεις [...]. Σας ζητώ όμως μια χάρι. Να το διαβάσετε μόνον σεις, να μη το ιδή κανένα άλλο μάτι.»²⁰³

Η Δέλτα από την πλευρά της τον αποκαλεί “Αρχηγό”²⁰⁴, σεβόμενη το έργο του και τη συνεισφορά του, στην πολιτική που υπηρετεί και η ίδια. Στην εξέλιξη των πολιτικών γεγονότων στην Ελλάδα, κατά βάση διαπιστώνεται μια σύμπτωση των δύο αλληλογράφων, σε αρκετές περιπτώσεις, η Δέλτα προσπαθεί με το δικό της τρόπο να επηρεάσει τον εξόριστο, που δεν αντιλαμβάνεται πάντα σωστά την πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα.²⁰⁵

Γράφει η ίδια το 1934 στον Πλαστήρα.

« Έρχονται ως εμάς λόγια κακά. Πώς έχετε παράπονα. Πως είστε θυμωμένος με τον Γέρο²⁰⁶. Και ήθελα να μ' αφήσετε να σας παρακαλέσω να μην τα λέτε στον έναν και στον άλλο. Δεν ξέρετε τι παραλλαγές τραβούν τα λόγια σας και τι κακό κάνουν , πόσο σκοτίζουν την ατμόσφαιρα και τα μυαλά μας εδώ. »²⁰⁷

Σχετικά με το υπόλοιπο πολιτικό αρχειακό υλικό, την εκστρατεία στη Μεσημβρινή Ρωσία και την αλληλογραφία που εμπεριέχεται στον τόμο αυτό, βρίσκονται δύο γράμματα του Ιανκού Δραγούμη που αναφέρονται στο χειρόγραφο των αναμνήσεων του από την εκστρατεία στην Ουκρανία, που του είχε ζητηθεί από τη Δέλτα και στο οποίο ο Ιάνκος εξιστορεί τις αναμνήσεις του αρχίζοντας από την “Εκστρατεία του

²⁰² Στο ίδιο, σελ. 127.

²⁰³ Στο ίδιο, σελ. 93.

²⁰⁴ « Αγαπητέ μου Αρχηγέ, κάλε, χρυσέ φίλε, [...]. », Στο ίδιο, σελ. 90.

²⁰⁵ Στο ίδιο, σελ. ιη'.

²⁰⁶ Εννοείται: ο Ελευθέριος Βενιζέλος.

²⁰⁷ Στο ίδιο, σελ. 109.

Ευρωπαϊκού Πολέμου”, παρεμβάλλει τις αναμνήσεις του από τον πόλεμο του 1912, για να ξαναγυρίσει στο Μακεδονικό Μέτωπο και να συνεχίσει με την εκστρατεία της Ουκρανίας. Στο αρχείο αυτό περιέχονται επίσης, 53 γράμματα του Κωνσταντίνου Μανέτα από τη Νάξο όπου βρίσκονταν εξόριστος, από τη δικτατορία του Μεταξά, ένα γράμμα του Κωνσταντίνου Πράσσου- Βλάχου, το οποίο στέλνει μέσω του Αλέξανδρου Μερεντίτη και αφορά στις σημειώσεις του από την εκστρατεία της Ρωσία. Οι αναφορές καταλήγουν με τρία γράμματα του Νεόκοσμου Γρηγοριάδη από αυτά τα δύο συνδέονται με το χειρόγραφο που στέλνει στη Δέλτα, το οποίο αποτελεί συμπληρωματικό υλικό στα βιβλία του με αντίστοιχους τίτλους, “Ο Στρατός μας ’ς τα Ξένα” και “Στα Όπλα η Ελλάς”, που καλύπτουν την περίοδο 1915- 1919. Το τρίτο γράμμα περιέχει στοιχεία για το Μακεδονικό Μέτωπο.

Από όλα αυτά τα αρχεία, αποδεικνύεται η επιμέλεια με την οποία η Δέλτα συγκέντρωνε και κατέγραφε όποιο πολιτικό υλικό είχε στη διάθεση της, θεωρώντας ότι καλύπτει ιστορικές ανάγκες. Η ίδια σημειώνει: « Η πολιτική είναι ιστορία. Και ναι αυτή την ώρα μόνο η Ελλάδα μ’ ενδιαφέρει». Κι αργότερα θα ξαναπεί: « Ζούμε ιστορικές μέρες. Τα πολιτικά είναι ιστορία. »²⁰⁸

Από την εποχή περίπου των Βαλκανικών Πολέμων, η Δέλτα ασχολείται σχεδόν αποκλειστικά με τη σύγχρονή της ιστορία. Συγκεντρώνει και μελετά αρχεία, προσωπικές μαρτυρίες, απομνημονεύματα. Μαζεύει αποκόμματα εφημερίδων, έντυπα, φωτογραφίες. Καταγράφει και περισώζει καθετί που μπορεί να φωτίσει τα ιστορικά γεγονότα και τις προσωπικότητες που θαυμάζει και παρακολουθεί από κοντά.²⁰⁹ Είναι εκείνη που ωθεί τους γύρω της να καταγράφουν τις αναμνήσεις τους, τις εμπειρίες τους από σημαντικά γεγονότα που πήραν μέρος. Φαίνεται να ξέρει τη σημασία της ιστορικής μνήμης και τις επεξεργασίες που παράγονται από αυτή. Οι μελέτες εξάλλου που πραγματοποιεί προκειμένου να γράψει τα διηγήματα και τα μυθιστορήματα της, τη βοηθούν να καταλαβαίνει και να ξεχωρίζει την πολυδιάστατη σπουδαιότητα της κατοχής ιστορικού υλικού, ακόμα και στα πλαίσια της λογοτεχνικής παραγωγής. Κατά αυτό τον τρόπο διαπιστώνεται η συνδετική σχέση της συγγραφικής της, μυθιστορηματικής πορείας με τις παράλληλες ιστορικές έρευνες που πραγματοποιεί αλλά και με την καταγραφή των αναμνήσεων της.

---

²⁰⁸ Π. Σ. Δέλτα, Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος, Ημερολόγιο – Αναμνήσεις- Μαρτυρίες- Αλληλογραφία, επιμέλεια Π. Α. Ζάννας, Ερμής, Αθήνα 1978, σελ. κθ’.

²⁰⁹ Στο ίδιο, σελ. θ’.

Από τη διαθέσιμη αλληλογραφία και τη συσχέτιση της με το μυθιστορηματικό έργο της Δέλτα, ακολουθείται μια πορεία στα γεγονότα μιας εποχής που συγκλονίζουν την Ελλάδα και σκιαγραφείται ο αντίκτυπος αυτών των καταστάσεων στους συμμετέχοντες στην πολιτικής ιστορία της Ελλάδας. Σε αυτό το πλαίσιο, εξηγείται η ένταση με την οποία διαμορφώνονται ιδεολογίες, από τις πολιτικές προσωπικότητες που προσπαθούν να τις εισάγουν στην κοινωνία, υπηρετώντας έναν απόλυτο σκοπό. Οι επιστολές που συγκεντρώνονται και διατίθενται στο κοινό, αποτελούν αυθεντικές ιστορικές εικόνες, που διαχέονται από τον ιδιωτικό λόγο στο δημόσιο, αποτελώντας μαρτυρίες και ντοκουμέντα μιας πολυτάραχης εποχής.

Σε αυτό το επίπεδο κινείται και η δράση της Δέλτα όπου μέσα από τις εθνικές κρίσεις, τις ανόδους και τις πτώσεις του έθνους προσπαθεί να διατηρεί το όραμα της ανεπηρέαστο, να το τροφοδοτεί, όχι μόνο με ελπίδες, αλλά και με το έργο της, τα σχέδια της, τις δράσεις και περισσότερο με τις διασωσμένες αναμνήσεις της.

3B.β ΕΘΝΙΚΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΚΑΙ ΠΑΤΡΙΔΟΛΑΤΡΙΑ

Στον πρόλογο της αλληλογραφίας της Δέλτα ο Ξ. Λευκοπαρίδης σημειώνει μιλώντας για τα δημοσιευμένα της βιβλία, « δεν έγραψε ούτε γραμμή που να μην έχει κίνητρο και σκοπό την πατριδολατρεία. [...] Τίποτα και κανείς δε βρίσκει χάρη στα μάτια της, όσο δε σφραγίζεται πρώτα από τη σφραγίδα του πατριωτισμού.»²¹⁰ Ο Π. Α. Ζάννας συμπληρώνει στον πρόλογο του αρχείου του Ελευθερίου Βενιζέλου ότι η παρατήρηση του Λευκοπαρίδη δεν ισχύει μόνο για την αλληλογραφία, αλλά για όλο το έργο της Δέλτα και ιδιαίτερα για το συγκεκριμένο αρχείο του Βενιζέλου.

Η πολιτική και εθνική συνείδηση της Δέλτα δεν μπορεί να ιδωθεί, παρά μόνο παράλληλα με το οικογενειακό της, αλλά και προσωπικό περιβάλλον, το οποίο την επηρεάζει, αλλά και επιπλέον τη διαμορφώνει ως προσωπικότητα.

Ο πατέρας της Δέλτα, Εμμανουήλ Μπενάκης είχε ενεργή σχέση με την πολιτική και όπως δηλώνει και η ίδια είχε περάσει και από δύο πολιτικά στρατόπεδα, των βενιζελικών και των βασιλικών. « Ο πατέρας [...] ήταν (το 1905) πολύ βασιλικός »²¹¹. Το 1910, όμως, ο Μπενάκης, μόνιμα εγκατεστημένος πια στην Αθήνα, εντάσσεται στο κόμμα των φιλελευθέρων και γίνεται υπουργός του Βενιζέλου. Από τότε και στο εξής θαυμάζει τον κρητικό πολιτικό και συνδέεται μαζί του με στενή φιλία. Στο Διχασμό, ο Μπενάκης, θα υιοθετήσει την πολιτική του Βενιζέλου και θα βρεθεί στο αντίθετο στρατόπεδο με τον Κωνσταντίνο.²¹²

Η Δέλτα σε γράμμα της στον άντρα της Στέφανο Δέλτα το 1913, που δημοσιεύεται στον πρόλογο του αρχείου *Ελευθέριος Βενιζέλος*, εκφράζει την επιφύλαξη της σχετικά με το ρόλο του Βενιζέλου, διατηρώντας ένα θολό σεβασμό στο βασιλιά. Γράφει σχετικά, « Νομίζεις πως επηρεάζομαι από κύκλους αντιβενιζελικούς και κλονίζομαι και εγώ [...] ` θέλω απεναντίας, ν' ακούσω όλες τις καμπάνες για να βγάλω σωστό συμπέρασμα και δυστυχώς δεν ακούω παρά λιβανίσματα και σπανίως μπορώ ν' »

---

²¹⁰ *Αλληλογραφία της Π. Σ. Δέλτα*, επιμέλεια Ξ. Λευκοπαρίδη, βιβλιοπωλείον της Εστίας- Ι Κολλάρος, Αθήνα 1956, σελ. 13.

²¹¹ Π. Σ. Δέλτα, Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος, Ημερολόγιο – Αναμνήσεις- Μαρτυρίες- Αλληλογραφία, επιμέλεια Π. Α. Ζάννας, Ερμής, Αθήνα 1978, σελ. 1.

²¹² Στο ίδιο, σελ. 1η'.

ακούσω κανένα λόγο που να με κάνει να φαντάζομαι πως ίσως υπάρχει και άλλη γνώμη, όχι της αντιπολίτευσης αλλά φίλων του Βενιζέλου. »²¹³

Είχε προηγηθεί η είσοδος της Ελλάδας στους Βαλκανικούς Πολέμους, με την αναζωπύρωση του οράματος της Μεγάλης ιδέας, το οποίο η Δέλτα το έβλεπε συνυφασμένο με την παρουσία του στρατηλάτη Βασιλιά.

Αργότερα, το 1915, εν μέσω του διχασμού, ο Ιωάννης Αθανασάκης, εξηγεί στη Δέλτα τη στάση του Βενιζέλου, προσπαθώντας να την αποτρέψει από την αποδοχή των σενάριων που καλλιεργούνται εις βάρος του. Γράφει σε γράμμα του στη Δέλτα το 1915.

« Το καλό που σας θέλω είναι να μη διαβάζετε τίποτε από τα γραφόμενα και να μην ακούσετε τίποτε από τα διαδιδόμενα!

Είναι ψεύδος αναίσχυντον ότι ο Βενιζέλος έκαμε μανιφέστο προς τον στρατόν. »²¹⁴

Σε άλλο γράμμα του 1916 καταλήγει στην ελπίδα να βρεθεί μια λύση για χάρη των επειγόντων εθνικών θεμάτων.

« Εγώ ελπίζω, αλλά πολύ ολίγο είναι αλήθεια, πως ο Βασιλεύς θ' ανοίξη μια μέρα τα μάτια του, θα καταλάβη πόσον τον απατούν και θα πάρη μια καλή σκούπα να τους μάση όλους έξω ! ![...] Λέτε γιατί να βγη ο Κήρυξ και σχεδόν το αποδοκιμάζετε ! Αλλά δε νομίζετε ότι θα ήταν έγκλημα πολιτικού ανδρός να σιωπά εις τας τοιαύτας τραγικάς του έθνους στιγμάς και να μη φωνάζει στεντορείως που πάτε; [...] Ο μόνος που μπορεί να σώση το Έθνος είνε ο Βασιλεύς. Ο Θεός να τον φωτίση να στείλη όλους αυτούς τους Κυρίους εις το γηροκομείον και να πάρη 5-6 τίμιους ανθρώπους να κάμη Κυβέρνησιν και να βάλη και τους στρατιωτικούς εις τα καθήκοντα των. »²¹⁵

Η δεύτερη εξόρμηση για την πραγματοποίηση της Μεγάλης Ιδέας, Μακεδονικό Μέτωπο, Μικρασιατική Εκστρατεία, δένεται τώρα με την πρώτη, Βαλκανικοί Πόλεμοι\` και η μεγάλη ιδέα ταυτίζεται με τη μορφή του Βενιζέλου. Η πατριδολατρία της Πηνελόπης Δέλτα ορίζεται τώρα από το θαυμασμό της για το δημιουργό της

---

²¹³ Στο ίδιο, σελ. 1η'

²¹⁴ *Αλληλογραφία της Π. Σ. Δέλτα*, επιμέλεια Ξ. Λευκοπαρίδη, βιβλιοπωλείον της Εστίας- Ι Κολλάρος, Αθήνα 1956, σελ. 439

²¹⁵ Στο ίδιο, σελ. 445-447

Μεγάλης Ελλάδας. Ο Βενιζέλος γίνεται «θηρσκεία, un culte»²¹⁶, όπως ομολογεί αργότερα η ίδια.²¹⁷

Η ίδια διατηρεί στενή φιλική σχέση με το Βενιζέλο, αλλά, βέβαια, δέχεται και επισκέψεις στο σπίτι της στη Φραγκφούρτη από το διάδοχο και την οικογένεια του κατά την περίοδο (1906-1912). Όπως φαίνεται, σε ότι αφορά στην ιδεολογία της η Δέλτα επηρεάζεται και από την προσωπική της γνωριμία με τον Βενιζέλο, αλλά και με τη σχέση της, με έναν άλλο πολύ σημαντικό άντρα της ζωής της, τον Ίωνα Δραγούμη. Μέσα από το πρίσμα της πατριδολατρίας εξιδανικεύει, τους δύο αυτούς πολιτικούς άντρες, σε κυρίαρχες μορφές που ενσαρκώνουν το μέλλον και την ιστορία της Ελλάδας.

Ο Δραγούμης έρχεται με την παρουσία του να αναπτύξει και να εδραιώσει τις ιδέες της Δέλτα για το έθνος και το μεγαλοϊδεατισμό. Η επιρροή που ασκούν οι συζητήσεις τους και η ανταλλαγή των γραπτών τους στη Δέλτα, είναι δυσανάλογα μεγαλύτερη του χρονικού διαστήματος των δύο χρόνων που διαρκεί η σχέση τους. Οι αναλύσεις μεταξύ τους, για το Μακεδονικό, για τις ιδέες του εθνικισμού, για τους ορίζοντες της μεγάλης διπλωματίας και πολιτικής, για την πορεία του ελληνισμού και τα προβλήματα του²¹⁸, βρίσκουν έδαφος εξέλιξης στο συγγραφικό έργο της Δέλτα, αλλά και στη μετέπειτα δραστηριοποίηση της στην πολιτική. Μετά την οριστική διακοπή του δεσμού της με τον Ίωνα Δραγούμη, δε της μένει τίποτε άλλο παρά το γράψιμο. Αυτά τα δύο συνδέονται άρρηκτα και φαίνεται από τα λόγια που βάζει στο στόμα της ηρωίδας της στις “Ρωμιοπούλες”, όπως γράφει και ο Π. Α Ζάννας.

*« Στο ερώτημα ενός φίλου που διαπιστώνει πόσο μοναχική και αλύγιστη κατήντησε η ζωή της, στο ερώτημα: “Λοιπόν δε ζεις παρά για την πολιτική;” Η απάντηση της Δέσποινας Δαπέργολα – και της Πηνελόπης Δέλτα- είναι απλοϊκή ίσως αλλά ξεκάθαρη: “Η πολιτική είναι ιστορία. Και, ναι, αυτή την ώρα, νομίζω πως μόνο η Ελλάδα μ’ ενδιαφέρει ” »*²¹⁹

---

²¹⁶ Π. Σ. Δέλτα, Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος, Ημερολόγιο – Αναμνήσεις- Μαρτυρίες- Αλληλογραφία, επιμέλεια Π. Α. Ζάννας, Ερμής, Αθήνα 1978, σελ. 230.

²¹⁷ Στο ίδιο, από τον Πρόλογο του Π. Α Ζάννα, σελ. κ’.

²¹⁸ Θεόδωρος Ν. Σωτηρόπουλος: «Μέσα μου γίνεται χαλασμός.» Ιδεολογία και Πολιτική στο έργο της Π.Σ.Δέλτα, στο Π. Σ Δέλτα, Συγχρονες Προσεγγίσεις στο έργο της, Αθήνα 2006, σελ. 392.

²¹⁹ Π. Σ. Δέλτα, Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος, Ημερολόγιο – Αναμνήσεις- Μαρτυρίες- Αλληλογραφία, επιμέλεια Π. Α. Ζάννας, Ερμής, Αθήνα 1978, σελ. κη’ και κθ’.

Το όραμα της Μεγάλης Ιδέας, ακολουθούσε τη Δέλτα στη ζωή της και συνδεόταν άρρηκτα με το συγγραφικό της έργο, ως λογοτέχνη, αλλά και με τον τρόπο που διάλεξε να δραστηριοποιηθεί στην πολιτική ζωή και να καταγράψει τις ιστορικές της μνήμες. Από την παιδική της ηλικία στην Αλεξάνδρεια τα εθνικά θέματα αποτελούσαν γι' αυτήν σημαντική πηγή παιδικού ενδιαφέροντος. Άλλωστε, για την ελληνική κοινότητα στην Αίγυπτο, συμμετοχή στην ελληνική πολιτική σήμαινε υποστήριξη της Μεγάλης Ιδέας. Αυτό ήταν το κοινό χαρακτηριστικό όλης της ελληνικής διασποράς.²²⁰ Ένα άλλο πολιτικό χαρακτηριστικό των Ελλήνων της Αιγύπτου, είναι και ο βενιζελισμός. Το 1915, όταν ο Βενιζέλος είχε υποχρεωθεί από τον Κωνσταντίνο σε παραίτηση, και ταξίδεψε στην Αίγυπτο, οι Έλληνες της Αιγύπτου του επιφύλαξαν ενθουσιώδη υποδοχή. Ο Βενιζέλος επισκέφθηκε πόλεις με ελληνικές κοινότητες, στη δε Αλεξάνδρεια τον υποδέχτηκαν πάνω από 25.000 συμπατριώτες του.²²¹

Η σκληρή επίσης, ανατροφή συνδέθηκε με την υψηλή αίσθηση του καθήκοντος, την πειθαρχία και την απαρέγκλιτη τήρηση σε εξιδανικευμένες αρχές.

Στη δημόσια σφαίρα, η αίσθηση του καθήκοντος ταυτίστηκε με την αγάπη προς την πατρίδα και η πειθαρχία με τη σταθερή προσήλωση στην υπηρεσία του έθνους, νοούμενου ως της απόλυτης ιδέας.²²²

Το πάθος της για τη Μεγάλη Ιδέα, η Δέλτα δε θέλησε ποτέ να το εγκαταλείψει, ακόμα και μετά την αποτυχία της Μικρασιατικής εκστρατείας, ακόμα και όταν αναγκάστηκε να έρθει αντιμέτωπη με την πραγματικότητα της καταδίκης της Ελλάδας, το 1940 με την κατοχή των Γερμανών, και εκεί θέλησε να μην υποτάξει το όραμα και να διαφύγει από τη ζωή.

Αυτή η συνθήκη έξαρσης των εθνικών φρονημάτων, φυσικά, δεν μπορεί να γίνει κατανοητή στις αιτίες της και στην ένταση της, παρά μόνο σε συνδυασμό με τα ιστορικά γεγονότα της εποχής. Από το αρχαιακό υλικό της Δέλτα, είναι φανερό πώς η Μεγάλη Ιδέα για εκείνη την περίοδο, ήταν σχεδόν κοινός τόπος και το ζητούμενο για το μεγαλύτερο μέρος των Ελλήνων. Η πορεία του τόπου κρίνονταν, κυρίως, από το

---

²²⁰ Alexander Kitroeff, *The Greeks in Egypt, 1919-1937, Ethnicity and Class*, London 1989, σελ. 35

²²¹ Στο ίδιο, σελ. 11-14.

²²² Τόνια Κιουσοπούλου: Η Πηνελόπη Δέλτα και το Βυζάντιο, στο *Π. Σ Δέλτα, Σύγχρονες Προσεγγίσεις στο έργο της*, Αθήνα 2006

βαθμό που αυτή πλησιάζει στο Όραμα. Ένα όραμα πολιτικό και οικονομικό που η ανάλυση του εμπίπτει στα πλαίσια μιας εκτενούς μελέτης.

Ο Παλαμάς γράφει σε γράμμα του στη Δέλτα το 1932.

« Δε μπορεί να ζη ή παιδάκι από τα σπίτια του Τσίλερ ή αυτοκράτορας από το Βυζάντιο, χωρίς Μεγάλη Ιδέα. »²²³

Η αγάπη της Δέλτα για την πατρίδα, κατέχει εξέχουσα θέση στα μυθιστορήματά της και ειδικότερα σε εκείνα που αναπλάθουν μυθιστορηματικά την ιστορία. Για αυτά τα μυθιστορήματα, για τον ρόλο και τη συμβολή τους στην εξύψωση του εθνικού φρονήματος υπάρχουν εκτενείς αναφορές από τους επιστολογράφους.

Όταν το 1909 εκδίδεται το πρώτο της βιβλίο *Για την Πατρίδα* και μετά ακολουθεί το δεύτερο *Τον καιρό του Βουλγαροκτόνου*, τα σχόλια του κύκλου της Δέλτα είναι θετικά.

Ο Αλέξανδρος Δελμούζος της γράφει για το βιβλίο της *Για την Πατρίδα*.

« Εγώ ένα μόνο ξέρω πως είναι το πρώτο εθνικό βιβλίο για τα παιδιά μας. Γι' αυτό θα μου επιτρέψετε να Σας ευχαριστήσω και Σας συγχαρώ θερμά. »²²⁴

Και στα δύο αυτά βιβλία φαίνονται οι επιρροές του Δραγούμη και η σχέση τους με το βιβλίο του για το Μακεδονικό Αγώνα, “ *Μαρτύρων και Ηρώων Αίμα* ”, που εκδόθηκε 1907. Λίγα χρόνια πριν από τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913, η Δέλτα ουσιαστικά διακηρύσσει ό, τι πίστευε και ο Δραγούμης : ο προαιώνιος εχθρός των Ελλήνων ήταν οι Βούλγαροι. Σχετικά με αυτή την τοποθέτηση, η ίδια προσπαθεί να αποδείξει, το ιστορικό βάθος, μελετώντας συστηματικά τη βυζαντινή ιστορία και για αυτούς τους σκοπούς, γνωρίζεται αργότερα με τον κορυφαίο Γάλλο βυζαντινολόγο της εποχής, τον Gustave Schlumberger, με τον οποίο θα διατηρήσει και αλληλογραφία.²²⁵

Από την αλληλογραφία της προκύπτει ότι έστειλε σε αρκετούς από τους συνομιλητές της, αντίτυπα από τα βιβλία της. Τα βιβλία της, επίσης, διαβάζονταν και

---

²²³ *Αλληλογραφία της Π. Σ. Δέλτα*, επιμέλεια Ξ. Λευκοπαρίδη, βιβλιοπωλείον της Εστίας- Ι Κολλάρος, Αθήνα 1956, σελ. 57.

²²⁴ Στο ίδιο, σελ. 203.

²²⁵ ²²⁵ Θεόδωρος Ν. Σωτηρόπουλος: «Μέσα μου γίνεται χαλασμός.» *Ιδεολογία και Πολιτική στο έργο της Π. Σ. Δέλτα*, στο *Π. Σ. Δέλτα, Συγχρονες Προσεγγίσεις στο έργο της*, Αθήνα 2006, σελ. 394.

στα σχολεία όπου είχαν πρόσβαση τα μέλη του Εκπαιδευτικού Όμιλου, από τον οποίο επανεκδόθηκε το 1913 το βιβλίο *Για την Πατρίδα*.²²⁶

Το γράμμα, πάντως του Δελμούζου δείχνει ότι στο Σχολείο του Βόλου οι μαθήτριες προμηθεύονταν τα βιβλία της Δέλτα.

« Διάβασα το βιβλίο Σας²²⁷ και το τόδωσα ύστερα σε μαθήτριες μου με την πεποίθηση πως τα λόγια Σας θάπεφταν σε διψασμένες ψυχές. Γιατί είναι βιβλίο γραμμένο με ιερό ενθουσιασμό και φροντίδα για τα παιδιά μας και μάλιστα για Ελληνοπούλες. »²²⁸

Άλλο γράμμα του Δ. Πετροκόκκινου, το 1916, δείχνει ότι τα βιβλία της Δέλτα, διαβάζονταν και στο στρατό.

Η ίδια η Δέλτα σημειώνει σε επιστολή της στον Παλαμά πως επιδιώκει με τα βιβλία της να καταγράψει τα ιστορικά γεγονότα.

« [...] λέτε στο τέλος του γράμματός σας για το βιβλίο που τυπώνεται τώρα, “ Θα ήθελα νομίζω η ιστοριομάθεια να δείχνεται κάπως λιγότερο . ”²²⁹ Εγώ πάλι έναν μόνο σκοπό έχω, να μάθει το παιδί που θα το διαβάσει την ιστορία του και νομίζω πως η μόνη αξία του βιβλίου αυτού, αν έχει και καμιά αξία είναι που ακολουθώ πιστά ως την υπερβολή ίσως, τα ιστορικά γεγονότα, πράμα που με έβαλε δυο τρεις φορές σε μεγάλη δυσκολία για να τελειώσω και το διήγημα . »²³⁰

Είχε προηγηθεί η θεώρηση του Παλαμά σε άλλο γράμμα, του 1911, για το *Παραμύθι χωρίς όνομα*, όπου και σε αυτό κατά την άποψη του φαίνεται η ιστορικότητα της διήγησης.

« Το Παραμύθι χωρίς Όνομα, που μπορούσε να τιλοφορηθή “η Χώρα της Κακομοιριάς ”, είναι μαζί παραμύθι, αλληγορία, σάτιρα, γραμμένο με πόνο, με κοροϊδία, με αγανάκτηση. Θέλοντας μη θέλοντας, καθρεφτιζόμαστε μέσα σε τούτο, ξανοίγουμε τη ζωγραφιά, μα συχνότερα την καρικατούρα (όπως όταν βρισκόμαστε μπροστά σε κάποιους κοίλους καθρέφτες) της εθνικής ψυχής, της πολιτικής μας κατάστασης, [...]. »²³¹

---

²²⁶ Τόνια Κιουσοπούλου: Η Πηνελόπη Δέλτα και το Βυζάντιο, στο Π. Σ Δέλτα, *Σύγχρονες Προσεγγίσεις στο έργο της*, Αθήνα 2006, σελ. 297.

²²⁷ *Για την Πατρίδα*.

²²⁸ Στο ίδιο, σελ. 202.

²²⁹ *Αλληλογραφία της Π. Σ. Δέλτα*, επιμέλεια Ξ. Λευκοπαρίδη, βιβλιοπωλείον της Εστίας- Ι Κολλάρος, Αθήνα 1956, σελ. 42, γράμμα του Παλαμά, στις 10/23-4-1911.

²³⁰ Στο ίδιο, σελ. 43.

²³¹ Στο ίδιο, σελ. 33.

Σε περίπτωση ανάλογη κατεύθυνση, κινείται και η κριτική του Στρατή Μυριβήλη, για την ιστορική σχέση και την εθνική σκοπιμότητα, του μεταγενέστερου βιβλίου της Δέλτα, *Τα Μυστικά του Βάλτου*.

Γράφει σε επιστολή του το 1937.

*« Κάποτε νομίζω πως τα γεγονότα σας κυριαρχούν και σας σκεπάζουν. Αυτό είναι αδυναμία. Πρέπει αδιάκοπα να τα κυριαρχούμε. [...] Φοβούμαι μήπως θυσιάσατε πολλές ικανότητες σας για χάρη του αντικειμενικού σας σκοπού να δώσετε ένα βιβλίο φρονιματιστικό για ταγόρια κυρίως. Σέβομαι την πίστη σας αλλά δεν την αγαπώ. Θαρρώ πως κλαδεύει την τέχνη σας. »*²³²

Ο εθνικισμός (κινητήρια δύναμη της σχέσης της με το Δραγούμη) που αναπτύσσεται στη σκέψη της Δέλτα και ο οποίος εμφανίζεται μέσα από το συνεχές ενδιαφέρον της για τον Μακεδονικό Αγώνα, βρίσκει την κορυφαία έκφρασή του στο βιβλίο στα *Μυστικά του Βάλτου*²³³

Αν και ο Δραγούμης υπήρξε για τη Δέλτα ύστερα από τον πατέρα της, το είδωλό της για την πολιτική, μετά το 1916, η πολιτική γι' αυτήν αποκτά σημασία στο πρόσωπο του Βενιζέλου. Με το Δραγούμη ακολουθούν διαφορετικούς δρόμους κατά το διχασμό και ο ίδιος τοποθετείται στο αντιβενιζελικό στρατόπεδο την επαύριον των βαλκανικών πολέμων. Ωστόσο, η Δέλτα συνεχίζει να παρακολουθεί την πολιτική του πορεία, προσπαθώντας να εξηγήσει τη στάση του και εκφράζοντας η ίδια την αντίθεση της για την πολιτική του δράση.²³⁴

*« Η πίστη της Δέλτα είναι δυνατή για κάθε τι που καταπιάνεται και ιδιαίτερα για ότι συνδέεται με την έκφραση της προόδου του έθνους. Αυτή η δύναμη της να μην αλλοιώνει την πίστη της, πολλές φορές την οδηγεί στη σκληρότητα και στην αυστηρότητα της κρίσης, για τα πολύ κοντινά της πρόσωπα, αλλά και για τον ίδιο το λαό, που δε συμμορφώνεται με τα πιστεύω της. Το λαό η Δέλτα μπορεί να τον αντιληφθεί σε ένα πολύ ανώτερο επίπεδο του ηρωισμού της παλικαριάς, της αυτοθυσίας, της πατριδολατρίας, των αρετών εκείνων που στηρίζουν τη Μεγάλη Ιδέα και την πολιτική του Βενιζέλου. »*²³⁵

---

²³² Στο ίδιο, σελ. 389.

²³³ Πρόλογος Αλ. Π. Ζάννα, στο Π. Σ Δέλτα, Αναμνήσεις 1921, Αθήνα 2007, σελ. V

²³⁴ Π. Α Ζάννας, *Αυτοβιογραφικά κείμενα της Π. Σ. Δέλτα*, σελ. 469-470.

²³⁵ Π. Σ. Δέλτα, Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος, Ημερολόγιο – Αναμνήσεις- Μαρτυρίες- Αλληλογραφία, επιμέλεια Π. Α. Ζάννας, Ερμής, Αθήνα 1978, σελ. κη'.

Σε σημεία της αλληλογραφίας της σημειώνονται σκληρές κρίσεις για τον ελληνικό λαό, όταν δε συνηγορεί στις προσδοκίες της. Γράφει στον Αλέξανδρο Δελμούζο το 1922, και ενώ ο αντικωνσταντινικός αγώνας έχει αναζωπυρωθεί από την τροπή της μικρασιατικής εκστρατείας.

*« Γιατί είναι φοβερό αυτό που γίνεται, και γιατί το γένος μας το περιφρόνησα και το σιχάθηκα ! Είμεθα ελεεινοί ` και φοβούμαι πως ο Γληνός έχει δίκαιο σα λέγει πως “ένας λαός πεθαίνει άσχημα ”. Δεν ξέρω αν θα πεθάνομε ` μα είμαστε ανάξιοι να ζούμε ` και ωρισμένως ζεπέσαμε. »*²³⁶

Για την Δέλτα οι μοναδικοί υπεύθυνοι της κατάρρευσης της Μεγάλης Ιδέας, κατά την αποτυχία της Μικρασιατικής εκστρατείας, είναι οι βασιλικοί.

*« Είναι οι πιο αντεθνικοί ασυνείδητοι μικροκομματικοί παληανθρώποι της Αθηναϊκής σκουληκοφωλιάς. »*²³⁷

Κατά την επόμενη τετραετία του 1928-1932, η Δέλτα παρακολουθεί τη νέα περίοδο διακυβέρνησης του Βενιζέλου, που με την υπογραφή του Ελληνοτουρκικού Συμφώνου σφραγίζει το τέλος της Μεγάλης ιδέας. Για την Δέλτα, όμως η παραδοχή αυτού του τέλους είναι κάτι αδύνατο. Οι εθνικοί στόχοι την έχουν πλέον διαμορφώσει τόσο, που δεν μπορεί να τους εγκαταλείψει. Τα επόμενα χρόνια, ενώ ο Δραγούμης δολοφονείται δύο χρόνια πριν την αποτυχία της Μικρασιατικής Εκστρατείας, η Δέλτα είναι παρούσα στον καταστροφή της πολιτικής του Βενιζέλου, που σημαίνει με την επιβολή της δικτατορίας του Μεταξά, όταν πλέον και ο Βενιζέλος έχει πεθάνει. Ακολουθούν ο Ελληνοϊταλικός πόλεμος και η γερμανική εισβολή, που αποτελούν και τους τελευταίους πικρότατους σταθμούς του αποχαιρετισμού της προς την Ελλάδα, προς την πατρίδα της, που δεν μπόρεσε να γίνει ό, τι κατά την Δέλτα θα της άξιζε περισσότερο, εάν ο λαός της είχε ακολουθήσει σταθερά τον Βενιζέλο.²³⁸

---

²³⁶ *Αλληλογραφία της Π. Σ. Δέλτα*, επιμέλεια Ξ. Λευκοπαρίδη, βιβλιοπωλείον της Εστίας- Ι Κολλάρος, Αθήνα 1956, σελ. 284.

²³⁷ *Αλληλογραφία της Π. Σ. Δέλτα*, επιμέλεια Ξ. Λευκοπαρίδη, βιβλιοπωλείον της Εστίας- Ι Κολλάρος, Αθήνα 1956, σελ. 105.

²³⁸ Π. Σ. Δέλτα, Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος, Ημερολόγιο – Αναμνήσεις- Μαρτυρίες- Αλληλογραφία, επιμέλεια Π. Α. Ζάννας, Ερμής, Αθήνα 1978, σελ. κζ´ και κη´.

4B. ΕΡΩΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΟΛΟΓΡΑΦΙΑ

4B.α ΤΟ ΧΡΟΝΙΚΟ ΤΟΥ ΕΡΩΤΙΚΟΥ ΛΟΓΟΥ

« Ήταν αρχές του 1905, εποχή ταραγμένη για τον Ελληνισμό. Τέσσερις μήνες πρωτύτερα οι Τούρκοι είχαν σκοτώσει τον Παύλο Μελά στην Μακεδονία, και όλοι αισθάνονταν πως κάτι μαγειρεύεται μυστικά χωρίς όμως και να ξέρει κανείς τίποτε θετικό.

Είχε²³⁹ κλείσει τα είκοσι έξι όταν ήλθε στην Αλεξάνδρεια ἔγώ έκλεινα τότε τα τριάντα ένα. [...] Την 1^η Μαρτίου κάμναμε τα εγκαίνια κάποιου φιλανθρωπικού ιδρύματος που το είχα διοργανώσει εγώ. [...] Γύρισε, την είδε²⁴⁰, και με μια κίνηση χαρακτηριστική δική του, έριξε λίγο πίσω το κεφάλι του και της έδωσε το χέρι, και κείνη μου τον σύστησε. »²⁴¹

Έτσι περιγράφει η Δέλτα στις Αναμνήσεις της, την πρώτη συνάντηση με τον Ίωνα Δραγούμη. Το πλαίσιο γνωριμίας φαίνεται ακόμα και από αυτή την πρώτη επαφή, είναι το Μακεδονικό μέτωπο και ο θάνατος του Παύλου Μελά, γαμπρού του Ίωνα Δραγούμη. Τα εθνικά θέματα, θα αποτελέσουν μεταξύ τους κοινό πεδίο ενδιαφέροντος και δράσης, το οποίο θα συνεχίσει να τους ενώνει και μετά το χωρισμό τους. Η πληθωρική και φλογερή προσωπικότητα των δύο θα σκιαγραφηθεί στο παράλληλο ερωτικό και ιδεολογικό δέσιμο τους.

Η Δέλτα, ξεκινά να γράφει τις Αναμνήσεις από τη σχέση της με τον Ίωνα Δραγούμη, ένα χρόνο μετά τη δολοφονία του στις 4 Ιουλίου 1921. Σε αυτές περιγράφει την περίοδο της επαφής τους από τις αρχές του 1905 ως το Πάσχα του 1908.

Όταν ο Φίλιππος Δραγούμης δίνει στη Δέλτα τα ημερολόγια του αδερφού του Ίωνα, τον Ιούλιο του 1940, η ίδια στις 29 Ιουλίου του ίδιου χρόνου, συνεχίζει τη συγγραφή

---

²³⁹ Εννοείται: ο Ίωνας Δραγούμης

²⁴⁰ Εννοείται: η ξαδερφή της Πηνελόπης Δέλτα

²⁴¹ Π. Σ Δέλτα, *Αναμνήσεις 1921*, Αθήνα 2007, σελ.2-3.

από το σημείο που είχε σταματήσει στις Αναμνήσεις του 1921, παράλληλα ξανακοιτά το συγκεκριμένο κείμενο, προσθέτοντας ορισμένες σελίδες.²⁴²

Και στα δύο αυτά αρχεία της Πηνελόπης Δέλτα, τα οποία εκδίδονται πολλά χρόνια μετά το θάνατό της, διαπιστώνεται η σύνδεση της αφήγησης, με το επιστολικό και ημερολογιακό υλικό που έχει στη διάθεση της, με σκοπό την επιβεβαίωση του δράματος που βίωσε η ίδια, αλλά και τη ρεαλιστική απεικόνιση της εξέλιξης μιας σχέσης, που στο μεγαλύτερο διάστημα η προσωπική επαφή δηλώνεται απύσχα, μέσω ενός αγωνιωδώς παρόντα επιστολικού λόγου.

Οι επιστολές μεταξύ του Ίωνα Δραγούμη και της Πηνελόπης Δέλτα που καταγράφονται στις αναμνήσεις της, δε λειτουργούν σε ένα δευτερεύον επίπεδο πλαισίωσης των όσων καταθέτει, αντίθετα διαφαίνεται να στοιχειοθετούν το περιεχόμενο της αφήγησης, την ατμόσφαιρα, καθώς και το κοινωνικό καθεστώς στο οποίο διαδραματίζεται η προσπάθεια ελεύθερης ερωτικής έκφρασης ανάμεσα τους, έστω και μόνο μέσα στα όρια του επιστολικού λόγου.

Σε μια κατεύθυνση συσχέτισης με αυτό το λόγο, άλλοτε συμπληρωματική, αλλά και ανταγωνιστική, λειτουργούν τα γράμματα του Στέφανου Δέλτα, της Victorine Duffay, της Νάτας Μελά, όπως και της ίδιας της Δέλτα, όταν απευθύνονται σε αυτούς τους παραλήπτες.

Οι δύο τόμοι των αναμνήσεων και ιδιαίτερα οι Αναμνήσεις του 1921, όπως και το σύνολο των αρχείων της Δέλτα κινούνται σε πολλαπλά επίπεδα, ιστορικά και κοινωνιολογικά. Σε αυτό τον άξονα κινείται και η ερωτική επιστολογραφία που εμπεριέχεται στους τόμους, μην αποκλείοντας τις αντίστοιχες εμφάσεις.

Ο ερωτικός, λοιπόν, λόγος που αναπτύσσεται στις επιστολές της Δέλτα και του Δραγούμη, δεν μπορεί, παρά να ενταχθεί στο ιδιαίτερο περιβάλλον διαμόρφωσης του, και να προσεγγιστεί σύμφωνα και με ανάλογες ερωτικές πραγματώσεις του λόγου.

Χαρακτηριστικό, επιπλέον, είναι ότι λειτουργεί ανακλαστικά, σχετικά με τις συνθήκες κατά τις οποίες γράφεται, στέλνεται, λαμβάνεται και διαβάζεται.

Από τη στιγμή που ο Ίωνας εκφράζει στη Δέλτα τα συναισθήματά του, εκείνα που απομακρύνονται από τη φιλική διάθεση, η ίδια φανερώνει την επιτακτική άρνησή της.

« Μην χαλάτε τη φιλία μας για ένα περαστικό αίσθημα, μια *toquade, feu de paille*²⁴³, που θα περάσει, που πρέπει να περάσει! »²⁴⁴

---

²⁴²Στο ίδιο, Πρόλογος, Αλ. Π. Ζάννα, σελ. Π.

Επιθυμεί να διατηρήσει την πνευματική επαφή, τους διαλόγους εκείνους που αναζωογονούν τα εθνικά της ενδιαφέροντα και καταλήγουν στο θαυμασμό της για τα ιδανικά του Δραγούμη. Στην επιθυμία της αυτή και στις αντιφάσεις που γεννιούνται καθώς η φιλία μεταλλάσσεται σε ερωτισμό, η επιστολική επικοινωνία γίνεται έκφραση της συναισθηματικής πάλης.

Στην πρώτη εξομολόγηση, του Δραγούμη, τον παρακινεί.

*« Του είπα να μου γράφει σα φύγει.»*²⁴⁵

Αργότερα η γραφή γίνεται απαγορευτικό μέσο έκφρασης.

*« Έχετε δίκαιο. Πρέπει να φύγετε. Και σα φύγετε, δεν πρέπει να μου γράφετε ούτε να σας γράφω. Και όσο είστε εδώ θα βλέπομεθα μόνο στον κόσμο, σα γνωστοί, σαν όλοι.»*²⁴⁶

Σε αυτό το επίπεδο άρνησης και κατάφασης της επιστολικής επικοινωνίας, υποχώρησης και αντίστασης στις κοινωνικές συμβάσεις, απογοήτευσης και ελπίδας, εκτυλίσσονται δύο χρόνια σχέσης της Δέλτα με το Δραγούμη.

Η δυνατότητα παραλαβής και αποστολής του επιστολικού λόγου, η συχνότητα που συντελείται, γίνεται πολλές φορές θέμα των επιστολών και σηματοδοτεί την πρόοδο και το περιεχόμενο της σχέσης.

Ο Δραγούμης λίγες μέρες μετά την απόφαση της Δέλτα, να διακόψουν εντελώς την επικοινωνία τους, και ενώ ο ίδιος μετά την εξομολόγηση του, έχει ζητήσει μετάθεση, απαντά σε γράμμα του.

*« Μόλις, λέγει, είχαμε γνωριστεί ` ήταν τόσο σπάνιο δύο ψυχές να συναντηθούν και να συνεννοηθούν, κι εμείς μπορούσαμε να συνεννοηθούμε τέλεια. Γιατί να χωριστούμε; Και γιατί να μη γραφόμεθα; Ήταν σκληρό, ήταν απάνθρωπο να κόψουμε ριζικά μια τέτοια ψυχική αρμονία. »*²⁴⁷

Η Δέλτα τοποθετεί την απόφαση της για την παύση της επικοινωνίας, ακόμα και της γραπτής στις αρχές της τιμιότητας, που φέρει ως άτομο από παιδί.

*« Του είπα πως όλη μου τη ζωή μια λατρεία είχα, τη λατρεία της τιμής, που την είχα κληρονομιά από τον πατέρα μου. »*²⁴⁸

---

²⁴³ καπρίτσιο, περαστικός ενθουσιασμός.

²⁴⁴ Στο ίδιο, σελ.29.

²⁴⁵ Στο ίδιο, σελ. 29.

²⁴⁶ Στο ίδιο, σελ. 34

²⁴⁷ Στο ίδιο, σελ. 38.

²⁴⁸ Στο ίδιο, σελ. 43.

Ωστόσο επανατοποθετεί τη θέση της, προσπαθώντας να βρει, εκείνο το πλαίσιο, που θα σταθεί ικανό να καλύψει την αγωνία της για συνδιαλλαγή.

« Του είπα με κρυφή λύπη, “ θα φύγετε και θα με ξεχάσετε ”. “ Δε θα σας ξεχάσω ”, είπε. “ Θα με ξεχάσετε...χωρίς κάρβουνο σβήνει η φωτιά... ” Ακίνητος με κοίταζε μέσα από τα χαμηλωμένα του βλέφαρα. “ Αν δε θέλετε να γίνει αυτό, γιατί μ’ εμποδίζετε να σας γράφω; ” ρώτησε. “ Γιατί δεν πρέπει”, είπα. Με κοίταξε και τον αγαπούσα φρικτά, και τον κοίταζα, και του είπα, “ Δε θέλω να βγείτε από τη ζωή μου. Θα μου γράφετε καμιά φορά για τη δράση σας, από κει που θα πάτε; ” Απότομα, ειρωνικά ρώτησε, “ Πώς να σας γράφω; ‘ Σεβαστή μου κυρία; ’ και κάτω ‘ Μετ’ άκρας υπολήψεως; ’ ” Με πόνεσε το ύφος του. »²⁴⁹

Η Δέλτα δεν αργεί να αντιληφθεί τη διάρρηξη των συμβάσεων που επιβάλλουν τα συναισθήματα της για τον Ίωνα. Στον κίνδυνο να μη τον ξαναδει και ενώ έχει ήδη δεχτεί να ανταλλάξουν τα ημερολόγια τους, κατά τον ίδιο τρόπο που ανταλλάσσουν επιστολές, δηλώνει απερίφραστα την αγάπη της.

« Τώρα δε φοβούμαι πια να το πω πως σ’ αγαπώ, ούτε θα μ’ έμελλε να το δείχνω στον κόσμο ` δε με μέλλει τι λεν ` ούτε το συλλογίζομαι. Μπορούσα να πάγω να το πω στον άντρα μου και ότι σ’ αγαπώ. »²⁵⁰

« Δε με μέλλει να το μάθει . Εκράτησα όλα τα γράμματα σου, και το παραμικρό χαρτάκι που μ’ έστειλες. Κι αν πέσουν ποτέ στα χέρια του αντρός μου δε με μέλλει, δε φοβούμαι πια τίποτα. »²⁵¹

Προσωρινά βρίσκεται η προστατευτική φόρμα προκειμένου να συντελεστεί ο διάλογος.

« Είχαμε μείνει σύμφωνοι πως θα του γράφω εγώ, αλλ’ εκείνος δε θα μου γράφει. Ήταν πολύ ριψοκίνδυνο να μου έρχονται τα γράμματα του κατευθείαν και δεν είχα κανένα μέσον να τα λαμβάνω αλλοιώς. Μπορούσε να μου γράψει, ύστερα από δυο τρεις εβδομάδες, αλλά γράμμα που να μπορούσαν να το διαβάσουν όλοι. Και τον παρακάλεσα να γράφει κάθε μέρα ή όποτεν είχε καιρό, και να μου τα φυλάγει να μου τα στείλει όταν βρει τρόπο. Μα τον παρέλυε η απαγόρευση να μου στείλει γράμμα και ξεσπούσε στο ημερολόγιο του. »²⁵²

---

²⁴⁹ Στο ίδιο, σελ. 45.

²⁵⁰ Στο ίδιο, σελ. 72.

²⁵¹ Στο ίδιο, σελ. 73.

²⁵² Στο ίδιο, σελ. 89.

Η απουσία, ωστόσο, του λόγου από τον αγαπημένο της, γίνεται αβάσταχτη και δεν μπορεί παρά να αναπληρωθεί από τη φυσική παρουσία.

*« Καμιά του είδηση δεν είχα. Είχε φύγει και είχε σβήσει από τη ζωή μου. Του έγραφα με απελπισία, μα καμιά ηχώ δική του δεν έφθανε ως εμένα. Σε δύο, τρεις μέρες είχα γίνει πτώμα. Με βίαζε ο άντρας μου να φύγω και δεν έκαμα καμία δυσκολία. Να τον ξαναδώ, να του ξαναμιλήσω και ύστερα ό,τι γίνει ας γίνει. »*²⁵³

Στην απόγνωση της σιωπής και στην έλλειψη κάθε αναπλήρωσης της φυσικής παρουσίας, η Δέλτα αναχωρεί για την Αθήνα, προσπαθώντας να βρει διέξοδο στον πόνο, στη στέρηση και στη λύπη, στο πρόσωπο του αγαπημένου της.

Στις 5/ 18 Αυγούστου, τον βλέπει στην Κηφισιά, στο σπίτι της, θεωρώντας ότι έχει λάβει τα γράμματα της, που ανήγγειλαν τον ερχομό της. Ο ίδιος, λόγω της καθυστέρησης παραλαβής των επιστολών, δε γνώριζε ότι θα τη συναντούσε.

*« Εκείνος είχε έλθει τυχαίως `είχε λάβει άλλα γράμματα, και όχι το δικό μου που ήταν συστημένο, και απάνω στον καημό του αρνήθηκε να συνοδεύσει την αδερφή του στην Κηφισιά, κι ύστερα για να σκοτώσει την ώρα του είπε να παν. »*²⁵⁴

Την άλλη μέρα στις 9/ 22 Αυγούστου του γράφει να έρθει να τον δει.

*« Του είχα γράψει πως θέλω να τον δω, να τον απαντήσω, να του μιλήσω, του είχα πει πως δεν είχα πια ούτε τη δύναμη ούτε τη θέληση να ζήσω έτσι και πως ήθελα να συναντηθούμε και να μιλήσουμε ελεύθερα και ύστερα θα σκοτωνόμουν. »*²⁵⁵

Ακολουθεί η μέρα της συνάντησης τους, την Πέμπτη 11/ 24 Αυγούστου στο δρόμο του Μαραθώνος, στα πεύκα, εκεί την επόμενη μέρα συζητούν να αυτοκτονήσουν με πνιγμό, μαζί. Έπειτα από το πρώτο φιλί τους, η αυτοκτονία στη Δέλτα γίνεται εμμονή.

*« Μου βαστούσε το χέρι και με κοίταζε, το πρόσωπο του συσπασμένο. “ [Ίων] ”, του είπα, “ πάμε να πνιγούμε μαζί στο Φάληρο ”. “ Ναι ”, είπε, “μαζί αν είναι το δέχομαι”. »*²⁵⁶

*« Δεν έπρεπε να σε φιλήσω. Μα σε φίλησα. Και το φιλί αυτό θα το πληρώσω...Και άξιζε να ζήσω όλη μου την παλιά ζωή, όλο της το βαρεμό και τον πόνο και τη στεγνή και την ερημιά, για το φιλί αυτό...θα το κάνω απόψε. »*²⁵⁷ ²⁵⁸

²⁵³ Στο ίδιο, σελ. 93.

²⁵⁴ Στο ίδιο, σελ. 95.

²⁵⁵ Στο ίδιο, σελ. 100.

²⁵⁶ Στο ίδιο, σελ. 105.

²⁵⁷ Εννοείται: την αυτοκτονία.

Η αναπόληση των συναντήσεων αυτών στα πεύκα της Πεντέλης, επανέρχεται ως εικόνα σε πολλές επιστολές.

Σε γράμμα της στις 12/ 25 Ιουλίου του 1906, η Δέλτα γράφει.

« [...] Τ' όνομα σου λέγω, είναι γλυκιά μουσική που με πονεί βαθιά και μ' αρέσει, γιατί λέγοντας ήσυχα [Ίων] μου, θυμούμαι μια ώρα στα πεύκα, δε θυμούμαι τη μέρα, μα θυμούμαι που καθόμαστε, από κάτω από ένα μεγάλο πεύκο [...]. »²⁵⁹

Εκείνο το διάστημα, στην ένταση του πάθους της και στην αυξημένη αίσθηση του καθήκοντος απέναντι στην οικογένεια της, προσπαθεί να υλοποιήσει την απόφαση της να αυτοκτονήσει. Παίρνει λάβδανο, το οποίο όμως δεν καταφέρνει να τη σκοτώσει. Παράλληλα γράφει γράμματα προκειμένου να τα βρουν μετά το θάνατο της.

« Με το ρομαντισμό που είχα ακόμα δυνατό, προετοιμάζα τη σκηνή όλη του θανάτου και της κηδείας. »²⁶⁰

« [...] Ύστερα έγραψα ένα γράμμα του πατέρα μου με την εξήγηση του θανάτου μου και την παράκληση να ενδιαφερθεί στο σχολείο για το οποίο το είχα μιλήσει. Και ύστερα έγραψα στον άντρά μου . Του έγραψα να με συγχωρήσει, να μην πικραθεί, να μη λυπηθεί καν, γιατί καλό πια στον κόσμο δεν μπορούσα να κάνω. Του έγραψα ν' ανοίξει μια κασετίνα μου όπου θα έβρισκε δυο μου γράμματα γραμμένα σε δύο διαφορετικές εποχές της ζωής μου, όπου πάλι ήθελα να σκοτωθώ, γιατί ήταν βαριά πολύ η ζωή και εγώ πολύ κουρασμένη. »²⁶¹

Η απόπειρα αυτή είναι αποτυχημένη. Ακολουθούν ανακρίσεις από την οικογένεια, προκειμένου να ερευνηθούν οι λόγοι συντέλεσης μιας τέτοιας παράλογης πράξης. Η ευθύνη βαραίνει τη Δέλτα, ο τρόπος που σκέφτεται είναι λάθος και περιθώρια κατανόησης δεν υπάρχουν.

Οι διάλογοι με τον πάτερα της δείχνουν την κοινωνική εξήγηση και αντιμετώπιση τέτοιου είδους φαινομένων.

« [...] Πες μου γιατί το έκαμες; ” Σε κάθε του όμοιο ερώτημα απαντούσα τις ίδιες λέξεις, “γιατί πονούσα πολύ. ” Μα το έπαιρνε για πόνο σωματικό και έλεγε, “λες ψέματα, είχες άλλο λόγο, είσαι ρομαντική, ανόητη, πετεινόμυαλη... ” »²⁶²

---

²⁵⁸ Στο ίδιο, σελ. 109.

²⁵⁹ Στο ίδιο

²⁶⁰ Στο ίδιο, σελ. 115.

²⁶¹ Στο ίδιο, σελ. 112.

²⁶² Στο ίδιο, σελ. 120.

« Και μου στολίστηκες, κι έβαλες τα καλά σου, μου τυλίχθηκες στην μαύρη σου σάρπα, και δε συλλογίστηκες καθήκοντα, άντρα, γονείς, παιδιά, μόνο είστε, σεις οι νέες γυναίκες, ρομαντικές και ανόητες...»²⁶³

Η Δέλτα, ωστόσο, επιμένει στην απόφαση της, ζητώντας από το Δραγούμη να της βρει λάβδανο και πιστεύοντας ότι ίσως ο θάνατος τους ενώσει. Η εξιδανίκευση του θανάτου, αναπτύσσεται στη σκέψη των δύο, παράλληλα με τον αγώνα για την εθνική κυριαρχία. Ο Δραγούμης σχεδιάζει μια ζωή που θα τον φέρει γρήγορα κοντά στην απόφαση της Δέλτα, να αυτοκτονήσει.

« “ Τι δουλειά μπορώ πια να κάνω, μιας και φεύγεις; Όχι. Θα κάνω μια τρελή ζωή, τέτοια που μ’ αρέσει και τέτοια που θα με πάγει μοιραία σε σένα. ” Τα είχε ήδη όλα σχεδιάσει και ετοιμάσει. Θα πήγαινε, ντυμένος ραγιάς, με ξένο όνομα, στο Άγιον Όρος εκεί, σ’ ένα μοναστήρι θα γίνονταν μοναχός και ως παπάς θ’ αναστάτωνε τον τόπο. Θα ξανάρχιζε εκεί τη δουλειά που είχε κάνει στο Μοναστήρι και στην Καστοριά, αλλά πιο ελεύθερα, γιατί θα ήταν άγνωστος παπάς και όχι προξενικός υπάλληλος. Και στη δουλειά αυτή κανένας δε γλύτωνε το βουλγαρικό μαχαίρι ή το τουρκικό βόλι γρήγορα θα τον έστελνε κοντά μου. »²⁶⁴

Στη συνάντηση, που προηγείται της δεύτερης απόπειρας της να σκοτωθεί, αφήνει στο Δραγούμη γράμματα, που συνοδεύουν τις πράξεις και τις σκέψεις της.

« Του είχα γράψει ένα γράμμα αποχαιρετιστήριο τη νύχτα και το είχα φέρει να του το δώσω, μαζί με το πολυσέλιδο δικό του, που δεν ήθελα να το καταστρέψω, αλλά ούτε και να το φυλάξω, και που του εμπιστευόμουν όπως και όλα τα πρώτα του γράμματα, του τα είχα δώσει να τα φυλάξει. Ήμουν αποφασισμένη να σκοτωθώ και του το έγγραφα. »²⁶⁵

Η αποτυχημένη απόπειρα αυτοκτονίας, φέρνει και άλλες εξηγήσεις, αυτή τη φορά από το Στέφανο Δέλτα.

« Μου είχε φέρει γράμμα του αντρός, τόσο συγκινημένο και θλιμμένο, αφού είχε λάβει το γράμμα των γονέων μου. “ Μας ξέχασες εμάς, ξέχασες τα παιδιά σου, πόση ανάγκη σ’ έχουμε. Αχ μαμάκα μου, γιατί το έκανες! ” Έμεινε με την εντύπωση πως αιτία της απόπειρας ήταν η κακή μου υγεία, και μου έγραφε εγκαρδιωτικά λόγια, πως θα πάμε στην Ευρώπη, θα δούμε γιατρούς, θα με γιατρέψουν. Δεν του είχε μπει καμιά υποψία

---

²⁶³ Στο ίδιο, σελ. 120.

²⁶⁴ Στο ίδιο, σελ. 123.

²⁶⁵ Στο ίδιο, σελ. 122.

πως η αιτία μπορούσε να είναι ηθική. Ήταν τόσο βέβαιος, ο δυστυχής, πως ήμουν ευτυχισμένη. »²⁶⁶

Η Πηνελόπη Δέλτα βρίσκεται σε απόγνωση που την οδηγεί στη μόνη δυνατή διέξοδο, τη γραφή.

« Η σκέψη μονάχα της ζωής μου με τον άντρα μου, της υποκρισίας, του κρυφτού, του ψέματος, μου έφερνε αναγούλα. Και δεν έβλεπα τίποτε άλλο μπροστά μου, καμία διέξοδο, εκτός να πήγαινα με κείνον, να γκρέμιζα δηλαδή το σπίτι μου, και να κατέστρεφα και τη δική του τη ζωή. »

« Και το πρωί σηκώθηκα και του έγραψα, “ Μην πας στο Άγιον Όρος, αφού ζω εγώ! Μη μ’ αφήσεις μόνη στη ζωή!” »

« Ήταν Σάββατο 20 Αυγούστου/ 2 Σεπτεμβρίου²⁶⁷, και το απόγευμα κατέβηκα και μόνη μου έριξα το γράμμα μου στο κουτί του ξενοδοχείου »²⁶⁸

Στις 23 Αυγούστου/ 5 Σεπτεμβρίου, ο Δραγούμης, φεύγει για το Δεδεαγάτς, είχε προηγηθεί γράμμα της Δέλτα που υποσχόταν να του γράφει όσο καιρό θα ήταν απομακρυσμένοι.

Μετά την αναχώρηση του Δραγούμη, η επικοινωνία γίνεται στο μεγαλύτερο μέρος της επιστολική.

« Οι μέρες που ακολούθησαν δεν περιγράφονται. Ούτε ενδιαφέρουν κανέναν. Σημείωσαν βαθιά το πέρασμα τους, αλλά μόνο στη δική μου ψυχή και στη δική του όταν του έγραφα. »²⁶⁹

Στα γράμματα της περιόδου, οι ερωτικές ανησυχίες και η συναισθηματική έξαρση, συμβαδίζουν με το διάλογο που αναπτύσσεται μεταξύ τους σχετικά με τα εθνικά θέματα, αλλά και με τις δραστηριότητες που αναλαμβάνουν. Γράφει ο Δραγούμης στο ημερολόγιο του.

« Εγώ έχω τη δουλειά μου, μπορώ αν θέλω, να χωθώ μέσα της και να πιγώ αδιάκοπα (όσο είναι δυνατό), τον πόνο μου, αλλά εκείνη, εκεί, μέσα στον κόσμο που δεν την κεντά καν το εθνικό της αίσθημα, την αγάπη της πατρίδας, εκείνη η δύστυχη που θα μπορέσει να χωθεί, που να πνίξει τον πόνο της; »²⁷⁰

---

²⁶⁶ Στο ίδιο, σελ. 130.

²⁶⁷ 1905

²⁶⁸ Στο ίδιο, σελ. 131

²⁶⁹ Στο ίδιο, σελ. 137.

²⁷⁰ Στο ίδιο, σελ. 142.

« Κι' αργότερα, στις 23 Σεπτεμβρίου/ 6 Οκτωβρίου, σε μια ώρα αδυναμίας, που τον πιέζει το περιβάλλον του το φτωχικό και το έρημο, θυμάται ένα γράμμα μου πρόσφατο, και λέγει ως *stimulant*:²⁷¹ “ Κι εκείνη με έγραψε, ‘ θέλω να ξέρω πως η ψυχή σου υπάρχει για να ηλεκτρίζει άλλους. ’ »²⁷²

Η σχέση που βιώνουν μεταξύ τους, φαίνεται ότι ασκεί πολύ σημαντική επίδραση, όχι μόνο στο έργο της Δέλτα²⁷³ αλλά και σ' αυτό του Δραγούμη.

« Δεν είναι όμως ευχαριστημένος με τη δουλειά του. “ Όλα αυτά που κάνω εδώ είναι πλαστά ” (νύχτα του Οκτωβρίου 22/ Νοεμβρίου 4), “ και τα σιχαίνομαι. Το μόνο αληθινό πράμα είναι η αγάπη μου για κείνην, που δεν πρέπει να τη βλέπω (...), Η δουλειά που κάνω είναι ψεύτικη. Τα γράμματα που γράφω είναι ψεύτικα. Τα βιβλία που διαβάζω είναι ψεύτικα. Η ζωή μου, οι ομιλίες μου, οι περίπατοι μου είναι ψεύτικοι, μόνον ο Πόνος, ο φοβερός Πόνος είναι αληθινός, και η ζωή μου είναι πόνος, η αληθινή...” ».²⁷⁴

« Θέλοντας και μη τον παρασύρει η ανάγκη της δουλειάς ` βλέπει γύρω του την κακομοιριά του Ελληνισμού, τη συστηματική δουλειά των Βουλγάρων, την αδιαφορία του ελληνικού κράτους, την αδράνεια των Τούρκων που αφήνουν τα πράματα να πηγαίνουν, και τραντάζεται, το νευρικό παιδί και βρίζει τους ραγιαδες Έλληνες που αφήνουν να τους καταπατούν οι εχθροί [...] Και κάνει μίαν έκθεση στην ελληνική κυβέρνηση, μίαν έκθεση δήθεν ξερή, όπου δονεί η αγανάκτηση και η ψυχή του όλη [...]. Και μου στέλνει την έκθεση του, όπως κάθε γραπτή του σοβαρή εργασία, και μου γράφει, όπως σε κάθε του γράμμα και με κρατεί ενήμερη για την εθνική του δράση. »

Τα εμπόδια, ωστόσο, της συνδιαλλαγής επανέρχονται, καθιστώντας το διάλογο μεταξύ τους ανάπηρο.

« Εγώ του έγραφα. Εκείνος δεν μπορούσε να μου στείλει τα γράμματα που μ' έγραφε, γιατί τίποτε δεν ήρχονταν κατευθείαν στα χέρια μου και γύρω μου ένοιωθα αδιάκοπη αγρύπνια. Και του έγραφα τη νύχτα στη σιωπηλή μοναξιά της κάμαρας μου, και έχυνα στο χαρτί μου, αβάσταχτα όλη τη λάβρα, όλον τον πόνο της συγκρατημένης αγάπης μου.»²⁷⁵

---

²⁷¹ τονωτικό

²⁷² Στο ίδιο, σελ. 143.

²⁷³ Βλέπε παραπάνω.

²⁷⁴ Στο ίδιο, σελ. 157.

²⁷⁵ Στο ίδιο, σελ. 144.

« Γράμματα τώρα λαβαίνω ἔιναι παλιά και ἔρχονται με αλλόγυρο μα τα διαβάζω και ξέρω πως πονεί, και στερεύει, και μένει ἄγονος. Κι' εγώ, τα ὄνειρα μου ὅλα τα ἔχω στοιβάσει στο σταχτόμαλλο αγορίστικο κεφάλι του. »²⁷⁶

« Και στο καινούριο σπίτι με παρακολουθεῖ η γνωστή, η παλιά, η βαριά στενοχώρια, που την αυξάνει τώρα η ανησυχία, μην και δεν προφθάσω το γραμματοκομιστή, μη και ανοίξει ἄλλος το κουτί και παραπέσει κανένα γράμμα. »²⁷⁷

« Πώς να εξακολουθήσω να της γράφω, αφού αν πιασθεῖ κανένα γράμμα μου ο ἄνδρας της, καθὼς λέγει η ἴδια, δε θα πιστέψει πως εἶναι ' τίμια ' ; »²⁷⁸

Το 1906 η Δέλτα ταξιδεύει στο εξωτερικό, με σκοπό να επισκεφθεῖ γιατρούς και να «θεραπευτεῖ».

« Εἶχαμε φύγει “ να πάμε να δούμε γιατρούς ”, μήπως και γιατρέψουν τους “νευρικούς ” πόνους του στομάχου μου, που ὕστερα ἀπὸ χρόνια βρέθηκαν να προέρχονται ἀπὸ παλιό ἔλκος στο δωδεκαδάχτυλο. Μα τότε ὅτι δε γνώριζαν οι γιατροί το ἀπέδιδαν στα νεύρα. »²⁷⁹

Ενώ η Δέλτα με τον ἄντρα της, βρίσκεται στη Μασσαλία, του εξομολογεῖται τη σχέση της με το Δραγούμη, στις 5/ 18 Μαΐου. Παράλληλα παρακινεῖ την φίλη της, “ γριά δασκάλισσα ”, Duffay, να του γράψει, αφού εκείνη δεν μπορεί.

« Και στις 7/ 20 Μαΐου (1906) γράφει, τα μεσάνυχτα, “ Χθες πήρα τηλεγράφημα της που λέγει, ‘ Του το εἶπα ’ ”. »²⁸⁰

Ο Στέφανος Δέλτα, αντιδρά σκληρά ἀπέναντι της, προσπαθώντας να εξηγήσει τους λόγους που την οδήγησαν σε μια τέτοια ανεπίτρεπτη σχέση ἀπὸ μέρους της. Η ηθική προσβολή της προσωπικότητας της και η εξομοίωση της πράξης με την ἀτιμη συμπεριφορά μειώνουν και συνθλίβουν τη Δέλτα. Χαρακτηριστικά, επαναλαμβάνει ο ἴδιος, ως ρητορική ερώτηση, « Δεν ντράπηκες; »

Η Δέλτα δίνει την εξήγηση, που πιστεύει και η ἴδια, για το πάθος της στο πρόσωπο του Δραγούμη.

« Αγαπούσαμε τα ἴδια πράματα, εἶχαμε τα ἴδια ἰδανικά. »²⁸¹

---

²⁷⁶ Στο ἴδιο, σελ. 148.

²⁷⁷ Στο ἴδιο, σελ. 150.

²⁷⁸ Στο ἴδιο, σελ. 153.

²⁷⁹ Στο ἴδιο, σελ. 170

²⁸⁰ Στο ἴδιο, σελ. 169.

²⁸¹ Στο ἴδιο, σελ. 173.

Σε αυτή την κατάσταση, ο άντρας της παίρνει τη στάση του ανακριτή, και η επιστολική γραφή, γίνεται το πειστήριο του εγκλήματος το οποίο αν καταστραφεί έχουν όλα τελειώσει.

« “ Και συ του έγραφες; ” “ Ναι ” “ Πόσα γράμματα ” “ Μερικά ” “ Πόσα; ” Δεν αποκρίθηκα. Έπρεπε να του πω “κάθε μέρα ”, και πως έπαιρνα τα δικά του μέσον τρίτης, γιατί στο σπίτι ήταν επικίνδυνο, και να ονομάσω την Τρίτη, που ήταν μαζί μας,²⁸² γιατί είχε φύγει η Αυστριακιά η δασκάλισσα. »²⁸³

Η επιστολογραφία λαμβάνει υποκειμενική υπόσταση, αναπληρώνοντας την παρουσία του αγαπημένου.

« “Θα του γράψεις να σου στείλει πίσω όλα σου τα γράμματα”[...]. Και πιέζει. “ Θα είναι το τελευταίο σου γράμμα, και θα το στείλει πίσω και αυτό. ” “ Εννοείς πως θα τον βγάλω από τη ζωή μου; ” “ Βεβαίως! ” »²⁸⁴

« Και γράφω, και σχίζομαι και τον σχίζω, και του ζητώ πίσω τα γράμματα, μα χωρίς σκοπό κανέναν να τον βγάλω από τη ζωή μου, να τον αφήσω. »²⁸⁵

Και τα γράμματα επιστρέφονται, και είναι σα να στέλνεται σε κομμάτια η βιωμένη αγάπη.

« Μα έτρεμα όλη, μη θελήσει ν’ ανοίξει το δέμα. Πλησίασε το δέμα και κάτι θέλησε να δει. Με ορμή το άρπαξα και είπα απότομα, “Θα τ’ ανοίξω εγώ...μα θέλω να είμαι μόνη ” Κοντοστάθηκε, λίγο σα ξαφνιασμένος, και σαν τρομαγμένος. Και είπε πιο γλυκά, “κοίταξε αν είναι όλα μέσα, και κάψε τα. ” »²⁸⁶

« Γύρισα τη σελίδα, χώθηκα στην ανάγνωση, στις ενθυμήσεις, στο καμίνι της αγάπης μας... Αλήθεια; Αυτά τα γράμματα θα τα κάψω; Τα δικά μου γράμματα, που τα είχα δώσει, που τα είχε αγγίξει, χαϊδέψει, φιλήσει, και που του τα πήρα πίσω; »²⁸⁷

Ο Δραγούμης, ανησυχεί για την τύχη των επιστολών και γράφει στο ημερολόγιο του.

« Τα καημένα τα γράμματα της ` με ξεσχίζει η γνώση πως θα τα έκαψε ή θα τα κάψει. Πώς θα ήθελα να τα κρατούσε και να τα έκρυβε κάπου για μένα. Γιατί δεν την παρακάλεσα να το κάμει; »²⁸⁸

---

²⁸² Victorine Duffay.

²⁸³ Στο ίδιο, σελ. 174.

²⁸⁴ Στο ίδιο, σελ. 181.

²⁸⁵ Στο ίδιο, σελ. 182.

²⁸⁶ Στο ίδιο, σελ. 187.

²⁸⁷ Στο ίδιο, σελ. 188.

« Όμως τα γράμματα εκείνα πώς τ' αγαπούσα και πώς με λείπουν τώρα. Ίσως ποτέ δε θα τα ξαναδώ πια. »²⁸⁹

« Τα γράμματα αυτά δε τα ξαναείδε πια ποτέ. Τα έκαψα εγώ, όλα, σε μια ώρα απελπισίας που ήταν σαν αναισθησία. »²⁹⁰ ²⁹¹

Στις 2 Ιουνίου η Δέλτα φεύγει για τη Βέρνη, με σκοπό να ξεκινήσει ψυχοθεραπεία με τον ψυχαναλυτή Dubois. Ο άντρας της μετά από αλλεπάλληλες συζητήσεις, την αναγκάζει για τρεις μήνες που θα μένει στη Βέρνη, να μη γράφει στο Δραγούμη.

« “Άφησε με να του γράφω! ” Αμέσως αναστατώθηκε. “ Πώς να μου το ζητήσεις! Πώς μπορώ ν' ανεχτώ τέτοιο πράμα! ” [...]. Δε σου ζητώ πολλά, μόνο να επικοινωνώ μαζί του, να του γράφω και καμιά φορά να τον ξαναδώ. »

« Μου πρότεινε ένα συμβιβασμό. Εφεύγαμε αύριο για τη Βέρνη. Εκεί θα έκαμνα σοβαρή ψυχοθεραπεία με τον Dubois. Για τρεις μήνες θα μείνω χωρίς επικοινωνία μαζί με τον άλλο, και τίμια θα προσπαθήσω να τον ξεχάσω. »²⁹²

Το διάστημα που μένει στη Βέρνη, η Δέλτα ορίζει υπεύθυνη της επικοινωνίας τη φίλη της Duffay, η οποία του γράφει προκειμένου να τον ενημερώνει, προσθέτοντας κάποιες φορές λόγια της Δέλτα. Στις 10/ 23 Ιουλίου του 1906, η Δέλτα σπάει για άλλη μια φορά την υπόσχεση σιωπής, και του γράφει. Ακολουθούν κι άλλα γράμματα που περιγράφουν τη δραματική τροπή των γεγονότων, και το αδιέξοδο, το οποίο βιώνει η ίδια.

Η ψυχοθεραπεία κρίνεται αποτυχημένη, και η Δέλτα ταξιδεύει σε διάφορες χώρες, μένοντας ένα διάστημα στο Liverpool, με τον αδερφό της.

« Ως το τέλος Ιανουαρίου 1907 τω όντι δεν του είχα γράψει. Από τις 29 Μαΐου 1906 ως τις 9/22 Ιανουαρίου δε μου έγραψε κείνος. »²⁹³

Στις 9/22 Ιανουαρίου, ο Δραγούμης της απαντά σε γράμμα που του στέλνει η ίδια.

Από τότε ξεκινά ξανά μια αυστηρά μυστική αλληλογραφία.

« Τα γράμματα μου τα πήγαινα η ίδια στο κουτί του δρόμου. Τα δικά του τα έπαιρνα poste restante. Κι ένοιωσα όλη την, ντροπή, το φόβο, την ταπείνωση, να πηγαίνω

---

²⁸⁸ Στο ίδιο, σελ. 195.

²⁸⁹ Στο ίδιο, σελ. 197.

²⁹⁰ Όπως αναφέρει η Δ. στις Αναμνήσεις 1940, έκαψε η ίδια τα ημερολόγια και τα γράμματα αυτής της περιόδου στις 29 Απριλίου/ 12 Μαΐου 1908.

²⁹¹ Στο ίδιο, σελ. 197.

²⁹² Στο ίδιο, σελ. 193.

²⁹³ Στο ίδιο, σελ. 290.

κρυφά σε ώρες που δε θ' απαντούσα κανέναν του γραφείου μας, και ζητούσα τα γράμματά του, που έρχονταν σε ψηφεία και αριθμό, από τον υπάλληλο του ταχυδρομείου που με κοίταζε με περιέργεια και ίσως λίγη περιφρόνηση. »

« Η αλληλογραφία αυτή, αραιά (περίπου ένα γράμμα το μήνα, κάποτε και αραιότερη) μας έδινε περισσότερο πόνο παρά χαρά και έδινε αιτίες σε οδυνηρές παρεξηγήσεις μεταξύ μας και σε ξεσπάσματα άγριου πόνου εκ μέρους μου. »²⁹⁴

Η Δέλτα, αυτή την περίοδο βρίσκεται στη Φρανκφούρτη, όπου βοηθάει τον άντρα της στην οργάνωση του κεντρικού γραφείου του οίκου Χωρέμη- Μπενάκη.

« Τυραννιέται εκείνος στην Πόλη, και τυραννιέμαι φρικτά κι εγώ στην ξένη χώρα όπου καταγίνομαι ανάμεσα σε μύριες δυσκολίες [...]. »²⁹⁵

Και στην παραμονή των Χριστουγέννων, φτάνει ένα γράμμα του Δραγούμη, το οποίο παραδίδεται στα χέρια του άντρα της, η Δέλτα ξεσπά. Ζητά την ελευθερία της, το χωρισμό και τη δυνατότητα να μη στερηθεί τα παιδιά της. Έπειτα στέλνει γράμμα στο Δραγούμη, να έρθει να τον δει.

Η συνάντηση γίνεται στο Darmstadt και εκεί η Δέλτα του ανακοινώνει την απόφαση της να ζήσει μόνη, να τον βλέπει και να του γράφει.

Ακολουθεί και άλλη συνάντηση στη Βιέννη, όπου η απόφαση της έπειτα από τις απειλές του άντρα της, να μην της επιτραπεί καμία επικοινωνία με τα παιδιά της, αλλάζει.

« Εκείνος θα μ' αγαπούσε διπλάσια για τη θυσία. Και θα την κάναμε μαζί... Και θα το καταλάβαινε, πως επειδή ήταν τόσο δικός μου αποφάσιζα να τον θυσιάσω. »²⁹⁶

Η Δέλτα γυρίζει στο σπίτι της, με σκοπό να μην αλληλογραφήσει ξανά μαζί του, ο Δραγούμης αρνείται αυτή την υποταγή, και της γράφει, στις 18/ 31 Ιανουαρίου του 1908.

« Το βρίσκεις φυσικό να παύσουν να επικοινωνούν δυο ψυχές που αγαπήθηκαν τόσο ολοκληρωτικά και τόσο τέλεια για δνόμεση χρόνια. »²⁹⁷

Το γράμμα αυτό ανακινεί στη Δέλτα πάλι το ζήτημα του χωρισμού. Ακολουθεί η ενημέρωση της οικογένειάς της, και η συνακόλουθη απάνθρωπη αντίδραση τους. Ο πατέρας της, στέλνει ένα γράμμα στο οποίο χαρακτηρίζει την απόφαση της τραγική, η μια αδερφή την απαρνείται, η άλλη δηλώνει αδιάφορη, ο μεγάλος της αδερφός,

---

²⁹⁴ Στο ίδιο, σελ. 291.

²⁹⁵ Στο ίδιο, σελ. 318.

²⁹⁶ Στο ίδιο, σελ. 360.

²⁹⁷ Στο ίδιο, σελ. 378.

συμπονά τον άντρας της, ενώ η μητέρα της, προτιμά να τη δει νεκρή παρά χωρισμένη.

Στις 10/ 31 Μαρτίου, φεύγει για θεραπεία στο Baden – Baden.

*« Και στο Baden – Baden άρχισε τότε η θεραπεία της μοναξιάς. Και οι δικοί μου συνεννοημένοι, άρχισαν, ίσως άθελα, την πολιτική του σπασίματος. Μόνη ήμουν, απολύτως. »*²⁹⁸

Η αλληλογραφία με το Δραγούμη συνεχίζεται, προσπαθώντας να την πείσει, ότι δεν υπάρχει άλλη λύση, εκτός του χωρισμού. Η ηθική πίεση ωστόσο που ασκείται από την οικογένεια και κυρίως από τον μεγάλο αδερφό και τον άντρα της, δεν μπορεί παρά να την οδηγήσει στην υποχώρηση.

*« Και του έγραψα του άλλου, σε ώρα τραγική, “ Θα το κατορθώσουν! Θα επιστρέψω πιστεύω. Γιατί ‘ πρέπει ’ »*²⁹⁹

*« Του έγραψα πως πήγαινα στα παιδιά μου, πως θα ζήσω για τα παιδιά μου, πως παραιτούμουν από τον εαυτό μου. Είχα μπροστά μου τα τελευταία πυρωμένα του γράμματα. Μα τα παραμέριζα. “ Μη εισέγκης ημας εις πειρασμόν ”. Τα γράμματα σου είναι πειρασμός’, αλλά δεν πρέπει. »*³⁰⁰

Η Δέλτα, επιστρέφει, μόνο για λίγες μέρες στο σπίτι της, από το οποίο φεύγει για τη Βιέννη, θέλοντας να μείνει στην εξοχή, μόνη, στο κατάστημα του φίλου της ψυχολόγου γιατρού, Friedmann.

Από εκεί διατηρεί πυκνή αλληλογραφία με τον άντρα της και τον Δραγούμη, προσπαθώντας απεγνωσμένα να μη χαθούν τα ιδανικά της, η αγάπη της για το είδωλο της, εκείνον που αποκαλεί, [Ίων μου] και η τιμιότητα της, το καθήκον της, τα πρέπει.

Τα γράμματα της περιόδου σκιαγραφούν όλη την αγωνιά, τα αδιέξοδα, την ανάγκη έκφρασης και την αγανάκτηση για την επίγνωση της αποτυχίας κάθε ανατροπής των συντελεσμένων συμβάσεων, αυτών του γάμου και της οικογένειας.

Προτού φύγει για τη Βιέννη, γράφει στις 29 Απριλίου/ 12 Μαΐου 1908, ενώ έχει αποφασίσει να αυτοκτονήσει, απόφαση που τελικά αναβάλλεται.

« Του λέγω να ζήσει εκείνος “ για τα όνειρα μας ”, “ για τον τόπο ”, “ για το έθνος”. Είχα διαβάσει ένα άρθρο του, “ ήταν exquis ”. Και τον αποχαιρετώ: “ ...ως

---

²⁹⁸ Στο ίδιο, σελ. 385.

²⁹⁹ Στο ίδιο, σελ. 394.

³⁰⁰ Στο ίδιο, σελ. 413

την τελευταία στιγμή να ξέρεις πως σένα θα σκέπτομαι, σένα και τα δύστυχα παιδάκια μου [...] »³⁰¹

Στη Βιέννη η Δέλτα, λαμβάνει, επίσης, γράμματα από τον Βλαστό, αλλά και από την αδερφή του Δραγούμη, Νάτα Μελά. Με τον Βλαστό η Δέλτα συναντιέται αρκετές φορές στη Βιέννη, και στις συζητήσεις τους βρίσκει στήριγμα στη μοναξιά και στη λύπη της. Στην ανάγκη της να μοιραστεί την ένταση των αντιφάσεων που βιώνει, του δείχνει γράμματα του Δραγούμη, προκειμένου να καταλάβει.

Στις 5/ 18 Ιουνίου 1908, η Δέλτα δέχεται γράμμα του Δραγούμη, που την πληροφορεί ότι έρχεται να τη συναντήσει. Την Τρίτη στις 10/ 23 Ιουνίου συναντιούνται στη Βιέννη. Την Κυριακή 16/ 29 Ιουνίου, φεύγει. Αυτή είναι και η τελευταία συνάντηση, ενώ είναι μαζί. Οι μέρες που περνούν διογκώνουν τα διλήμματα, αλλά και την εξουσία που ασκούν οι κοινωνικές νόρμες. Ο κύριος εκβιασμός του άντρα της, και μέσω αυτού της οικογένειας, είναι τα παιδιά, ο ρόλος της ως μητέρας. Στο αίτημα του χωρισμού και στην επίκληση να μπορεί να βλέπει τις κόρες της, συναντά την αδιαλλαξία και τη προβολή της άποψης, ότι δεν αποτελεί καλό παράδειγμα, άρα ανίκανη μητέρα.

Μετά από τον αποχωρισμό της από το Δραγούμη στη Βιέννη, ουσιαστικά, διαγράφεται το τέλος της σχέσης τους.

Γράφει η Δέλτα στις 18 Ιουνίου.

« [Γων] μου! [Γων] μου! Θα πάγω πίσω , από εκδίκηση! Θα τους βουλιάζω κάτω από θυσίες κι ευγένειες, έτσι, από εκδίκηση και μίσος! Εσύ και εγώ θα σβήσομε, θα βγούμε από τη μέση, γι' αυτούς! [...] Εσύ και μπορούμε! Η ωραιότερη εκδίκηση, να μην τους μοιάζεις! »³⁰²

Κι ο Δραγούμης υποχωρεί, προς αυτή την κατεύθυνση.

« Έλα σαν καλοί φίλοι να χωρίσουμε, χωρίς σπαρακτικές σκηνές, χωρίς λόγια ψυχρά, χωρίς *rancune*. Πήγαινε στο δρόμο σου κι εγώ θα πάγω το δικό μου. »³⁰³

Και γράφει στο ημερολόγιο του.

« Μ' έστειλε το τελευταίο ημερολόγιο της η Φίλη μου, και λέει πως οριστικώς πια μ' αφήνει και μένει στα οικογενειακά δεσμά της. Κι όμως πονεί. Δυο φορές σε δύο μήνες

³⁰¹ Π. Σ Δέλτα, Αναμνήσεις 1940, επιμέλεια Αλ. Π. Ζάννας, Ερμής, Αθήνα 2007, σελ. 78.

³⁰² Στο ίδιο, σελ. 320

³⁰³ Στο ίδιο, σελ. 357.

*μέσα πήρε φαρμάκι για να πεθάνει και δεν το κατάφερε. Την εγλίτωσαν. Λύπη, λύπη, λύπη. Και δε θα της μιλήσω πια. Κάτι κλαίει σιωπηλά μέσα μου. »*³⁰⁴

Και συμπληρώνει η Δέλτα στις αναμνήσεις της.

« Είναι ο επικήδειος της μεγάλης αυτής τραγικής αγάπης... Ήταν μια μέρα του Οκτωβρίου 1908- τέλος, π. η.

*[...] Μαυροφόρεσα από τότε. [...] Κι όταν ήξερα πως του είπαν πως φορούσα μαύρα, Έλληνες περαστικοί, δεσποτάδες, αξιωματικοί, διπλωμάτες, ταραζόμουν ως στην ψυχή. Ήταν σα μήνυμα δικό μου: “ Να το ξέρεις. Σ’ αγαπώ πάντα ”. »*³⁰⁵

Μέχρι το θάνατο του Δραγούμη, εκείνη επιδιώκει να μαθαίνει ότι άφορα την εθνική, πολιτική του δράση, επιπλέον για ένα επόμενο διάστημα, διατηρεί αλληλογραφία με την αδερφή του, Νάτα Μέλα, και στέλνει χρήματα μέσω αυτών των επιστολών, για το έργο του Δραγούμη στη Μακεδονία.

Στα μυθιστορήματα της Δέλτα, η μορφή του Δραγούμη επανέρχεται στους ήρωες που σκιαγραφεί η ίδια, και μένει αναλλοίωτη.

Δύο χρόνια μετά τη δολοφονία του Ίωνα Δραγούμη, η Δέλτα ξεκινά να γράφει τις αναμνήσεις από τη σχέση τους, οι οποίες συνεχίζονται και μετά την παράδοση του αρχειακού υλικού που είχε στην κατοχή του ο αδερφός του, Φίλιππος Δραγούμης.

Η σχέση αυτή που βίωσε η Δέλτα, μόλις για δύο χρόνια, θα την συνοδεύει ως το θάνατο της.

---

³⁰⁴ Στο ίδιο, σελ. 486.

³⁰⁵ Στο ίδιο, σελ. 489.

4B. Β ΠΑΡΟΝ, Ο ΛΟΓΟΣ

Η επιστολογραφία που διατηρείται αναφορικά με τη σχέση του Δραγούμη και της Δέλτα, διαγράφεται πολυσήμαντη, καθώς αποτελεί το κύριο υλικό, μέσω του οποίου αναπτύσσεται η επαφή τους, πνευματική, συναισθηματική, προσωπική.

Οι ερωτικές τους επιστολές σε αυτό το πλαίσιο συντέλεσης, αποτελούν μια μετωνυμία της επιθυμίας, αλλά και μια προσφορά της υπόστασης του γράφοντα στον αγαπημένο ή αγαπημένη του. Η προσφορά αυτή σε πολλές περιπτώσεις, ορίζεται ως θυσία. Η θυσία γίνεται στο όνομα μιας ανταλλαγής, όπως το γράμμα ανταλλάσσεται στο όνομα μια απόκρισης, στην προσμονή του πομπού, για το γράμμα του δέκτη. Η συνδιαλλαγή σε αυτή την περίπτωση υποκαθιστά το άτομο, την παρουσία του. Το γράμμα λειτουργεί ως συμπλήρωμα, με το οποίο τα συναισθήματα, τρέφονται και συνεχίζουν να ζουν, μια ένδειξη αγάπης, που μεταπλάθεται σε αγάπη στην μετωνυμική αλυσίδα της επιθυμίας.

Οι επιστολές συνοδεύονται και από άλλα μετωνυμικά σύμβολα, με παράλληλες λειτουργίες. Στο φάκελο εσωκλείονται προσωπικά αντικείμενα που καλούνται να λειτουργήσουν ως ενθυμήματα.

Σημειώνει ο Δραγούμης στο ημερολόγιό του.

*« Και τα γράμματα που με στέλνεις τα βάζω στον ίδιο μεγάλο φάκελο όπου είναι και τα γιασεμιά που μ' έστειλες, και τα χαρτιά αυτά μυρίζουν λιγάκι σαν τα βιβλία σου και μυρίζουν και γιασεμί μαραμένο και έχω μια λαχτάρα φοβερή όταν τα μυρίζω. Ήταν ακόμα ζωντανά και έχυναν την ευωδία τους γύρω, τα δυο που μ' έστειλες την περασμένη εβδομάδα με το πρώτο γράμμα που μ' έγραψες αφού έφυγα. »*³⁰⁶

Καταγράφονται κι άλλες προσφορές της Δέλτα.

« [...] Τα κλείδωσα όλα στο συρτάρι του γραφείου μου και του έδωσα πίσω το δικό μου ημερολόγιο, μαζί κι ένα φάκελο. “Είπες πως θέλεις λίγα μαλλιά μου, σου έκοψα μια μπούκλα, τη θέλεις; ” Πήρε τον φάκελο και τον έβαλε στην τσέπη την εσωτερική του ρούχου του. [...] Άνοιξε το φάκελο και έβγαλε από μέσα ένα σγουρό, δεμένο με μια

³⁰⁶ Π. Σ Δέλτα, Αναμνήσεις 1921, Αθήνα 2007, σελ. 90.

μαύρη κορδελίτσα. “ Γιατί μαύρο; ” ρώτησε. “ Το χρώμα της αγάπης μας ”, είπα, “μαύρη και θλιμμένη”.³⁰⁷

« Και μένω τώρα στο σπίτι, με ώρες και ώρες ελεύθερες, γιατί το ράψιμο δεν είναι “δουλειά”. Και του γράφω κάθε μέρα και ταχυδρομώ το ημερολόγιο αυτό μια ή δυο φορές την εβδομάδα και του στέλνω ένα δαχτυλίδι που να φορεί, με lapis incrustés γύρω, σαν το δικό μου που φορά πάντα τώρα, που ήθελα να του δώσω το τελευταίο στην Κηφισιά. Και μέσα γράφει “πίστις, πατρίδα, αγάπη”, γιατί τον θέλω πιστό στην πατρίδα και στην αγάπη. »³⁰⁸

« Δεν του έγραφα πια, μα ήθελα να ξέρει πως τον συλλογίζομαι. Πήγα και αγόρασα ένα ζευγάρι κουμπιά μανικετιών του πουκαμίσου και του τα έστειλα. Καμιά υπογραφή, κανένα γράμμα. Μόνο από το πίσω μέρος του καθενός, έβαλαν και χάραξαν την πλατίνα, ελληνικά, « 2 Σεπτεμβρίου 1906. »³⁰⁹

Η πολυσύνθετη λειτουργία των ερωτικών επιστολών και τα μετωνυμικά τους χαρακτηριστικά, στοιχειοθετούν την ερωτική επιστολογραφία, ως ένα απροσδιόριστο είδος, στο οποίο, η απουσία του αγαπημένου θρηνείται στα όρια ενός ανεπαρκούς λόγου, που προσπαθεί να ανατρέψει τους εγγενείς φραγμούς, τις έμφυλες συμβάσεις, στην ανασυγκρότηση μιας ανταρσίας, μέσω της πράξης της γραφής.

Γράφει η Δέλτα σε γράμμα της.

« [...] “ [Ίων] μου, μη με παρεξηγήσεις πια! Πονεί χειρότερα από κάθε άλλο πόνο που πέρασα ως τώρα. ” Μα δε σ’ έχω εδώ! Και δεν μπορώ να σε πάρω στην αγκαλιά μου, και δεν μπορώ να σε φιλήσω με αγάπη τα χείλη σου, και θα μείνεις με τον πόνο σου αγάπη μου, και σχίζει την ψυχή μου, μα τα λόγια μου δε σε πείθουν, και το γράμμα μένει άψυχο χαρτί, που δε θα σου πει πως σ’ αγαπώ, όπως μ’ αγαπάς, πως σ’ αγαπώ περισσότερο παρά ποτέ, [Ίων] μου, πως σ’ αγαπώ με αγάπη που σκοτώνει [..]

Περισσότερα δεν σου γράφω, [Ίων] μου, πόνος τέτοιος δε λέγεται. »³¹⁰

Οι ερωτικές επιστολές ωστόσο, εμπεριέχουν και συμβολίζουν, αλλά πολλές φορές ακόμα, συσκοτίζουν, τις πολιτικές, οικονομικές, κοινωνικές σχέσεις εξουσίας, δοξάζοντας την εκπλήρωση, εκείνη, που μόνο η αγάπη μπορεί να πραγματοποιήσει.

Γράφει ο Δραγούμης στη Δέλτα.

---

³⁰⁷ Στο ίδιο, σελ. 81.

³⁰⁸ Στο ίδιο, σελ. 148.

³⁰⁹ Στο ίδιο, σελ. 262.

³¹⁰ Σ Δέλτα, Αναμνήσεις 1940, επιμέλεια Αλ. Π. Ζάννας, Ερμής, Αθήνα 2007, σελ. 391.

« [...]. Η αγάπη άναψε τα φώτα της έμορφης ψυχής σου, και θέλησες να ζήσεις αληθινά. Στο χέρι μου είναι τώρα να σου πω να μείνεις εκεί που είσαι, πιστή στο είδωλό σου, και όμως δε σου το λέγω, γιατί πιστεύω πως όταν βρίσκω στον κόσμο μια έμορφη ψυχή σαν τη δική σου, πρέπει να την βοηθήσω να βγει στο φως, και όχι να την ενθαρρύνω στην καθημερινή μετριότητα[...]

Όχι, αγάπη μου, δε βλέπω άσχημη την αγάπη μας, τη βλέπω εκείνο που είναι, μεγάλη και πανέμορφη, και τέτοια που μας ανεβάζει, και σένα και μένα, σε κόσμους υπερκόσμιους. [...]

Οι Αλεξανδρινοί μπορεί να λερώνουν με τα λόγια τους την εμορφιά της αγάπης μας. Μα η αγάπη μας δε χαλνά με τα λόγια των ανθρώπων. »³¹¹

Μέσω των ερωτικών επιστολών η γραφή, γίνεται λόγος και ο λόγος διάλογος με τον αγαπημένο, αγαπημένη. Το φιλί μεταφέρεται στο ίδιο το γράμμα, τα γράμματα φιλιούνται, κρατιούνται στα χέρια, όπως το σώμα.

Γράφει η Δέλτα στο Δραγούμη.

« “ Σου κλείνω το στόμα, δεν έχεις πια το δικαίωμα να μιλήσεις ” και λόγια αγάπης δε θα σου πω πια... Πες πως είσαι εδώ ή πως είμαι εγώ εκεί, κοντά σου, και πως σιωπηλά έβαλες τα χέρια σου γύρω μου, κι εγώ τα δικά μου γύρω στο λαιμό σου, και πες πως σιγά με τράβηξες στο στήθος σου, και πως τα χείλη μας ενώθηκαν σ’ ένα φιλί, [...]. »³¹²

Γράφει ο Barthes.

« Η γλώσσα είναι το δέρμα. Ο λόγος λειαίνεται στο σώμα του άλλου. Είναι σα να είχα λέξεις στη θέση των χεριών, ή χέρια στις άκρες των λέξεων. Ο λόγος δονείται από επιθυμία [...]. »³¹³

Η απουσία της παρουσίας του αγαπημένου, αγαπημένης, καταγράφεται σε ένα χρονικό αναμονής των επιστολών, του ειπωμένου λόγου. Η γραφή σκηνοθετεί το δράμα, τοποθετώντας τον γράφοντα στη σκηνή ως δραματικό χαρακτήρα.

Ο Barthes, σημειώνει:

« Διαπιστώνεται μια σκηνογραφία της αναμονής: Την οργανώνω, την διαχειρίζομαι, εξοικονομώντας ένα μέρος του χρόνου, στο οποίο μιμούμαι την απώλεια του

---

³¹¹ Στο ίδιο, σελ. 345-6.

³¹² Στο ίδιο, σελ. 52.

³¹³ Roland Barthes, *A Lover Discourse: Fragments*, μτφ, Richard Howard, New York: Hill and Wang, 1978, 73

αγαπημένου αντικειμένου, προκαλώντας τις συνέπειες ενός μικρού χρονικά θρήνου.[...] Η μοιραία ταυτότητα του αγαπημένου: Εγώ είμαι αυτός που περιμένει. »³¹⁴

Κι η Δέλτα στις αναμνήσεις της, εκφράζει την αγωνιά αυτής της αναμονής.

« “ Όχι ούτε τηλεγράφημα του αντρός μου έλαβα, ούτε γράμμα του άλλου. ”, του λέγω³¹⁵. Και σωπαίνω για να μη με πνίξουν οι λυγμοί, έτοιμοι να ξεσπάσουν. »³¹⁶

Η ερωτική επιστολογραφία, φαίνεται ότι αποτελεί τον κυρίαρχο ιδιωτικό λόγο, όπου οι μορφολογικές συμβάσεις σπάνε, το πρώτο και δεύτερο πρόσωπο κυριαρχεί, το τυπικό της προσφώνησης μεταπλάθεται στην πιο ουσιαστική επίκληση: αγαπημένη μου, αγαπημένε μου. Ωστόσο, αυτή η φαινομενική απεύθυνση σε ένα εσύ, ουσιαστικά αφορά την τέχνη του λόγου και η ερωτική επιστολή αποστέλλεται, κατά αυτό τον τρόπο, στη λογοτεχνία, και από εκεί στο δημόσιο λόγο.

Η μορφολογική διαφορά των ερωτικών επιστολών, από τις επιστολές γενικότερα, σκιαγραφείται και στις αναμνήσεις της Δέλτα.

« Και λέγει ο άντρας μου μια μέρα, “ Δεν μας έγραψε ούτε μια φορά ο [Δραγούμης] ”. Αποκρίθηκα με *détachement*³¹⁷, “ Ποιος ξέρει, θα έχει δουλειές ”. “ Μπορούσε να μας θυμηθεί μια φορά ”, λέγει ο άντρας μου ειρωνικά. Και του γράφω “ Γράψε ένα γράμμα που να μπορώ να το δείξω. ” Και μου γράφει για το σχέδιο του σχολείου του, και αρχίζει το γράμμα του, “ Φίλη Κυρία ”. Και το δείχνω το γράμμα αυτό και γίνεται συζήτηση. [...] »³¹⁸

Η βοήθεια από τρίτα πρόσωπα, είναι σύμφυτη με τη μυστική αλληλογραφία που εκτυλίσσεται μεταξύ τους. Η δασκάλα της Δέλτα Duffay, αλλά και η αδερφή του Δραγούμη, Νάτα Μελά, συνδράμουν σε αυτή την κατεύθυνση. Επίσης, η Δέλτα και ο Δραγούμης, στην αλληλογραφία τους, χρησιμοποιούν πολλές φορές συνθηματική γραφή.

Εκείνο, όμως το στοιχείο που αποδεικνύεται σαφέστατα από την αλληλογραφία, είναι η επιρροή του ρομαντισμού στη σκέψη και των δύο. Ο ρομαντισμός αυτός τους οδηγεί στη λατρεία των ιδανικών και στην εξιδανίκευση του θανάτου. Η Δέλτα συζητά για το θάνατο ως λύτρωση, ενώ ο Δραγούμης επιθυμεί να αγωνιστεί για το έθνος και να σκοτωθεί στην υλοποίηση των εθνικών του στόχων.

³¹⁴ Στο ίδιο, σελ. , 37,40.

³¹⁵ Εννοείται: Ο Πέτρος Βλαστός.

³¹⁶ Στο ίδιο, σελ. 170.

³¹⁷ αμέτοχο ύφος

³¹⁸ Π. Σ Δέλτα, Αναμνήσεις 1921, Αθήνα 2007, σελ. 150-151.

Η θεωρία των ρομαντικών κατά τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, ότι το συναίσθημα, η συγκίνηση που πηγάζει από την ίδια την εσωτερική ζωή και που είναι η μόνη πραγματική πηγή της ευαισθησίας, αποτελεί διαμορφωτική και τροποποιητική επίδραση πάνω στη σκέψη, εφαρμόζεται στην πράξη μέσω του επιστολικού λόγου της Δέλτα και του Δραγούμη, αλλά και της δράσης, ιδιαίτερα σε ότι αφορά τη Δέλτα.

Από τη στιγμή παράδοσης της ερωτική επιστολογραφία τους στη Δέλτα, η ίδια κράτησε ως το τέλος της ζωής τις αποδείξεις, ενός συντελεσμένου ερωτικού δράματος, που καθόρισε την εξέλιξη της και το όποιο η ίδια δεν θέλησε ποτέ να καταστραφεί από τη μνήμη.

ΜΕΡΟΣ Γ΄

1Γ. Η ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ

1Γ.α ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΑ, ΟΙ ΓΥΝΑΙΚΕΣ

Στη μελέτη ενός γυναικείου λόγου, μέσα στα ιστορικά συμφραζόμενα, και στην άντληση εκείνων των πληροφοριών, που συνδέουν τον τρόπο εξέλιξης της θέσης και της συνείδησης των γυναικών με τη διαμόρφωση των κοινωνικών και πολιτισμικών δομών της κοινωνίας, πολύτιμο εργαλείο θεώρησης αποτελεί η ιστορία των γυναικών.

Οι φεμινίστριες που εισήγαγαν την κριτική επανεξέταση των προτύπων και των προταγμάτων του επιστημονικού έργου, προσθέτοντας και νέες θεματικές σ' αυτό, μελέτησαν την ιστορία μιας σχέσης, υποστηρίζοντας ότι η ιστορία των γυναικών είναι η μελέτη των ρόλων και των θέσεων που έχουν στην κοινωνία σε σύγκριση με τη θέση των ανδρών.³¹⁹

« Ανακαλύπτουμε σιγά σιγά », έγραφαν τρεις φεμινίστριες ιστορικοί, « ότι το να εγγράψει κανείς τις γυναίκες στην ιστορία προϋποθέτει κατ' ανάγκη τον επανορισμό και τη διεύρυνση των παραδοσιακών αντιλήψεων περί ιστορικά σημαντικό, προκειμένου να περιλάβουν και την προσωπική, υποκειμενική εμπειρία εκτός από τις δημόσιες και πολιτικές δραστηριότητες. Δε θα ήταν υπερβολή να πούμε ότι, παρά τον διστακτικό χαρακτήρα των σημερινών πρώτων βημάτων προς αυτή την κατεύθυνση,

---

³¹⁹ Joan Kelly- Cadol, «The social relations of the sexes: Methodological implications of women' s history ». *Signs* 4 (1976).

αυτή η μεθοδολογία δε συνεπάγεται απλώς μια νέα ιστορία των γυναικών, αλλά και μια νέα ιστορία. »³²⁰

Οι αντηχήσεις των φωνών των γυναικών που διατυπώνονται στα ημερολόγια, τις αλληλογραφίες, τα ποιήματα και τις καταδικασμένες στη σιωπή διαμαρτυρίες, φανερώνουν τα μέρη και τη συγκρότηση μιας άλλης ιστορίας, η οποία αντιμετωπίζει τις γυναίκες ως ιστορικά, δρώντα υποκείμενα, με συνείδηση και ευθύνη των πράξεων τους, κι όχι ως άβουλα ανδρείκελα, που άγονται και φέρονται από τους νόμους της ιστορίας.

Το ζήτημα, όμως, της καταγραφής των εμπειριών των γυναικών και η αντιμετώπιση τους ως ιστορικά υποκείμενα, είναι ανάγκη να αφορά και στην ερμηνεία αυτών των εμπειριών, και στην ανάπτυξη της έννοια του φύλου, ως κατηγορίας ανάλυσης.³²¹

Σε αυτό το επίπεδο οι αναλογίες με την τάξη και τη φυλή αποτέλεσαν επίσης προϋποθέσεις, με έμφαση στις ευρύτερες πολιτικά προσεγγίσεις στον τομέα των γυναικείων σπουδών, που έκαναν σταθερά επίκληση και στις τρεις κατηγορίες ως θεμελιώδους σημασίας για τη νέα ιστοριογραφία.³²²

Το ενδιαφέρον για τη τάξη, τη φυλή και το φύλο σηματοδοτούσε, τη δέσμευση της ερευνήτριας σε μια ιστορία, η οποία περιείχε τις ιστορίες των καταπιεσμένων και η οποία θα ανέλυε τη σημασία και τη φύση της καταπίεσης τους, καθώς επίσης και τη θεωρητική παραδοχή ότι οι ανισότητες της εξουσίας, οργανώνονται πάνω σε τρεις τουλάχιστον άξονες.

Στην περίπτωση, ωστόσο, του φύλου η χρήση δεν αντανάκλα μόνο ένα ευρύ φάσμα θεωρητικών θέσεων, αλλά και απλές περιγραφικές αναφορές στις σχέσεις ανάμεσα στα φύλα. Οι περιγραφικές χρήσεις του φύλου υιοθετούνται κατά κανόνα από τους ιστορικούς, προκειμένου να χαρτογραφήσουν ένα νέο πεδίο. Με τη στροφή της κοινωνικής ιστορίας σε νέα αντικείμενα μελέτης, το φύλο γίνεται τρόπος που δηλώνει « πολιτισμικές κατασκευές »- δηλαδή την αμιγώς κοινωνική δημιουργία ιδεών σχετικά με τους ρόλους που αρμόζουν σε γυναίκες και άντρες.

---

³²⁰ Ann D. Gordon, Mari Jo Buhle, Nancy Shrom Dye, « The problem of women' s history », στο Berenice Carroll (επιμ.), *Liberating Women' s History*, University of Illinois Press, Ουρμπάνα 1976, σ. 89.

³²¹ Τζόουν Ουόλακ Σκότ, “*Το φύλο: Μια χρήσιμη κατηγορία ανάλυσης*”, στο Έφη Αβδελά- Αγγέλικα Ψαρρά, *Σιωπηρές Ιστορίες: Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*. Εκδ. Αλεξάνδρεια.

³²² Joan Kelly, “The doubled vision of feminist theory”, στο βιβλίο της *Women, History and Theory*, University of Chicago Press, Σικάγο 1984, σελ. 51-64, ιδιαίτερα σελ. 61.

Η μελέτη των αρχειακού υλικού που διατίθεται στο πεδίο έρευνας των ιστορικών, με βάση την εισαγωγή της αναλυτικής κατηγορίας του φύλου, αναγκάζει όχι μόνο να αλλάξει η μεθοδολογία έρευνας, αλλά επιπλέον να επαναδιατυπωθούν, τα ερωτήματα που τίθενται. Σε αυτό το πλαίσιο η διατύπωση της ανθρωπολόγου Μισέλ Ροζάλντο ότι, δεν πρέπει να αναζητείται η καθολική γενική αιτιότητα, αλλά η διαφωτιστική εξήγηση, λειτουργεί υποστηρικτικά. Η Ροζάλντο σημειώνει, « Μου φαίνεται τώρα πως η θέση των γυναικών στην ανθρώπινη κοινωνική ζωή με κανένα τρόπο δεν απορρέει άμεσα από όσα κάνουν, αλλά από τη σημασία που οι δραστηριότητές τους αποκτούν μέσα από συγκεκριμένες κοινωνικές διαντιδράσεις. »³²³

Το νόημα αναζητείται στην ενασχόληση τόσο με το μεμονωμένο υποκείμενο, όσο και με την κοινωνική οργάνωση, και τη διατύπωση των αμοιβαίων σχέσεων τους, γιατί και τα δύο είναι σημαντικά, προκειμένου να κατανοήσουμε πώς λειτουργεί το φύλο και πώς επιτελούνται οι αλλαγές.

Κρίνεται, έτσι, σαφές ότι η καταπίεση των γυναικών διαπερνά όλα τα κοινωνικά στρώματα και τάξεις, ότι οι μορφές που παίρνει, η ευρύτητα και η ένταση της, οι αντιφάσεις και τα περιθώρια δράσης (ή αντίδρασης) που ανοίγει δεν είναι δυνατόν να μελετηθούν παρά μόνο σε σχέση με τον κοινωνικό χώρο στον οποίο ανήκουν και που καθορίζει τις συγκεκριμένες αντικειμενικές (και υποκειμενικές) συνθήκες ύπαρξής τους.³²⁴

Σε αυτή την κατεύθυνση η τοποθέτηση της αναλυτικής κατηγορίας του φύλου σε συνδυασμό με άλλες κατηγορίες ανάλυσης, στο επιστολικό έργο της Πηνελόπης Δέλτα, εξετάζεται, παράλληλα με την περίοδο στην οποία ζει, αλλά και με το περιεχόμενο της δραστηριοποίησης της σε διάφορους τομείς της κοινωνικής ζωής.

Η αναφορά στα ιστορικά γεγονότα, στις πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις που σηματοδεύουν την εποχή που η Δέλτα δρα, έχει ήδη συντελεστεί, σε ένα πρώτο επίπεδο σε προηγούμενα κεφάλαια. Στη μελέτη, ωστόσο, της διάστασης του φύλου στο έργο της Δέλτα, κρίνεται απαραίτητη μια επιπλέον καταγραφή που σχετίζεται με την

---

³²³ Michelle Zimbalist Rosaldo, “ The uses and abuses of anthropology: Reflections on feminism and cross- cultural understanding ”, *Signs* 5 (1980), σελ. 400 (“ Χρήση και κατάχρηση της ανθρωπολογίας: Σκέψεις για το φεμινισμό και τη διαπολιτισμική κατανόηση ”, στο Αλεξάνδρα Μπακαλάκη (επιμ.), *Ανθρωπολογία, γυναίκες και φύλο. Κείμενα των S. Ortner, M. Strathern, M. Rosaldo*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994, σελ. 204).

³²⁴ Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των Κυριών: Η γένεση μια φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Δ'επανάκδ. Κατάρτι 2004.

εμφάνιση και την ανάπτυξη του φεμινιστικού κινήματος, στην συγκεκριμένη περίοδο έρευνας, αλλά και με την εξέλιξη της κοινωνικής θέσης της γυναίκας.

1Γ. Β ΕΙΚΟΝΕΣ ΓΥΝΑΙΚΩΝ

Προς το τέλος του 19^{ου} αιώνα, εποχή γέννησης της Δέλτα, η μεγάλη οικονομική και πολιτική αστάθεια που σημειώνεται, οι προοπτικές ανάπτυξης και επίλυσης του εθνικού ζητήματος τροποποιούν, σε κάποιο βαθμό, τη θέση και τις συνθήκες ζωής των γυναικών και συμβάλλουν στην εμφάνιση νέων προτάσεων για τη λύση του γυναικείου ζητήματος. Από τη δεκαετία του 1870, οι γυναίκες της αστικής τάξης και λίγο αργότερα των μεσαίων στρωμάτων εμφανίζονται όλο και περισσότερο στους δημόσιους χώρους διασκέδασης, στους περιπάτους, στα θεάματα, στις πολιτιστικές εκδηλώσεις, ακόμα και σε ορισμένα καφενεία. Η παρουσία τους, ωστόσο, σχολιάζεται τις περισσότερες φορές αρνητικά.³²⁵ Η θέση τους βέβαια στις κοινωνικές εκδηλώσεις συνδυάζεται σχεδόν πάντα με την υπηρετήση των στρατηγικών του γάμου και δε συνεπάγεται αναγκαστικά ευρεία ελευθερία κινήσεων. Στις τάξεις των ανώτερων στρωμάτων γυναικών, που δεν αναφέρονται στον εργατικό χώρο, δεν επιτρέπεται να κυκλοφορούν στο δρόμο ασυνόδευτες.

Η Αγγλίδα Agnes Smith, επισκέπτρια στην Ελλάδα, σχολιάζει.

« Θα το πίστευε κανείς ότι σε μια Ελλάδα ελεύθερη και δημοκρατική, υπάρχουν ενήλικα άτομα που δεν έχουν το δικαίωμα να κυκλοφορούν ελεύθερα; »³²⁶

Η Δέλτα προσθέτει στις αναμνήσεις της, μιλώντας για τη ζωή της στην παροικία της Αλεξάνδρειας, την ίδια περίπου περίοδο.

« Άντρες δεν έβλεπε η γυναίκα παρά σε γέυματα (σπάνια τον καιρό εκείνον), σε χορούς (σπανιότερους ακόμα), στον περίπατο ή στους δρόμους. »³²⁷

« Που να ταξιδέψει γυναίκα μόνη τότε! “Αφού τον αφήνει, καλά της κάνει και παίρνει φιληνάδα”. Όλη η κοινωνία την αποδοκίμαζε και την αναθεμάτιζε. »³²⁸

Σχεδόν επτά χρόνια μετά, κατά το 1891, η θέση των γυναικών δεν παρουσιάζει ιδιαίτερες αλλαγές.

---

³²⁵ Στο ίδιο, σελ. 100

³²⁶ Agnes Smith, *Glimpses of Greek life and scenery*, Λονδίνο 1884.

³²⁷ Π. Σ. Δέλτα, *Πρώτες Ενθυμήσεις*, Αθήνα 2000, σελ. 38

³²⁸ Στο ίδιο, σελ. 38.

Σημειώνει η Δέλτα.

« [...] ήμουν εξαιρετικά φρόνιμη και σοβαρή για την ηλικία μου, σπάνια έβγαينا έξω, μελετούσα πολύ και έραβα αρκετές ώρες την ημέρα. »

« [...] Έκανα την πρώτη μου κοσμική εμφάνιση όταν ήμουν δεκαεπτάμιση ετών, το χειμώνα του '91 προς '92. »³²⁹

Παράλληλα, η εξιδανίκευση του εσωτερικού χώρου, του σπιτιού, οδηγεί σε μια γενικότερη θεώρηση των γυναικών και του κοινωνικού τους ρόλου. Ο οικιακός χώρος, αποτελεί στη συνείδηση των ανδρών μια αυτόνομη σφαίρα, όπου η γυναίκα βρίσκεται στο κέντρο του, ως υπεύθυνη επί αυτού, « του σπιτιού το καμάρωμα ».³³⁰

Η Δέλτα αναφέρει σχετικά με το ρόλο της μητέρας της στο σπίτι.

« [...] Τ' ασημικά τα έτριβε η ίδια η μητέρα. Το ράψιμο όλο του σπιτιού περνούσαν όλα από τα χέρια της. Το φορέματα μας, τ' ασπρόρουχά μας, όλα τα 'ραβε κείνη. Η μηχανή του ραψίματος της δε σταματούσε. Ήταν σαν τον πατέρα ακούραστη στη δουλειά. »³³¹

« [...] Η μητέρα στο νοικοκυριό της, στα φιλανθρωπικά και στα κοινωνικά, επισκέψεις, δεξιώσεις, βεγγιέρες και σπάνιους χορούς. »

Κατά τη δεκαετία του 1880, σημειώνεται θεαματική ανάπτυξη των οικιακών υπηρεσιών, επιτρέποντας σε οικογένειες με μικρά εισοδήματα να προσλάβουν κάποια υπηρέτρια. Αυτή την περίοδο ο τομέας των υπηρετών «θηλυκοποιείται», με γοργούς ρυθμούς. Η δυνατότητα, ωστόσο, για βοήθεια των γυναικών από το ρόλο της υπηρέτριας, δίνει περισσότερο χρόνο στις θυγατέρες για διάβασμα, μόρφωση και κέντημα, παρά στις μητέρες τους. Οι έγγαμες γυναίκες συνεχίζουν να είναι επιφορτισμένες με την κατασκευή των ρούχων, το ράψιμο και πλήθος διακοσμητικά εργόχειρα. Στο ρόλο αυτό, της επαγγελματία- μητέρας, στην καμπή του 19^{ου} αιώνα, προστίθεται ο ρόλος της οικοδέσποινας- συντρόφου, της οποίας η ευελιξία και η κοινωνικότητα διευκολύνουν την επιτυχία και την κοινωνική άνοδο της συζύγου.³³²

Γραφεί η Δέλτα σχετικά με την εποχή εκείνη.

« Το μεγάλο σπίτι απαιτούσε περισσότερη υπηρεσία [...]. Είχαμε τώρα τραπεζιέρη, καμαριέρα στις κρεβατοκάμαρες την Ιταλίδα την Κατερίνα για τα μικρότερα αδέρφια

³²⁹ Π. Σ. Δέλτα, Αναμνήσεις 1899, Αθήνα 1994, σελ.9, 12

³³⁰ Κ. Παλαμά, Άπαντα, σελ. 247.

³³¹ Π. Σ. Δέλτα, Πρώτες Ενθυμήσεις, Αθήνα 2000, σελ. 25.

³³² Ελένη Βαρίκα, Η εξέγερση των Κυριών: Η γένεση μια φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907, Δ'επανάκδ. Κατάρτι 2004, σελ. 126.

και το τρίτο πάτωμα, τη μαγείρισσα την Αννέτα [...]. Όλον αυτόν τον κόσμο τον όριζε η μητέρα μου και τον διεύθυνε με πειθαρχεία αλύγιστη. Όλη μέρα, όσο ήταν στο σπίτι καταγίνονταν η μητέρα με το νοικοκυριό της. Ήταν σκλάβα του σπιτιού της, της καθαριότητας, του συγυριού και, της τάξεως, του νοικοκυριού. »³³³

Αργότερα, όταν η Δέλτα γίνεται σύζυγος, υπηρετεί τα ίδια καθήκοντα, όσο μένει στην Αθήνα με την πεθερά της, και μετά που επιστρέφει στην Αλεξάνδρεια, έχοντας δύο κόρες.

« Και ξαναπήρε πάλι την τακτική της τροχιά η ζωή μας, με τη δουλειά της, τα καθήκοντά της, τη μονότονη σταχεράδα της.

Η πεθερά μου είχε έρθει. Αλλά το σπιτικό πια το κρατούσα εγώ. Δε γνώριζε τον τόπο, τους υπηρέτες, το περιβάλλον και ο άντρας μου επέμενε να πάρω εγώ τη διεύθυνση, αφήνοντας της τις τιμές [...], προς μεγάλη στενοχώρια της αδερφής μου, που με ήθελε “οικοδέσποινα στο σπιτάκι σου”. »

« Και κάτω από το φως της λάμπας, πλάι στην πεθερά μου, [...], έραβα, έραβα, έραβα τα ρούχα των παιδιών μου ή του σπιτιού, [...]. Και πιλαλούσε η φαντασία. »³³⁴

Αν και οι αντιλήψεις για το ρόλο της οικοδέσποινας και της μητέρας, φαίνεται να προσδίδουν κάποιο γόητρο απ’ ότι στην προηγούμενη περίοδο, η θέση των γυναικών στην οικογένεια εξακολουθούσε να είναι δυσμενής. Η εξουσία της νοικοκυράς, δείχνει να αποτελεί ρητορεία, καθώς οι πράξεις και οι τακτικές της συζύγου υπόκεινται στον έλεγχο του αρχηγού της οικογένειας, τον άντρα.

« [...], βρουτσιζε³³⁵ το ρούχο του βιαστικά και πήγαινε στην τραπεζαρία με το βιαστικό του πάντα: “Σερβίρετε γρήγορα.”

Μα ο πατέρας ήταν ο αφέντης, δεν είχε να δώσει λογαριασμό σε κανέναν. Ο, τι έκαμνε, το έκαμνε ανοιχτά. »³³⁶

Στο σπίτι η έγγαμη γυναίκα δεν είχε περισσότερα δικαιώματα σε προσωπικά ζητήματα, απ’ ότι οι ανύπαντρες αδελφές της ή τα παιδιά.

Ωστόσο, η εναντίωση στην πρότυπη συμπεριφορά, η διαφορετική αντίληψη της γυναίκας που ασφυκτιά μέσα στους ρόλους και τους χώρους που έχουν

³³³ Π. Σ. Δέλτα, *Πρώτες Ενθυμήσεις*, Αθήνα 2000, σελ. 141.

³³⁴ Π. Σ. Δέλτα, *Αναμνήσεις* 1899, Αθήνα 1994, σελ. 426, 424.

³³⁵ Εννοείται: ο πατέρας της Δέλτα, Εμμανουήλ Μπενάκης.

³³⁶ Π. Σ. Δέλτα, *Πρώτες Ενθυμήσεις*, Αθήνα 2000, σελ. 39

προκαθοριστεί για το φύλο της παραπέμπει μοιραία σε εικόνες κοινωνικές εκρυθμίας.³³⁷

Στα μέσα του 19^{ου} αιώνα παρατηρείται μια αισθητή μεταβολή στις υποκειμενικές αντιλήψεις και συμπεριφορές των γυναικών των μεσαίων αστικών στρωμάτων, μια αυξανόμενη τάση να αντιμετωπίζουν οι ίδιες τον εαυτό τους ως υποκείμενα που έχουν τις δικές τους ιδέες για τη θέση που τους αντιστοιχεί στην κοινωνία.³³⁸

Σε αυτή τη διαδικασία επίγνωσης, αναπτύσσεται μια τάση συνείδησης του φύλου, η οποία αποτελεί προϋπόθεση για την ανάπτυξη της φεμινιστικής συνείδησης, χωρίς, όμως να οδηγεί αυτόματα σε αυτήν.

Η συνείδηση αυτή αναπτύσσεται από τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα ως τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου}, εποχή κατά την οποία η Δέλτα γεννιέται και δρα, και εκδηλώνεται κυρίως με την έκδοση του εβδομαδιαίου φεμινιστικού περιοδικού, της *Εφημερίδος των Κυριών*. στην οποία οι «κυρίες» που γράφουν προσδιορίζονται κοινωνικά, ως «μεσαία στρώματα», προκειμένου να δηλώσουν τη διαφοροποίηση τους τόσο από τις «γυναίκες του λαού» όσο και από την ανώτερη αστική τάξη.

Η ιδιαίτερη αυτή κατηγορία, είναι δύσκολα να προσδιοριστεί κοινωνιολογικά, ελλείψει ειδικών μελετών για την κοινωνική διαστρωμάτωση αυτής της περιόδου. Πρόκειται για μια μεταβατική περίοδο, όπου τα όρια ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις είναι εξαιρετικά συγκεχυμένα και όπου υπάρχουν μια σειρά ενδιάμεσα στρώματα που είναι δύσκολο να τα ορίσει κανείς με ταξικούς όρους.³³⁹

Η εφημερίδα αυτή, αποτελεί το πρώτο ουσιαστικά γυναικείο περιοδικό για τη χειραφέτηση των γυναικών. Κατά τη διάρκεια κυκλοφορίας της *Εφημερίδος των Κυριών* πολλές γυναίκες θα τη στελεχώσουν, βοηθώντας στη διάδοση της και εγγράφοντας συνδρομήτριες. Η ίδια η Καλλιρόη Πάρεν αποτελώντας τη ψυχή του φεμινιστικού ρεύματος και υπεύθυνη της έκδοσης, με αίσθηση των δυσκολιών της επιτυχίας του εγχειρήματος ενός γυναικείου περιοδικού και της σημασίας των τακτικών, μετατρέπει την αναζήτηση συμμαχιών σε μια από τις κεντρικές ανησυχίες της.

---

³³⁷ Nancy Jay, “Gender and dichotomy”, *Feminist Studies* 6/1 (1981), σελ. 54.

³³⁸ Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των Κυριών: Η γένεση μια φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Δ'επανέκδ. Κατάρτι 2004, σελ. 178.

³³⁹ Πρβλ. S. Staveris, *Recherches sur les classes sociales en Grèce: la petite et moyenne bourgeoisie* (1881- 1905), DEA, EHESS, Παρίσι 1980.

Κατά αυτό τον τρόπο δηλωμένη η ίδια καθαρευουσιάνια στα πρώτα της βήματα³⁴⁰, δεν αργεί να συλλάβει τη σύγκλιση συμφερόντων ανάμεσα σε κάποιες μεταρρυθμίσεις του δημοτικιστικού κινήματος στον εκπαιδευτικό τομέα και σε ορισμένες από τις διεκδικήσεις της *Εφημερίδος των Κυριών*. Αυτός είναι ένας από τους λόγους, ίσως, της όλο και πιο διαλλακτικής στάσης της απέναντι στο γλωσσικό ζήτημα³⁴¹, που θα καταλήξει στην πλήρη ευθυγράμμιση με τις απόψεις των δημοτικιστών.³⁴²

Για την εφημερίδα των Κυριών η ανισότητα των φύλων δεν είναι μόνο μια κοινωνική ανισότητα μεταξύ άλλων. Συνιστά το αρχέτυπο όλων των ιεραρχικών κοινωνικών σχέσεων, το αρχέτυπο όλων των παραβιάσεων « των ηθικών και φυσικών νόμων »³⁴³. Η κυριαρχία του άνδρα εις βάρος της γυναίκας, η παντοκρατορία, είναι άρρηκτα δεμένες με το θρίαμβο του πολέμου εις βάρος της ειρήνης, της βίας, εις βάρος της δικαιοσύνης, του εγωισμού, εις βάρος της κοινότητας.³⁴⁴ Ο αγώνας, λοιπόν, για τη γυναικεία χειραφέτηση, γίνεται συνώνυμος της σωτηρίας της ανθρωπότητας.

Το 1895, προβάλλονται άρθρα του περιοδικού που αρχίζουν να θέτουν το ζήτημα των πολιτικών δικαιωμάτων των γυναικών, συνειδητοποιώντας ότι το αίτημα της ισότητας προσκρούει σε μια « συστηματική και οργανωμένη » εξουσία.

Η επιχειρηματολογία για την ικανότητα των γυναικών να ασκήσουν τα εκλογικά τους δικαιώματα συνδέεται με μια κριτική αντίληψη για το περιεχόμενο της πολιτικής, έτσι όπως ασκείται από τους άνδρες και στηρίζεται στον « εγωισμόν και τη φιλοδοξίαν »³⁴⁵, όπου το μόνο που έχει σημασία είναι η προσέλκυση των περισσότερων δυνατών ψηφοφόρων³⁴⁶. Στον κυνισμό των πολιτικών ανδρών οι φεμινίστριες αντιπαραθέτουν τον ανθρωπιστικό χαρακτήρα του « κράτους των γυναικών ».

Μετά το 1908 η *Εφημερίς των Κυριών* γίνεται από εβδομαδιαία, δεκαπενθήμερη και η ύλη τροποποιείται σε βάρος των φεμινιστικών άρθρων.

---

³⁴⁰ Στο ίδιο, 28-1-1890.

³⁴¹ Στο ίδιο, 15-1-1895.

³⁴² Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των Κυριών: Η γένεση μια φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Δ'επανέκδ. Κατάρτι 2004, σελ. 278.

³⁴³ *Εφημερίς των Κυριών*, 27-5-1895.

³⁴⁴ Στο ίδιο.

³⁴⁵ Στο ίδιο, 14-2-1899.

³⁴⁶ Στο ίδιο, 9-4-1900.

Η πρωτοπορία των γυναικών, έπειτα από αυτή την περίοδο, στην οποία οι διεκδικήσεις της αφορούσαν κυρίως τα αιτήματα των γυναικών στην εκπαίδευση, στην εργασία και στην οικογένεια, εναλλάσσεται με τη γυναικεία κίνηση του Μεσοπολέμου, η οποία προτάσσει έντονα το αίτημα των πολιτικών δικαιωμάτων και απ' αυτό εξαρτά σχεδόν εξ'ολοκλήρου τις επεξεργασίες και τη δραστηριότητά της.

Οι φεμινίστριες του Μεσοπολέμου, οι γυναίκες εκείνες που εκκινούσαν από την πεποίθηση ότι το γυναικείο φύλο υφίσταται ειδική καταπίεση ως κοινωνική κατηγορία και η απελευθέρωσή του προϋποθέτει ιδιαίτερο αγώνα, μπορούν να διακριθούν σε δύο κατηγορίες: τις ριζοσπάστριες και τις συντηρητικές. Οι πρώτες θα βρεθούν συσπειρωμένες στο Σύνδεσμο για τα Δικαιώματα της Γυναίκας και οι δεύτερες στις οργανώσεις- μέλη του Εθνικού Συμβουλίου των Ελληνίδων και – δευτερευόντως- στο Λύκειο των Ελληνίδων.

Ο Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας υπήρξε το σωματείο που εναρμονίστηκε περισσότερο με τις ανάγκες των καιρών, και διεκδικεί μια νέα ποιότητα των φεμινιστικών αιτημάτων. Για τον σύνδεσμο η πολιτική είναι η συνιστώσα που διαπερνά όλους τους επιμέρους φεμινιστικούς στόχους, η προϋπόθεση και το τελικό αίτιο του γυναικείου αγώνα. Από την ίδρυση του, το 1920³⁴⁷, ως τη βίαιη διάλυσή του την επόμενη της 4^{ης} Αυγούστου, το σωματείο πρόσφερε τις σοβαρότερες επεξεργασίες για το περιεχόμενο και τους στόχους του φεμινισμού. Παράλληλα πρωτοστάτησε σε όλες σχεδόν τις κινήσεις για νομοθετικές ρυθμίσεις, που σχετίζονταν με την εργασία των γυναικών, την κατάργηση του κρατικού διακανονισμού της πορνείας, την αναζήτηση της πατρότητας, την εκπαίδευση των γυναικών και – φυσικά- τη γυναικεία ψήφο.

Άλλοτε σε σύμπλευση με τις ριζοσπάστριες του Συνδέσμου και άλλοτε σε αντιπαράθεση προς αυτές, οι γυναίκες του Εθνικού Συμβουλίου των Ελληνίδων αντιπροσώπευαν το συντηρητικό φεμινιστικό ρεύμα του Μεσοπολέμου, εκείνο που επιχείρησε να συγκεράσει τις πραγματικότητες της εποχής του με φεμινιστικές δραστηριότητες που παρέπεμπαν στην προπολεμική περίοδο του γυναικείου κινήματος.

Το Λύκειο των Ελληνίδων, κατάλοιπο της προηγούμενης περιόδου του γυναικείου κινήματος, συνεχίζει να λειτουργεί στα χρόνια του Μεσοπολέμου, αλλά δεν έχει ούτε

---

³⁴⁷ Ο Σύνδεσμος ιδρύθηκε στις 16 Απριλίου 1920 με πρωτοβουλία της Αύρας Θεοδωροπούλου και της Μαρίας Νεγροπόντη σε συνεννόηση με τη Διεθνή Ένωση για τη Γυναικεία Ψήφο.

την ακτινοβολία, ούτε τη σημασία των δύο προηγούμενων οργανώσεων. Οι αρχικοί του στόχοι που χρονολογούνταν από το 1911³⁴⁸, χρονιά της ίδρυσης του, και που δε διαφοροποιήθηκαν ποτέ, ανάγκασαν το Λύκειο να παραμένει καθηλωμένο, στο ιδεώδες της «γνήσιας ελληνικής ψυχής μετά των ηθών και των εθίμων της».³⁴⁹

---

³⁴⁸ Το Λύκειο των Ελληνίδων ιδρύθηκε τον Μάρτιο του 1911 μετά από πρόταση της Καλλιρόης Παρρέν σε μερικές φίλες της.

³⁴⁹ Αγγέλικα Ψαρρά, “ Φεμινίστριες, Σοσιαλίστριες, Κουμμουνίστριες: Γυναίκες και Πολιτική στο Μεσοπόλεμο ”, στο Γιώργος Μαυρογορδάτος, *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1992.

1Γ. γ ΜΙΑ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ, ΔΙΑΚΡΙΣΗΣ ΤΩΝ ΡΟΛΩΝ

Από τη μελέτη του επιστολικού λόγου της Πηνελόπης Δέλτα, θα ήταν αδύνατο να απουσιάζει ο έμφυλος παράγοντας, τόσο από την άποψη του ίδιου του υποκειμένου που τον επιτελεί, όσο και από τη θέση που κατέχουν τα ζητήματα του φύλου κατά την εποχή που η ίδια δραστηριοποιείται.

Η Δέλτα δεν αποτελεί ένα από τα παραδείγματα γυναικών της αστικής τάξης που εντάσσονται στο φεμινιστικό κίνημα, προσπαθώντας να υλοποιήσουν μέσω των διαφορετικών οργανώσεων, συνδέσμων, σωματείων τις απόψεις τους περί των γυναικείων ζητημάτων. Η ίδια, φαίνεται επίσης να μη διατηρεί προσωπική επαφή, ή αλληλογραφία με αυτές τις γυναίκες, αν και το 1913, δημοσιεύει στην « Εφημερίδα των Κυριών », *Το γραφτό*.

Στο μυθιστορηματικό της έργο η γυναικεία παρουσία είναι έντονη, διαδραματίζοντας σε αρκετές περιπτώσεις κεντρικό ρόλο στο περιεχόμενο του εκάστοτε έργου. Διατηρώντας επιφυλάξεις για ασφαλή συμπεράσματα που μπορούν να εξαχθούν από το λογοτεχνικό υλικό, για τις προσωπικές θέσεις της Δέλτα σε ζητήματα φύλου, φαίνεται ότι τα γυναικεία πρόσωπα στα έργα της υπηρετούν την εθνική της ιδεολογία μέσα από την ηρωοποίηση τους, αλλά και τη γυναικεία ευαισθησία προσανατολισμένη στο χρέος της μητρότητας.

Στην πορεία, ωστόσο, έκδοσης των αναμνήσεων και της αλληλογραφίας της Δέλτα παρουσιάζεται μια διαφοροποίηση στην εικόνα που αποκομίζετε από το λογοτεχνικό της έργο, αλλά και από τα δημοσιευμένα άρθρα της, για τη θέση της απέναντι στην ένταση της καταπίεσης των γυναικών, στην υποταγή τους σε αρχέτυπους ρόλους, στα αίτια αυτής της καταπίεσης, αλλά και στις δυνατότητες διεξόδου από αυτή.

Διαβάζοντας τις μεταθανάτιες εκδόσεις, και γνωρίζοντας ότι η Δέλτα στο χρονικά διαστήματα που συντελεί τη γραφή τους, έχει πλέον αναπτύξει την προσωπικότητα της και προσανατολιστεί τους ιδεολογικούς της άξονες, γίνεται κατανοητό ότι η ίδια καταγράφει συνειδητά και με επιμονή τη σημασία της θέσης της γυναίκας καθώς επίσης και την θέαση των δικών της εμπειριών σχετικά με αυτή τη θέση.

Κατά αυτό τον τρόπο μέσω των ποικίλων καταπίεσεων που δέχεται, αντιλαμβάνεται την έμφυλη διάσταση της καταπίεσης της, συνδέοντας τη με τις γενικότερες αντιλήψεις που επιβιώνουν στην εποχή της για τη θέση των γυναικών.

Παρατηρείται, λοιπόν, σε σχέση με τη Δέλτα μια συνείδηση του φύλου, που όμως δεν περιλαμβάνει την αντίληψη των γυναικών ως ιδιαίτερης κοινωνικής κατηγορίας, ούτε της δυνατότητας τους να συμερίζονται κοινά πεπρωμένα και συμφέροντα, τα οποία μπορούν να οδηγήσουν σε μια συντεταγμένη και οργανωμένη αντιπαράθεση με τις παραδοσιακές αρχές και τις μορφές εξουσίας που τις υποτάσσουν, δηλαδή σε μια φεμινιστική συνείδηση. Η ίδια, φαίνεται να αντιμετωπίζει την καταπίεση της σε ατομικό και όχι σε συλλογικό επίπεδο, αρνούμενη να εκφράσει στο δημόσιο λόγο, τις θέσεις που εκφράζει στα ιδιωτικά γραπτά της, τα οποία, απευθύνονται στην οικογένεια της, στα παιδιά της, μη γνωρίζοντας αν θα επιθυμούσε τη δημοσιοποίηση τους.

Ωστόσο, στο λόγο των αναμνήσεων η Δέλτα εκφράζει ιδέες που μπορούν να χαρακτηριστούν και πρωτοποριακές για την εποχή, όπως αυτές συμπυκνώνονται στις αντιλήψεις της περί μητρότητας και κοινωνικών νόμων. Το γεγονός αυτό προβληματίζει για τις θέσεις που αντιστοιχούν στη Δέλτα σε ζητήματα φύλου, καθώς είναι σαφές, ότι η ίδια διέθετε ένα ευρύ πεδίο που θα μπορούσε να εκφραστεί για αυτά τα θέματα, δημόσια, στα έργα της, στα άρθρα της. Επιπλέον, στην εποχή της, οι γυναίκες φεμινίστριες υποστήριζαν τη δυνατότητα μεταβολής των κοινωνικών δεδομένων στη θέση των γυναικών.

Από αντίστοιχα παραδείγματα, οι διαπιστώσεις οδηγούνται στο γεγονός, ότι δεν ακολουθείται μια ευθύγραμμη πορεία συνειδητοποίησης, και επιπλέον ότι η συνειδητοποίηση δεν μπορεί να καταλήγει αυτόματα στη συλλογιστική μιας οργανωμένης και συστηματικής αντίδρασης.

Κατά αυτό το τρόπο το παράδειγμα της Δέλτα σε σχέση με τη διάσταση του φύλου, μπορεί να εξηγηθεί ιδωμένο στην ιδιαιτερότητα του και από την οπτική των σημαντικών εμπειριών που τη σημαδεύουν.

Η δυσαρέσκεια της για τη γυναικεία πραγματικότητα περιγράφεται στο μεγαλύτερο μέρος της, στις αναμνήσεις της. Εκεί παρατηρείται και η έκφραση μιας θέλησης να αλλάξει αυτή τη δυσμενή κατάσταση, με την ατομική, όμως, διαφορετική επιλογή ενάντια στις στερεότυπες έμφυλες συμπεριφορές.

Ο Π.Α. Ζάννας, σημειώνει στον πρόλογο των αναμνήσεων του 1921.

« [...], η Πηνελόπη Δέλτα έχει συνείδηση του ρόλου της γυναίκας, συζύγου και μητέρας μέσα στην ανδροκρατούμενη κοινωνία της εποχής. »³⁵⁰

---

³⁵⁰ Π. Σ Δέλτα, Αναμνήσεις 1921, Αθήνα 2007, πρόλογος, VI.

Η ίδια η Δέλτα επιβεβαιώνει τη θέση αυτή μέσω της γραφής.

« Το μόνο μέσο για τη γυναίκα να φύγει από το σπίτι της, είναι “να λερώσει”, κατά την κοινωνία και τους νόμους, το όνομα της, γιατί τότε ο άντρας που την ορίζει μπορεί, αν θέλει, να τη διώξει. Μα όσο μένει τίμια και παστρική, ο άντρας που την ορίζει δε τη χωρίζει. Την κρατεί στο σπίτι του, οικοκυρά του, μητέρα των παιδιών του, στολίδι, χρήσιμη, πράμα του, κτήμα του. Τη θέλει δική του όσο την θεωρεί άξια να φέρει τ’ όνομα του και κι αδιαφορώντας αν αυτή δεν μπορεί να βαστάξει το ζυγό. Και δε της μένει της γυναίκας παρά να δεχθεί τη σκλαβιά της, ή να σκοτωθεί για να γλυτώσει, ή να “ξεπέσει ” για να ξανακάμει πάλι τη ζωή της όπως τη θέλει. »³⁵¹

Στις Αναμνήσεις του 1921, όπως και σε αυτές του 1940, στην καταγραφή της εξέλιξης της σχέσης με τον Ίωνα Δραγούμη, η Δέλτα σημειώνει τις ερμηνείες που δίνονται για την παρεκκλίνουσα συμπεριφορά της, όπως και για τις μεθόδους με τις οποίες ο οικογενειακός της περίγυρος προσπαθεί να καταλύσει τη συμπεριφορά αυτή. Η Δέλτα τοποθετεί τα αίτια της απόφασης της να υποτάξει τη θέληση να διαφύγει από την αδιάφορη για την ίδια συζυγική και οικογενειακή ζωή, στο αξιακό σύστημα, το οποίο από τη μικρή της ηλικία κλίθηκε να υπηρετήσει, και όπως αυτό συμπυκνώνεται στη σφαίρα της υψηλής αίσθησης του καθήκοντος, μέσω μιας αλληλουχίας κανόνων και πρέπει.

Τα συμπεράσματα της Δέλτα από την παιδική της ηλικία, τα οποία αποτελούν τη βάση εξέλιξης της, όπως περιγράφονται στις *Πρώτες Ενθυμήσεις*, αναδεικνύουν την έμφυλη διάσταση ως σημαντικό παράγοντα διάκρισης και καταπίεσης. Εφόσον οι *Πρώτες Ενθυμήσεις* γράφονται γύρω στα 1931-1932 ή και αργότερα³⁵², είναι ευνόητο να περιέχουν το σχολιασμό και τις κρίσεις της Δέλτα, όπως προκύπτουν από την μετέπειτα εξέλιξη της, κατά την οποία πολλά παιδικά συμβάντα αποσαφηνίζονται στην ίδια.

Γράφει για τη θέση των γυναικών, κατά την παιδική της ηλικία.

« Γιατί οι γυναίκες τότε δεν ήταν εκείνο που είναι σήμερα.

Ελευθερία δράσεως, θελήσεως, ακόμα και σκέψεως δεν είχαν. Οι γυναίκες τότε ήταν υποταγμένες στον άντρα. Θέληση δική τους δεν είχαν, ούτε γνώμη, ούτε σκέψη ανόμοια με τη σκέψη του αντρός. Και μια φορά παντρεμένη, έπαυε να υπάρχει ως άτομο. Κινούνταν, δρούσε, μιλούσε, φέρουνταν στον κόσμο όπως ήθελε ο αφέντης της. [...]

---

³⁵¹ Στο ίδιο, σελ. 189.

³⁵² Π. Σ. Δέλτα, *Πρώτες Ενθυμήσεις*, Αθήνα 2000, Πρόλογος, ια΄.

Αλλά και για τη συμπεριφορά της οικογένειας απέναντι στα κορίτσια.

« [...] Έφυγε για τας Αθήνας σ' ένα δυο μέρες, και η μητέρα μου, που τον³⁵³ συμπαθούσε, φαίνεται πολύ, κάθισε κοντά του και του είπε:

- “ Αν είχα άλλη κόρη της παντρειάς, δε θα σας άφηνα να φύγετε...”

Ανατρίχιασα που άκουσα τα λόγια της, [...]

Έτσι πάντρευαν τα κορίτσια τους, εκείνον τον καιρό, οι γονείς. »³⁵⁴

Η στάση του κοινωνικού και οικογενειακού περιγυρου απέναντι στη διαζευγμένη ξαδέλφη της Δέλτα, Πηνελόπη Χωρέμη, φανερώνει τον πουριτανισμό, το συντηρητισμό, αλλά και την απομόνωση της γυναίκας, που παρεκκλίνει από τον κοινωνικό κανόνα.

«Γυναίκα χωρισμένη, εκείνα τα χρόνια, δεν είχε θέση στην κοινωνία. Τη στραβοκοίταζαν οι άλλες γυναίκες, δεν τη σέβονταν οι άντρες, της φέρουνταν όλοι και όλες εχθρικά, ήταν παρίας της τότε σεμνότυφου υποκριτικής κοινωνίας. [...]

Τέτοιες ήταν οι μόδες. Τέτοια όμως και η ανελευθερία της γυναίκας τότε, ώστε η παντρεμένη και χωρισμένη Πηνελόπη όχι μόνο δεν μπορούσε να κατοικεί μόνη, όχι μόνο δεν έπρεπε, θέλοντας και μη να ζει με τον πατέρα της, αλλά ούτε άνθρωπο μπορούσε να δει ούτε γράμμα να λάβει, χωρίς να περάσει από την έγκριση του πατέρα της, που είχε το δικαίωμα ν' ανοίγει τα γράμματά της, και να σκαλίζει ντολάρια και σεργιάρια της, να βρει τα χαρτιά της ή ό, τι άλλο. Και ο πατέρας μου άνοιγε τα γράμματα της μητέρας μου, και αργότερα ο άντρας μου άνοιγε τα δικά μου, και ούτε εκείνος, ούτε εγώ, ούτε η μητέρα μου τότε, δε το βρίσκαμε άτοπο. Αργότερα άλλαξε η αντίληψη των πραγμάτων.

Ο παππούς μου ο Χωρέμης συνήθιζε να λέγει:

- “ Κάλλιο να φυλάγεις ένα τσουβάλι- σακούλι ψύλλους, παρά μια γυναίκα ”. »³⁵⁵

Στις Αναμνήσεις του 1899, η Δέλτα περιγράφει την πίεση που ασκείται στην ίδια σε σχέση με την αναγκαιότητα να παντρευτεί, εκείνον που πρωτίστως εγκρίνουν οι γονείς της.

« Από την άλλη πλευρά του σαλονιού κανείς δεν ασχολούνταν μαζί μας³⁵⁶, η μητέρα μας άφηνε μαζί όσο περισσότερο μπορούσε ᾗ ήθελε τόσο να με παντρέψει ώστε σκεφτόταν μόνο ένα πράγμα, να με δει να τον ερωτεύομαι επιτέλους για να πω το ναι ᾗ

³⁵³ Εννοείται: Ο Μικές Βλαστός.

³⁵⁴ Στο ίδιο, σελ. 194.

³⁵⁵ Στο ίδιο, σελ. 203.

³⁵⁶ Εννοείται: η Πηνελόπη Δέλτα και ο Αντώνης Μαυροκορδάτος.

είχε την εντύπωση ότι ήμουν κιόλας πολύ μεγάλη, με έβλεπε ανύπαντρη στα εικοσιπέντε μου, και δεν ήμουν ακόμα ούτε είκοσι χρονών! »³⁵⁷

Ενώ η Δέλτα ερωτεύεται, οι γονείς της αντιδρούν, συνθλίβουν τα συναισθήματα της και την υποτάσσουν στις επιλογές που οι ίδιοι εφαρμόζουν στη ζωή της. Η ίδια, προβάλλει το ανεξήγητο των αντιδράσεων τους, ενώ στην προσπάθεια της να το ερμηνεύσει, υποστηρίζει, την προσήλωση τους στις κοινωνικές νόρμες και συμβάσεις.

« Η μητέρα μου ξαναμίλησε για την προηγούμενη και μου είπε όλα όσα δεν είχε το χρόνο να μου πει τότε [...] “Κι εγώ που σε θεωρούσα ψυχρή! Κι εγώ που πίστευα ότι ήσουν σοβαρή! ενθαρρύνεις αυτόν τον προικοθήρα που θα σε κοροϊδεύει αύριο! Δε σε αγαπά, δε σε αγάπησε ποτέ, βλέπει να καθρεφτίζεται πάνω σου το χρυσάφι του πατέρα σου κι αυτό τον τραβά! Όμως αν δεν είχες προίκα δεν θα σε κοίταζε δεύτερη φορά!” »³⁵⁸

Η μητέρα της Δέλτα, ωστόσο, υπακούει στις αποφάσεις του πατέρα, αδυνατώντας να εκφράσει διαφορετική γνώμη. Όταν εκείνος μαθαίνει ότι η Δέλτα βλέπει τον αγαπημένο³⁵⁹ της στη θάλασσα, ξεσπάει σε εκείνη.

« Ο πατέρας μου έγινε έξαλλος από θυμό `έδωξε τη μικρή μου αδελφή και έκανε μια φοβερή σκηνή στη μητέρα `εκείνη [...] ξέσπασε μαζί του εναντίον μου και με κατηγορήσε ακόμα περισσότερο [...]. Φοβόταν να πει στον πατέρα την αλήθεια, και για να δικαιολογηθεί στα ίδια της τα μάτια τολμούσε να μου πει κατά πρόσωπο ότι την εξαπατούσα. »³⁶⁰

Ο πατέρας είναι εκείνος που αποφασίζει με ποιόν θα παντρευτεί η κόρη του και σύμφωνα με αυτή τη δομή η Δέλτα αντιλαμβάνεται την κατανομή των ρόλων, όπως και την εξουσία που προκύπτει από αυτούς.

« Για μένα ούτε λέξη, θα με πάντρευαν χωρίς να κάνουν τον κόπο να ρωτήσουν τη γνώμη μου, όπως παραδίνει κανείς ένα εμπόρευμα στον αγοραστή που το πληρώνει στην τιμή του. »³⁶¹

---

³⁵⁷ Π. Σ. Δέλτα, Αναμνήσεις 1899, Αθήνα 1994, σελ. 87.

³⁵⁸ Στο ίδιο, σελ. 209.

³⁵⁹ Εννοείται: ο Αντώνης Μαυροκορδάτος.

³⁶⁰ Στο ίδιο, σελ. 202.

³⁶¹ Στο ίδιο, σελ. 239.

Η Δέλτα, ωστόσο, επιδιώκει να φύγει από την εξουσία της οικογένειας της, ελπίζοντας κάτι καλύτερο, που όμως δεν είναι παρά, η παράδοση σε μια άλλη εξουσία, εκείνη του συζύγου.

*« Αρχίζα ήδη να αδιαφορώ για την οικογένειά μου, να ζω μόνο με την ελπίδα μιας καλύτερης μελλοντικής ζωής, σκεφτόμουν συνεχώς την ημέρα όπου θα άφηνα το σπίτι μου, σαν ευλογημένη μέρα. »*³⁶²

*« Θα παντρευόμουν τον πρώτο που θα παρουσιαζόταν τώρα, έναν άνδρα που δε θα αγαπούσα και στον οποίο θα έλεγα προηγουμένως, ότι θα ήμουν μόνο μια πιστή σύζυγο, ότι δε θα έπρεπε να περιμένει αγάπη γιατί δεν είχα πια τέτοιο εμπόρευμα να του δώσω.»*³⁶³

Καθώς η Δέλτα παντρεύεται και ελευθερώνεται από τα δεσμά της οικογένειας, από τις υποδείξεις στη διαπαιδαγώγηση, στη συναναστροφή της, κατά ένα τρόπο ελευθερώνεται ως προς τις δραστηριότητες της, ιδιαίτερα κατά την εποχή που ο Στέφανός Δέλτα αποκτά μια επιφανή θέση στην κοινωνία της Αλεξάνδρειας, και αργότερα όταν μετακομίζουν στην Αθήνα. Αν και η Δέλτα στα πλαίσια αυτής της ελευθέριας εξελίσσεται πνευματικά και αναλαμβάνει δράση στην κοινωνική και πολιτική ζωή, δεν παύει να ασφυκτιά στα δεσμά της οικογένειας, των συζυγικών και μητρικών καθηκόντων. Η καταπίεση της, όμως βρίσκει τη μεγαλύτερη ένταση της, όταν αντιλαμβάνεται μέσω της σχέσης με τον Ίωνα Δραγούμη, ότι η ελευθερία της έχει συγκεκριμένα όρια, τα οποία δεν είναι καθορισμένα από την ίδια, αλλά από την έμφυλη εξουσία των ρόλων.

Μελετώντας το επιστολικό υλικό της Δέλτα, όπως χωρίζεται μεθοδολογικά από τις προηγούμενες ενότητες και στην προσπάθεια εστίασης στη διάσταση του φύλου, διαπιστώνεται η άντληση πλούσιου υλικού προς αυτή την προσέγγιση, αναφορικά με τη σχέση της με τον Ίωνα Δραγούμη και του αιτήματος της επιστολικής επικοινωνίας.

Ωστόσο και στις άλλες θεματικές του επιστολογραφικού υλικού, όπως αυτό φανερώνεται μέσω των επιστολών που ανταλλάσσει η Δέλτα με λογοτέχνες, παιδαγωγούς και πολιτικούς, η έμφυλη διαφοροποίηση σε ένα ποσοστό είναι παρούσα.

---

³⁶² Στο ίδιο, σελ. 208.

³⁶³ Στο ίδιο, σελ. 308.

1Γ.δ Ο ΕΜΦΥΛΟΣ ΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΕΠΙΣΤΟΛΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

Στην επιστολογραφία της Δέλτα με τους λογοτέχνες, τους παιδαγωγούς και τους πολιτικούς, ο οποίος λειτουργεί σε μια λογική πιο κοντά στα όρια που θέτει ο δημόσιος λόγος, αν αναλογιστούμε ότι με αρκετούς επιστολογράφους η ίδια δε διατηρεί μια προσωπική επαφή και σχέση, σημειώνονται αρκετές αναφορές στο ρόλο των γυναικών, και τη θέση αυτών στην κοινωνία της εποχής.

Οι απόψεις που εντοπίζονται στο θεματικό άξονα του επιστολικού υλικού που αφορά στη διαπαιδαγώγηση των νέων γυναικών, στις ικανότητες της μητέρας για την ανατροφή των παιδιών, στο ρόλο της γυναίκας στην πρόοδο του έθνους, αλλά και για τη θέση της στη τέχνη, διαπιστώνεται σε περιπτώσεις να συμπίπτουν με τα χαρακτηριστικά των φεμινιστικών ρευμάτων του 19^{ου} αιώνα και των αρχών του 20^{ου}.

Τα ρεύματα αυτά κινούνται στην κατεύθυνση του «σχεσιακού φεμινισμού», ο οποίος προτείνει τη θετική σημασιοδότηση της «γυναικείας φύσης», το δικαίωμα της «ισότητας στη διαφορά», τη συμπληρωματικότητα και την αλληλεξάρτηση των φύλων και των ρόλων τους, την αντίληψη ότι η αυτοπραγμάτωση των γυναικών δεν αντιφάσκει με το μητρικό τους ρόλο.³⁶⁴

Οι εμφάνσεις, βέβαια, στο επιστολογραφικό υλικό της Δέλτα σχετικά με τις αντίστοιχες αναφορές, και δεδομένου ότι η ίδια δεν εισέρχεται στα γυναικεία-φεμινιστικά ρεύματα της εποχής, δεν τοποθετούνται με ανάλογες διατυπώσεις και πολλές φορές διαφέρουν ακόμα και στο περιεχόμενο τους. Ωστόσο, είναι γεγονός, ότι το φεμινιστικό ρεύμα που αρχίζει να εμφανίζεται στην Ελλάδα στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, δε συγκρούεται με τη βιολογίζουσα λογική, η οποία αποδίδει στη φύση ό, τι η νέα αστική πατριαρχική κοινωνία δημιουργούσε για ή ανέμενε από- τις γυναίκες, κυρίως από εκείνες της αστικής τάξης για τις οποίες πρωτίστως διαμορφωνόταν το νέο γυναικείο ιδεώδες του «φύλακα-αγγέλου» της οικογενειακής εστίας. Η λογική αυτή που εδράζονταν στο βιολογικό φύλο, υπερίσχυε μιας παράδοσης που καλλιεργούνταν περί μιας αφηρημένης οικουμενικής ισότητας των ανθρώπων, η οποία επέμενε να αποδίδει στις κοινωνικές συνθήκες, στο περιβάλλον, τις διαφορές μεταξύ των φύλων και η οποία είχε τις ρίζες της στο διακριτικό γνώρισμα της

³⁶⁴ Αγγέλικα Ψαρρά, «Φεμινισμός: Η λέξη, ο χρόνος, οι σημασίες», *Δίνη-φεμινιστικό περιοδικό* 6 (1993), σελ. 41.

φεμινιστικής σκέψης: ότι οι γυναίκες ως κοινωνική κατηγορία μοιράζονται ένα κοινό πεπρωμένο καταπίεσης, και ότι η κατώτερη θέση τους δεν εδράζεται στη φύση, αλλά είναι προϊόν παραβίασης των φυσικών τους δικαιωμάτων από την κοινωνία, συνεπώς μπορεί να μεταβληθεί. Το γεγονός όμως ότι αυτή η παράδοση δεν απέκλειε και την ύπαρξη κάποιων «έμφυτων» σε όλες τις γυναίκες κοινωνικών αρετών, το γεγονός ότι τα φεμινιστικά ρεύματα του 19^{ου} αιώνα αντλούσαν τη νομιμοποίηση των δικαιωμάτων των γυναικών στο όνομα της αρχικής φυσικής ισότητας των ανθρώπων και των «ηθικών», «αναμορφωτικών» ιδιοτήτων μιας αιώνιας «μητρικής φύσης», νομιμοποιούσαν την ισχύ του βιολογικού φύλου.

Από τις γαλλίδες φεμινίστριες του 1848 που αγωνίστηκαν για τη ψήφο ως την αντιμοναρχική φεμινίστρια Maria Deraiemes³⁶⁵ και από τις γερμανίδες φεμινίστριες του 19^{ου} αιώνα ως την αμερικανίδα Susan B. Anthony, η επιχειρηματολογία των γυναικών αποκαλύπτει τους οργανικούς δεσμούς που συνδέουν τη διεκδίκηση της ισότητας με τις ιδιαίτερες «γυναικείες αρετές» που πηγάζουν από τη διαφορά.³⁶⁶

Η εξιδανίκευση της μητρότητας και η διαφορετική γυναικεία υπόσταση που πηγάζει από την αναπαραγωγική αυτή λειτουργία της γυναίκας, πηγή, των ηθικών και κοινωνικών χαρακτηριστικών της, από τα οποία το πιο σημαντικό είναι η μητρική αγάπη, σκόπευαν να προσφέρουν στο γυναικείο φύλο μια θετική συλλογική ταυτότητα.

Η λειτουργία αυτής της εξιδανίκευσης της διαφοράς που διαγράφεται στο φεμινιστικό λόγο χαρακτηρίζει και το λόγο γυναικών που δεν εντάσσουν τον εαυτό τους σε ένα δημόσιο λόγο ή σε μια οργανωμένη δράση για τη βελτίωση των συνθηκών ζωής των γυναικών, όπως η Πηνελόπη Δέλτα, αλλά και στο λόγο πολλών ανδρών.

Γράφει ο Αργύρης Εφταλιώτης σε γράμμα του στη Δέλτα το 1910.

*« Τραγωδία σπαραχτικώτερη δε στάθηκε από τις τραγωδίες που παίζονται μέσα στα σώκαρδα του παιδιού, σιωπηλές κι αμίλητες τραγωδίες, που μια μάννα έπρεπε να τις μαντεύη, να τις προλαβαίνει και να τις γυρίζει σ' αθάνατα κελαηδήματα. »*³⁶⁷

---

³⁶⁵ Maria Deraiemes, *Ce que veulent les femmes*, Παρίσι 1980.

³⁶⁶ Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των Κυριών: Η γένεση μια φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Δ'επανέκδ. Κατάρτι 2004, σελ. 292.

³⁶⁷ *Αλληλογραφία της Π. Σ. Δέλτα*, επιμέλεια Ξ. Λευκοπαρίδη, βιβλιοπωλείον της Εστίας- Ι Κολλάρος, Αθήνα 1956, σελ. 142.

Την ίδια χρονιά σε γράμμα του, επανέρχεται στο θέμα με αφορμή ένα μυθιστόρημα μιας αμερικανίδας, που εξυμνεί τη μητρική αγάπη.

*« Ο πόντος μου είναι πως σε γυναίκα [...], που έχει τα νοητικά και ηθικά προσόντα της ισοζυγισμένα , δε θα είναι ζήτημα το διάλεγμα μεταξύ παιδιού και αγαπητικού, ενόσω, εννοείται το παιδί είναι ακόμα παιδί, και χρειάζεται προστασία και μητρική αγάπη. Μαντές τις συνθήκες, η γνώμη μου είναι πως δυνατότερο ψυχόρμητο δεν υπάρχει από τη μητρική αγάπη. »*³⁶⁸

Η ίδια η Δέλτα φαίνεται στο δημόσιο λόγο της, να αποδέχεται το ρόλο της γυναίκας, πρωτίστως ως μητέρα, και το χρέος απέναντι στο καθήκον της μητρότητας.

Γράφει στον Αλέξανδρο Δελμούζο, το 1922, αναφερόμενη στο έργο της *Το Σπασμένο Βιολί* και απευθυνόμενη στη γυναίκα του και τη δική της κριτική για αυτό το μυθιστόρημα.

*« Σεις όμως, γυναίκα και μητέρα, σεις που δεν ξεχάσατε τα χρόνια όταν ήσασαν κοριτσάκι, αγαπητή Κυρία Φροσύνη, σεις το νοιώσατε, πως τα παιδιά αισθάνονται και διαισθάνονται πολλά πράγματα, που δεν ξέρουν να τα πουν εκείνην την ώρα, μα που αφήνουν πληγές που δε γιατρεύονται ποτέ ` [...] Αυτές τις πληγές, οι Ελληνίδες μητέρες, ακόμα και οι καλύτερες τις κάνουν καθημερινώς στις ψυχές των παιδιών τους, όχι από κακία, ούτε καν από αδιαφορία, αλλά από αμάθεια και έλλειψη σκέψεως.[...] και λύπες που δεν τις ξεχάσατε σα μεγαλώσατε και σα γεννήσατε και σεις παιδιά, γιατί εσείς είστε γυναίκα. Και, αναμεταξύ μας, οι γυναίκες νοιώθομε η μια την άλλη καλύτερα, καταλαβαίνομε το παιδί καλύτερα, γιατί θυμούμαστε περισσότερο. Και είναι φυσικό, γιατί ζούμε πολύ περισσότερο με την ενθύμηση παρά ο άντρας που κατεβαίνει από μικρός στην παλαιίστρα της ζωής. »*³⁶⁹

Η ίδια παρουσιάζει μια πρότυπη ανατροφή, για την οποία την κύρια ευθύνη καλείται να έχει η μητέρα, η όποια επιλέγοντας να αναλάβει το ρόλο αυτό, είναι υποχρεωμένη να μάθει να τον ασκεί προς όφελος του παιδιού.

Γράφει η Δέλτα στο βιβλίο της *Στοχασμοί Περί Της Ανατροφής Των Παιδιών Μας*

« Η αγάπη της μητέρας πρέπει να είναι ακούραστη, δυνατή, υπομονετική, ατελείωτη. Μαλακιά όμως όχι. »

« Τα μεγάλα έθνη είναι εκείνα που έχουν καλές μητέρες. »

---

³⁶⁸ Στο ίδιο, σελ. 165.

³⁶⁹ Στο ίδιο, σελ. 275.

Κατά την εποχή που η Δέλτα διατηρεί την αλληλογραφία της με το περιβάλλον των παιδαγωγών, τα προβλήματα στην εκπαίδευση των γυναικών δεν έχουν εξαλειφθεί, αλλά είναι σε εμφανώς καλύτερη κατάσταση από την εκπαιδευτική πραγματικότητα που περιγράφει η ίδια στις Πρώτες Ενθυμήσεις, στην παιδική της ηλικία.

Η ίδια δέχτηκε μόρφωση κατ' οίκον και σε αντίθεση με τον αδερφό της που συνέχισε τις σπουδές του, ασφυκτιούσε σε ένα οικογενειακό περιβάλλον που δε της επέτρεπε το διάβασμα.

Στην εποχή, όμως, της επιστολικής επικοινωνίας, οι επιστολογράφοι ανταλλάσσουν τις απόψεις τους σχετικά με τη λειτουργία της Ανωτέρας Γυναικείας Σχολής, του Σχολείου του Βόλου, οι συζητήσεις αυτές παραπέμπουν στην εκπαίδευση των κοριτσιών.

Η Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή ιδρύθηκε το 1921 με την πρωτοβουλία του Δ. Γληνού και με τη συμπαράσταση του Εκπαιδευτικού Ομίλου και του « Συνδέσμου Ελληνίδων υπέρ των δικαιωμάτων της γυναίκας ». Είχε ως σκοπό « να δώσει (με διετή κύκλο μαθημάτων) ανώτερη, ιστορική, καλλιτεχνική, φιλοσοφική και κοινωνιολογική μόρφωση στις γυναίκες, που θέλουν να κατανοούν και να υποβοηθούν τις τάσεις του σύγχρονου πολιτισμού, προπάντων του νεοελληνικού, και να μετέχουν συνειδητά στη σύγχρονη προοδευτική κίνηση». Η Σχολή εγκαινιάστηκε με την ομιλία Γυναικείος Ανθρωπισμός του Γληνού.

Για τη συνεισφορά της Δέλτα στη Σχολή, γράφει ο Δημήτρης Γληνός, σε γράμμα του το 1921.

« Και επιτρέψτε μου με την ευκαιρία να Σας εκφράσω όλη μου την προσωπική ευγνωμοσύνη για την ανεκτίμητη υποστήριξη, που παρέχετε στις μικρές μας προσπάθειες. Και ο Εκπαιδευτικός Όμιλος και η Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή και εγώ ο ίδιος προσωπικά έχουμε λόγους να Σας ευγνωμονούμε γι' αυτό. Μια πνοή αγάπης περιβάλλει το έργο σας και το θερμαίνει και του δίνει ζωή. [...] Μα συνάμα και σαν μια έκφραση τιμής προς την υπέροχη γυναίκα, που με τη ζωή της μας έδωσε, νομίζω ένα πρότυπο Γυναικείου Ανθρωπισμού. »³⁷⁰

Και η Δέλτα την ίδια χρονιά εκφράζει το θαυμασμό της για αυτή τη Σχολή στον Αλέξανδρο Δελμούζο.

---

³⁷⁰ *Αλληλογραφία της Π. Σ. Δέλτα*, επιμέλεια Ξ. Λευκοπαρίδη, βιβλιοπωλείον της Εστίας- Ι Κολλάρος, Αθήνα 1956, σελ.377.

« Ένα φωτεινό σημείο μέσα στο μεσαιωνικό σκοτάδι: Η Ανώτερη Γυναικεία Σχολή. Και στην κίνηση αυτήν την πνευματική, την πρώτη και μοναδική στα τελευταία χρόνια της ιστορίας μας, λείπετε σεις, φίλε Κύριε Δελμούζο. Το μάθημα του Γληνού, “ Εισαγωγή στη Φιλοσοφία ” και του Σωτηρίου “ Ψυχολογία, ιδίως του Παιδιού ” , είναι αποκάλυψεις ` φαντάζομαι πως σ’ οποιοδήποτε πολιτισμένο τόπο γίνονταν τα “cours” αυτά, θα έκαμναν εντύπωση ` [...] Όλα αυτά τα μαθήματα είναι συνδεδεμένα, δηλ. μ’ ένα πρόγραμμα καμωμένα, το ένα συμπληρώνει το άλλο ` γίνονται σχεδόν όλα στη δημοτική, και είναι τόσο απλά, τόσο καθαρά εξηγημένα, ώστε η τελευταία μαθήτρια και η πιο αμόρφωτη, μπορεί να παρακολουθήσει. Είναι απόλαυση τα μαθήματα αυτά, που είναι χαρά να σκέπτεσαι πως γίνονται στην Ελλάδα. »³⁷¹

Και ο Αλέξανδρος Δελμούζος της απαντά.

« Ο, τι μου γράφετε για τα μαθήματα της Γυναικείας Σχολής πολύ ευχάριστο. Δεν είναι απίθανο απ’ αυτή να βγη το ελεύθερο πανεπιστήμιο. »³⁷²

Και η Δέλτα συμφωνεί με το σχέδιο του Αλέξανδρου Δελμούζου.

« Η Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή είναι ένα μεγάλο βήμα προς το ελεύθερο πανεπιστήμιο ` είναι το μόνο φως που λάμπει στο απέραντο Ελληνικό σκοτάδι, και είναι η μόνη μας ελπίδα μας, εμάς όλων που υποφέρομε βλέποντας τον ωκεανό από ανηθικότητες, κλεψιές, ατιμίες όλων των ειδών που έπεσαν σαν κατάρα πρωτοφανή στη δυστυχισμένη Ελλάδα. »³⁷³

Η λειτουργία του Σχολείου του Βόλου αποτελεί ένα άλλο βασικό θέμα συζήτησης, που αφορά στην εκπαίδευση των γυναικών και το οποίο αναπτύσσεται στην αλληλογραφία της Δέλτα.

Το Σχολείο του Βόλου αποτέλεσε, “ Ανώτερον Δημοτικόν Παρθεναγωγείον ” που ιδρύθηκε το 1908 με την πρωτοβουλία του γιατρού Δ. Σαράτση και παρέμεινε ανοιχτό επί τρία χρόνια με διευθυντή τον Αλέξανδρο Δελμούζο.

Τα νέα παιδαγωγικά συστήματα που εφαρμόζονταν στο σχολείο και προπαντός η χρήση της δημοτικής εξαγρίωσαν τους συντηρητικούς και τους καθαρευσιουάνους, έτσι ώστε μετά το κλείσιμο του σχολείου, να ακολουθήσει δίκη. Χαρακτηριστικό της επίδρασης, της νοοτροπίας του συντηρητισμού ακόμα και σε ανώτερους δικαστικούς, είναι ότι μια μάρτυς που ερωτήθηκε από τον εισαγγελέα του Βόλου τι γνώμη είχε για

---

³⁷¹ Στο ίδιο, σελ. 268.

³⁷² Στο ίδιο, σελ. 272.

³⁷³ Στο ίδιο, σελ. 276.

το *Παραμύθι χωρίς Όνομα* της Πηνελόπης Δέλτα, απάντησε : “ η εντύπωσις μου είναι ότι τα συμπεράσματά του είναι καθαρώς αναρχικά σύμφωνα με τας εξηγήσεις περί αναρχισμού, τας οποίας μου δίδετε. ”³⁷⁴ Στη δίκη οι κατηγορούμενοι αθωώθηκαν.

Το έργο που παράγει το Σχολείο του Βόλου, όπως φαίνεται από την επιστολική επικοινωνία είναι πολύ σημαντικό και για την προώθηση της δημοτικής, αλλά και την επιμόρφωση των κοριτσιών.

Γράφει ο Αλέξανδρος Δελμούζος στη Δέλτα το 1910.

« Το πρωί κατόρθωσα επί τέλους να Σας στείλω με το ταχυδρομείο μερικές εκθέσεις γραμμένες από καλές μαθήτριες μου στο σχολείο και χωρίς προπαρασκευή καμιά. Άφησα την παιδική ψυχή να μιλήση ελεύθερα, [...] κι’ έτσι οι διορθώσεις περιωρίστηκαν μόνο στις ανορθογραφίες. [...]. Συντακτικά λάθη δεν έχω πια να διορθώνω από τότε που κατόρθωσαν τα παιδιά να αυθόρμητα να μου γράφουν όπως μιλούν. [...]. Διδακτικώτατο και συγκινητικό είναι να παρακολουθήση κανείς την εξέλιξη από των παιδιών από την είσοδο τους στο σχολείο ως τα σήμερα. »³⁷⁵

Και η Δέλτα απαντά την ίδια χρονιά.

« Είναι έμορφη η δουλεία που καταπιαστήκατε, να ζυπνήσετε δηλαδή τις παιδικές ψυχές και να τις καλλιεργήτε, και σας μακαρίζω για τα αποτελέσματα που επιτύχατε ύστερα από τόσο λίγο καιρό! [...] Σας συγχαίρω με όλη μου την καρδιά για την επιτυχία σας ` ο Θεός να δώσει όταν δημοσιεύετε τις επετηρίδες του σχολείου σας, στα τρία χρόνια, ν’ ανοίξουν οι γονείς τα μάτια τους να δουν τη διαφορά της διδασκαλίας σας και να εννοήσουν ! »³⁷⁶

Και σε άλλο γράμμα της.

« Θαυμάζω γενικώς τον τρόπο που έχετε ν’ ανατρέφετε τα κορίτσια, [...]. Τα δικά μας παιδιά, εδώ, ανατρέφονται έτσι ` γυρίζουν στα μουσεία, μαθαίνουν ζωγραφική, φυσική ιστορία [...]. Αλλά βρισκόμαστε στη Γερμανία όπου όλος ο κόσμος ανατρέφεται έτσι *plus ou moins*. Εκείνο που μου κάνει εντύπωση στη διδαχή σας είναι που καταφέρατε να την εφαρμόσετε χωρίς να επαναστατήσουν οι γονείς των παιδιών σας. [...] »³⁷⁷

Όταν, όμως, αρχίζουν τα προβλήματα στο Σχολείο, τα οποία συνδέονται με μια έμφυλη επιχειρηματολογία στην επίθεση εναντίον των παιδαγωγικών μεθόδων και

³⁷⁴ Κ. Τριανταφυλλοπούλου, « Θεός και Θέμις », έλεγχος του Βουλευμάτος 1912, σελ. 25.

³⁷⁵ *Αλληλογραφία της Π. Σ. Δέλτα*, επιμέλεια Ξ. Λευκοπαρίδη, βιβλιοπωλείον της Εστίας- Ι Κολλάρος, Αθήνα 1956, σελ. 206.

³⁷⁶ Στο ίδιο, σελ. 208.

³⁷⁷ Στο ίδιο, σελ. 213.

του νεωτερισμού στη γλώσσα που αφορά στη εφαρμογή της δημοτικής, η Δέλτα στέκεται αλληλέγγυα με τον αγώνα των εκπαιδευτικών του Σχολείου του Βόλου.

Την ενημερώνει ο Αλέξανδρος Δελμούζος σε γράμμα του το 1911, για τους προβαλλόμενους λόγους εναντίωσης των γονέων και των κατοίκων του Βόλου απέναντι στο παιδαγωγικό έργο του Σχολείου.

« Και τότε έσυραν από την κόλαση και τη μαύρη ηθική: “ τα κορίτσια πάνε περίπατο στις σπηλιές – παίζουν – γελούν πολύ – σκάβουν – κάνουν τεχνητή αναπνοή ! – όργια έπιασε σ’ αυτό το σχολείο ο δεσπότης ! ”, έτσι έλεγε κάποιος παπάς. Ένας έκφυλος, θρησκόληπτος και μιστριωτόβλητος πατέρας είχε στείλει εδώ και 4 μήνες το κορίτσι του – ως 11 χρόνων – στο σχολείο μας, [...]. Το έφερε χωρίς να το θέλη και γύρευε αφορμή να το αποσύρη. Μεταχειρίστηκε ως όργανο το ίδιο το παιδί του: “ όταν σκάβετε, δε φαίνονται τα πόδια σας;” - “ ναι πατέρα ”. Πολλοί ρωτούσαν απορώντας “ μα γιατί όλα τάλλα 45-50 παιδιά δε λεν τίποτα; ”, και ακούστηκε και η απάντηση: “ δεν ξέρεις συ! Μόλις πάνε, τα βάζουν και κάνουν μεγάλο όρκο να μη μαρτυρούν ό, τι γίνεται και μέσα ”. – Από τέτοια σπερμολογήματα ήταν ο πιο μεγάλος φόβος, γιατί ζούμε σε επαρχία και πρόκειται και για κορίτσια. [...] Την Παρασκευή μου κοινοποίησαν την απόφαση του Συμβουλίου. Παρέδωκα το σχολείο, το κλείδωσαν και τα κλειδιά τα πήραν στη δημαρχία.[...] Το Σάββατο πήγαν τα παιδιά σχολείο μα το βρήκαν κλειστό. Πολλά ήρθαν σπίτι μου. [...]. Κάθε μέρα έρχονταν σπίτι πολλά κορίτσια. Στο δρόμο τα έβριζαν, άλλοι φοβέριζαν, πως θα τα κάψουν, αν ζανάρθουν κτλ. [...] »³⁷⁸

Οι απόψεις της Δέλτα για το γεγονός, φανερώνουν το θυμό της, αλλά και την απογοήτευση της για ανάλογες συμπεριφορές.

« [...] `όχι πια στο μεσαίωνα αλλά στις μέρες του Νέρωνος μας γύρισε η διήγηση σας, τον καιρό που καταδιώκαν τους πρώτους χριστιανούς. Τι ντροπή! Τι φοβερή ντροπή! [...], σε τι αποβλάκωση η “ υποχρεωτική εκπαίδευση ” άφησε το λαό μας `αν βγαίνοντας από τα σχολεία μας οι άνθρωποι μένουν τέτοια κτήνη, θα πει πως τα σχολεία μας είναι για κάψιμο. »³⁷⁹

Η ίδια, ωστόσο, όσο σκληρά και να εκφράζεται για τη μόρφωση του ελληνικού λαού, στέκεται υπέρμαχος της εξάπλωσης της γνώσης και συνακόλουθα του έργου των δημοτικιστών.

---

³⁷⁸ Στο ίδιο, σελ. 231.

³⁷⁹ Στο ίδιο, σελ. 236

« Νομίζω πως ο πόλεμος που έκαμαν ως τώρα οι δημοτικιστές με το να γράφουν βιβλία μόνο, μπορεί να χαρακτηριστεί ως αρνητικός ` εμείς κι εμείς τα διαβάζαμε, εμείς μονάχοι μας τα γνωρίζαμε ` τώρα άλλη δουλειά χρειάζεται, δουλειά πιο ζωντανή, πιο ενεργητική, να φωτιστεί ο λαός, ν' ακούσουν την αλήθεια τα αποβλακωμένα κοπάδια, να μάθουν να σκέπτονται, και όχι να χάβουν ότι κουταμάρα τους πουν οι δημοκόποι της τέχνης. »³⁸⁰

Την εποχή κατά την οποία η Δέλτα αλληλογραφεί με τους παιδαγωγούς τονίζοντας την αναγκαιότητα της μόρφωσης, η εκπαίδευση για τις γυναίκες παρουσιάζει μια σχετική βελτίωση από την εικόνα που παρουσιάζει στον 19^ο αιώνα.

Κατά τον 19^ο αιώνα παρουσιάζεται, ουσιαστικά, η γέννηση της γυναικείας εκπαίδευσης. Το προεδρικό διάταγμα του 1834, εγκαθιδρύει την υποχρεωτική εκπαίδευση και για τα δύο φύλα. Η πραγματικότητα, ωστόσο του αναλφαβητισμού των γυναικών, η οποία κοντά στα 1900, φτάνει το 93%,³⁸¹ ενώ των ανδρών το 69%, δεν μπορεί να οδηγήσει με γοργούς ρυθμούς τις γυναίκες στη μέση εκπαίδευση, πόσο μάλλον στα πανεπιστήμια. Η απόσταση αυτή φανερώνει, εκτός των άλλων, ότι οι γονείς είχαν την τάση να αντιμετωπίζουν διαφορετικά την εκπαίδευση αγοριών και κοριτσιών. Και είναι χαρακτηριστικό ότι ως τον Α Παγκόσμιο Πόλεμο σπάνια τιμωρήθηκαν ποτέ οι γονείς παραβάτες του νόμου για την υποχρεωτική εκπαίδευση.³⁸²

Η απροθυμία των γονέων να επιτρέπουν στα κορίτσια να λάβουν ανώτερη και ανώτατη μόρφωση, συνδέεται με το εργασιακό μέλλον, εφόσον τα περισσότερα επαγγέλματα ήταν κλειστά για τις γυναίκες, με «επιτρεπτό», εκείνο της δασκάλας³⁸³

Το 1901 σχεδόν το 25% των μαθητών των δημόσιων δημοτικών είναι γυναίκες και σε αυτές θα πρέπει να προστεθούν και οι μαθήτριες των ιδιωτικών παρθεναγωγείων, ενώ αντίστοιχα στη μέση εκπαίδευση η συμμετοχή των γυναικών δε ξεπερνά το 4,04% ως το 1910.³⁸⁴

Μόλις το 1890 η Ιωάννα Στεφανόπολι, η πρώτη ελληνίδα φοιτήτρια, μπήκε στη Φιλοσοφική Σχολή και λίγα χρόνια αργότερα η Ιατρική και το Φυσιογνωστικό Τμήμα

---

³⁸⁰ Στο ίδιο, σελ. 236.

³⁸¹ Τσουκαλάς Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830- 1922)*.

³⁸² Στο ίδιο, σελ. 411.

³⁸³ Στο ίδιο, σελ. 405-413.

³⁸⁴ Σ. Ζιώγου- Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα, 1830-1893*, 238-240.

του Πανεπιστημίου άνοιξαν τις πόρτες τους στις γυναίκες. Η συμμετοχή των γυναικών στις πανεπιστημιακές σπουδές, παραμένει βέβαια, σε όλη αυτή την περίοδο, πολύ περιορισμένη και ο αριθμός των φοιτητριών δε ξεπερνάει τις μερικές δεκάδες.³⁸⁵

Παρά τον περιορισμένο χαρακτήρα της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης, αποτελούσε λόγο των υπέρμαχων της γυναικείας εκπαίδευσης για τη μόρφωση των μαθητριών, έτσι ώστε να έχουν τη δυνατότητα να εισαχθούν στο πανεπιστήμιο. Θεωρητικά το πανεπιστήμιο έδινε την ευκαιρία στις γυναίκες για νέες επαγγελματικές προοπτικές. Στην τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα και την πρώτη του 20^{ου}, εμφανίζονται οι πρώτες γυναίκες γιατροί, φαρμακοποιοί, καθηγήτριες του γυμνασίου και επιθεωρήτριες καθώς και γνωστές ζωγράφοι. Βέβαια οι πανεπιστημιακές σπουδές είχαν τις περισσότερες φορές διακοσμητικό χαρακτήρα και το δίπλωμα αποτελούσε ένα συμπληρωματικό πλεονέκτημα στην αγορά γάμου.³⁸⁶

Σε αυτή την πραγματικότητα της γυναικείας εκπαίδευσης η Δέλτα εμφανίζεται υπέρμαχη της μόρφωσης των κοριτσιών και της εμπλούτισης των γνωστικών αντικείμενων στη διδασκαλία τους.

Γράφει σε γράμμα της του 1910, στον Αλέξανδρο Δελμούζο για το Σχολείο του Βόλου.

*« Με πολλή ανυπομονησία περιμένω να δω εκείνα που πρόκειται να μου στείλουν η μαθήτριες σας. Από τον κ. Τριανταφυλλίδη άκουσα τα θαύματα που καταφέρατε με το σύστημα σας, και πόση πρωτοτυπία αναπτύξατε στα κορίτσια. »*³⁸⁷

Και για την Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή, γράφει το 1921.

*« Ήταν και περιττό να σας το πω, πιστεύω, αφού η κίνηση αυτή είναι «προοδευτική», και οι αντίθετοι είναι η άρνηση κάθε προόδου. »*³⁸⁸

Η Δέλτα, ωστόσο, στα άρθρα της και στην επιστολογραφία της, δίνοντας μεγάλη έμφαση στη διαπαιδαγώγηση του παιδιού, δε φαίνεται να λαμβάνει υπόψη τις κοινωνικές συμβατικότητες που σχετίζονται με την έμφυλη διαπαιδαγώγηση κοριτσιών και αγοριών.

---

³⁸⁵ Μ. Βατάλας, « Η ανώτατη εκπαίδευσις », *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 10.

³⁸⁶ Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των Κυριών: Η γένεση μια φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Δ' επανέκδ. Κατάρτι 2004.

³⁸⁷ *Αλληλογραφία της Π. Σ. Δέλτα*, επιμέλεια Ξ. Λευκοπαρίδη, βιβλιοπωλείον της Εστίας- Ι Κολλάρος, Αθήνα 1956, σελ. 205.

³⁸⁸ Στο ίδιο, σελ. 268.

Για τη Δέλτα, τις βάσεις της διαπαιδαγώγησης θέτει η μητέρα που έχει χρέος απέναντι στα παιδιά της να τα διαπλάσει. Οι μητέρες, ωστόσο, είναι γυναίκες που πρέπει από μικρές να διαπαιδαγωγηθούν και για αυτό το ρόλο. Οι γυναίκες οφείλουν να είναι οι στυλοβάτες του έθνους.

Γράφει ο Αργύρης Εφταλιώτης σε γράμμα του στη Δέλτα το 1911.

« [...] και μάλιστα με τούτο το μεγάλο και έξοχο, εφέρατε εποχή στην εθνική μας τη φιλολογία, πράμα τόσο περισσότερο σημαντικό, που στάθηκε Γυναίκα να μας το κάμη. Τιμή στο έθνος, τιμή και στο γυναικείο φύλο, που έστειλε στο έθνος τέτοιο αντιπρόσωπο να δηγηθή τις μεγάλες του ιστορίες και να του τραγουδήση τα μεγάλα του όνειρα. »³⁸⁹

Και ο Αλέξανδρος Δελμούζος σε γράμμα του το 1909, σημειώνει για το βιβλίο της Δέλτα, *Για την Πατρίδα*.

« Γιατί είναι βιβλίο γραμμένο με ιερό ενθουσιασμό και φροντίδα για τα παιδιά μας και μάλιστα για Ελληνοπούλες. »³⁹⁰

Για τη Δέλτα οι γυναίκες είναι οι ηρωίδες των βιβλίων της, στη θέση των ανδρών, είναι εκείνες που φέρουν και μπορούν να διαπλάσουν ηθικά τα παιδιά.

Γράφει η ίδια στο *Στοχασμοί Περί Της Ανατροφής Των Παιδιών Μας*.

« Η μητέρα και μόνη η μητέρα είναι το στήριγμα και ο οδηγός της ηθικής στο παιδί. »

« Βέβαια κάθε μητέρα δεν έχει την απαιτούμενη μόρφωση, για να μεταδώσει στο παιδί της τις γνώσεις αυτές. »

« Πόσες από μας μαθαίνομε το κορίτσι μας να περιφρονεί κάθε φόβο σωματικού ή ηθικού πόνου, όταν πρόκειται να κάνει κάτι καλό, κάτι ευγενικό και όμορφο, έστω και που να μην περιλαμβάνεται στο στενό της καθήκον, έστω και που να το κατακρίνει το μπουλούκι; »

« Δε φταίγει η κυρία αυτή της έμαθαν οι γονείς της γράμματα και τέχνες και ξένες γλώσσες και πιάνο και πολλά άλλα πράματα χρήσιμα στα σαλόνια, Το μόνο που δεν της έμαθαν είναι το τι χρεωστεί στη φυλή της, στον τόπο της, στη θρησκεία και στην ιστορία της. »

« Το κορίτσι χειραφετήθηκε. Αλλά μείς οι μητέρες δε το οπλίσαμε για τη βιοπάλη. Η μεταξωτή κάλτσα και το τζάζ έγιναν τα ιδανικά της ζωής της, όπως η πλούσια νύφη έμεινε σκοπός και μέσον ευζωίας του γιου μας. »

---

³⁸⁹ Στο ίδιο, σελ. 189.

³⁹⁰ Στο ίδιο, σελ. 202.

Κατά τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, η εξιδανίκευση της μητέρας και η αναγωγή της σε ηθικό στυλοβάτη της κοινωνίας και του έθνους τροφοδοτούσε με νέα επιχειρήματα τους υπερασπιστές της γυναικείας εκπαίδευσης και την αρχική κίνηση των γυναικών για την διεκδίκηση των πολιτικών τους δικαιωμάτων, και συγκεκριμένα της ψήφου.

Η μεγάλη σημασία που απέδιδε το δημοτικιστικό κίνημα στο ρόλο των γυναικών για την αναγέννηση του έθνους (και των ανδρών) φαίνεται και από το μυθιστόρημα του Ψυχάρη *Ζωή κι αγάπη στη μοναξιά*, που κυκλοφόρησε το 1904.

Για τις φεμινίστριες, όμως, του Μεσοπολέμου, η ταύτιση των γυναικών με την σωτηρία της ανθρωπότητας και τον εξανθρωπισμό του έθνους, συνιστούσε μια παλαιότερη αντίληψη, η οποία δεν έφτανε στο αίτημα της χειραφέτησής τους.

Κατά την εποχή αυτή, τις απόψεις περί γνήσιας ελληνικής ψυχής, φαίνεται να διατηρεί με μικρή απήχηση, το Λύκειο των Ελληνίδων. Η Δέλτα, ωστόσο, προβάλλει τις απόψεις περί της εθνικής αναγέννησης και της Μεγάλης Ιδέας, στο αναμορφωτικό έργο που καλούνται να λάβουν οι γυναίκες και περισσότερο οι μητέρες. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο αναπτύσσει και τη φιλανθρωπία της, διαθέτοντας κεφάλαια, αλλά και τις οργανωτικές της ικανότητες σε δραστηριότητες και πρωτοβουλίες «κοινωνικής αναμόρφωσης», που απώτερο στόχο είχαν την εξύψωση και την θεραπεία των κοινωνικών δεινών του έθνους, ώστε να ενθαρρυνθούν οι δράσεις στην υπηρεσία της Μεγάλης Ιδέας.

Το λογοτεχνικό της έργο, επίσης, συμβάλλει προς αυτή την κατεύθυνση, όπως έχει επισημανθεί και στα προηγούμενα κεφάλαια.

Η Δέλτα ως γυναίκα λογοτέχνης, μια εξαίρεση της εποχής της, καθώς όπως φαίνεται και από την αλληλογραφία της οι γυναίκες απουσιάζουν ως συγγραφείς, επιστολογράφοι, αλλά και ως αναφορές, επιλέγει να αναδείξει στο έργο της τη γυναίκα ηρώίδα, παρά τη γυναικεία καταπίεση, όπως τη βίωσε και η ίδια.

Η γυναικεία γραφή στα χρόνια της Δέλτα, αποτελούσε κατά κύριο λόγο μια ρητή δυσφορία των γυναικών απέναντι στα στενά όρια όπου βρίσκονταν περιορισμένες στην πραγματικότητα.

Το γράψιμο, όπως και το διάβασμα για τις ίδιες, κάλυπτε την ανάγκη τους για ονειροπόληση, τη διεκδίκηση του απαραίτητου ζωτικού χώρου.

Γράφει η Δέλτα στις Πρώτες Ενθυμήσεις.

« [...] Καινούριους ορίζοντες μου άνοιγαν τα βιβλία αυτά που μου επέτρεψε η mademoiselle, και καινούριους καταλόγους βιβλίων γι' αγοράσμα και διάβασμα.

Νύχτες και νύχτες πέρασα διαβάζοντας κριτικές έργων που δε γνώριζα, μα οι μελέτες αυτές μου άνοιγαν εμένα πόρτες άγνωστες σε σκέψεις και κάμπους απάτητους. »³⁹¹

Ακόμα και όταν το οικογενειακό περιβάλλον δεν ήταν εχθρικό απέναντι στις πνευματικές ασχολίες των γυναικών, οι γυναίκες εκείνες που επιθυμούσαν να ασχοληθούν με το γράψιμο δε διέθεταν το ζωτικό χώρο και τον ελεύθερο χρόνο να πετύχουν μια τέτοια ενασχόληση. Ακόμα και αυτές που ανήκαν στην αστική τάξη, πόσο μάλλον οι γυναίκες των μεσαίων στρωμάτων, ήταν επιφορτισμένες κατά αποκλειστικότητα με τη φροντίδα της επίβλεψης των παιδιών και της οικίας.

Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες το γράψιμο, κι ακόμη περισσότερο η δημοσίευση, αποτελούσε αντικειμενικά τομή, μέσο διεύρυνσης της ατομικότητας και της αυτοκατάφασης .

Η Δέλτα από μικρή όπως αναφέρει στις Πρώτες ενθυμήσεις έγραφε διηγήματα που φανέρωναν ένα αρνητικό αυτοπροσδιορισμό, που κατέληγε στην περιγραφή των προσωπικών της αδιέξοδων συλλογισμών.

« Είχα μανία να γράφω διηγήματα . Ελληνικά δεν ήξερα, τα έγγραφα γαλλικά. Ήταν όλα θλιβερά, με θανάτους και καταστροφές σε κάθε σελίδα. Σταματούσε το διήγημα όταν σηκώνονταν ο υποβολέας και σκότωνε τον τελευταίο ζωντανό. [...] Στους άλλους, στην Αλεξάνδρα και στον Αντώνη δεν τολμούσα να διαβάσω τα γραμμένα μου, ούτε καν να τους πω πώς τα έγγραφα, γιατί ήξερα τι κοροϊδία θ' ακούσω. Μα ούτε και η mademoiselle δεν έπρεπε να ξέρει πόσην ώρα έχανα γράφοντας τις νεκρώσιμες φαντασίες μου [...]. »³⁹²

Εξαιρώντας τις αναμνήσεις της, στις οποίες ο αυτοπροσδιορισμός και ο λόγος περί μιας συγκρουσιακής ταυτότητας, αυτής που της επιβάλλει η κοινωνία, και αυτής που αισθάνεται, κατέχουν κεντρική θέση ` στην εξέλιξη της λογοτεχνικής της γραφής, ο λόγος περί του έθνους και η εθνική πρόοδος, όπως την εννοεί η Δέλτα, εμπερικλείοντας και την εδαφική επέκταση της Ελλάδας, καθορίζουν τη λογοτεχνικότητα της .

Στην επιστολογραφία διαφαίνεται, επιπλέον, η καταδικασμένη επιλογή των γυναικών να χρησιμοποιούν ένα εργαλείο έκφρασης, το λόγο, ο οποίος είναι διαμορφωμένος κυρίως από το ανδρικό φύλο, με τα δηλωτικά χαρακτηριστικά της δικής του χρήσης.

---

³⁹¹ Π. Σ. Δέλτα, *Πρώτες Ενθυμήσεις*, Αθήνα 2000, σελ. 211

³⁹² Στο ίδιο, σελ. 160.

Η Δέλτα απέναντι σε καταξιωμένους λογοτέχνες και παιδαγωγούς, εμφανίζει δισταγμούς για την ποιότητα του έργου της, που φτάνουν στην αμφισβήτηση του.

Όπως παρατηρούν η S. M. Gilbert και η S. Gubar, « αν το είμαι του δημιουργού δεν μπορεί να διατυπωθεί όταν το υποκείμενο αγνοεί τι είναι, [...] για τις γυναίκες δημιουργούς η θεμελιακή διαδικασία αυτοπροσδιορισμού περιπλέκεται από το σύνολο των πατριαρχικών προσδιορισμών »³⁹³ ενάντια στους οποίους έχει να παλέψει.

Γράφει η Δέλτα στον Κωστή Παλαμά το 1911.

« [...], να μάθει το παιδί που θα το διαβάσει την ιστορία του και νομίζω πως η μόνη αξία του βιβλίου³⁹⁴ αυτού, αν έχει και καμιά αξία [...]. »³⁹⁵

Και στον Αλέξανδρο Δελμούζο το 1910.

« Τη δική σας γνώμη όμως θα την ήθελα. Μη ξεχνάτε πως δε θέλω κομπλιμέντα `σα γυναίκα που είμαι δεν ακούω παρά εγκώμια ` από σας θέλω την αλήθεια ` μη φοβηθείτε να μου πείτε πως δεν αξίζει τίποτα. »

Η επιβεβαίωση και η θετική νοηματοδότηση του έργου της Δέλτα τοποθετείται στην επιτυχία της ταύτισης με τον ανδρικό λόγο.

« [...] Το διορατικό σας το καμαρώνω. Έχετε εξυπνάδα γυναίκας με δύναμη άντρα, και στις κρίσεις σας, και στα δημιουργήματά σας. »³⁹⁶

Η ίδια, ωστόσο, φαίνεται να υποτάσσει τις λογοτεχνικές της ανησυχίες που διαφαίνονται στο λόγο των αναμνήσεων, στις εθνικές τις στοχεύσεις και στη διαπαιδαγώγηση των νέων.

---

³⁹³ S. M. Gilbert, Gubar S, *The madwoman in the attic*, New Haven 1979.

³⁹⁴ *Τον Καιρό του Βουλγαροκτόνου*

³⁹⁵ *Αλληλογραφία της Π. Σ. Δέλτα*, επιμέλεια Ξ. Λευκοπαρίδη, βιβλιοπωλείον της Εστίας- Ι Κολλάρος, Αθήνα 1956, σελ. 43.

³⁹⁶ Στο ίδιο, σελ. 150.

1Γ.ε Η ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΚΑΙ ΕΡΩΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ

Η Πηνελόπη Δέλτα, από την παιδική της ηλικία είχε αποδεχθεί τα ηθικά πρότυπα και την αίσθηση του καθήκοντος και του χρέους, τα οποία τις είχαν εμφυσήσει οι γονείς της, χωρίς την αναγκαιότητα εξήγησης τους. Από νωρίς, μόλις στα είκοσι ένα της χρόνια είχε βρεθεί στη θέση να υπηρετεί ένα μέλλον σχεδιασμένο για εκείνη, σύμφωνα με τις επιταγές των κοινωνικών συμβάσεων και τις υποχρεώσεις των γονιών της, μια από τις οποίες ήταν και ο γάμος της .

Η έμφυλη αυτή καταπίεση στη συνείδηση της Δέλτα δεν έφτανε στη σημασιολόγηση μιας συνείδησης του φύλου. Κατά την περίοδο, όμως, που αναπτύσσει την ερωτική της σχέση με τον Ίωνα Δραγούμη, οι ρόλοι στους οποίους ανταποκρίνεται με μια κριτική στάση, αλλά στην ουσία υποταγμένοι σ' αυτούς, τίθεται σε αμφισβήτηση.

Όταν σε γράμμα του ο Δραγούμης υποστηρίζει, ότι « *το αίσθημα το μητρικό αυθόρμητα νίκησε* »³⁹⁷, η Δέλτα γράφει.

« Μα αυτό δεν αλήθεια. Και τυραννισμένη, σημειώνω: “ Και όμως δε νίκησε αυτό το αίσθημα. ” [...] Δεν ήμουν εγώ «αυθόρμητα» μητέρα. Ήμουν la grande amoureuse³⁹⁸ Εκείνο που βασάνιζε και νίκησε δεν ήταν το μητρικό ένστικτο, ποτέ δε το γνώρισα αυτό. Ήταν η ανατροφή μου, το καθήκον, η τιμή, ο δοσμένος λόγος, το ΠΡΕΠΕΙ! »³⁹⁹

«Κι ήταν μοιραίο. Ήμουν της εποχής μου, γυναίκα υποδουλωμένη, σκλάβο, που γνώμη ελεύθερη δεν μπορούσε να εκφράσει, που δε της επιτρέπονταν ούτε κρυφά να την έχει. “ Ήμουν παντρεμένη ”, ανήκα στον άντρα που μου έδωσαν, που δεν τον αγάπησα ποτέ, μα που με βαστούσε σαν κτήμα νόμιμο, που δεν είχα δικαίωμα να βγώ από τα χέρια του, του slave- owner τα χέρια. »⁴⁰⁰

Και γράφει ο Δραγούμης σε γράμμα του στη Δέλτα.

« Δεν έχουμε δικαίωμα, εμείς οι άνθρωποι, να τιμωρούμε άλλους. »⁴⁰¹

³⁹⁷ Π. Σ Δέλτα, Αναμνήσεις 1940, επιμέλεια Αλ. Π. Ζάννας, Ερμής, Αθήνα 2007, σελ. 48.

³⁹⁸ Η μεγάλη ερωτευμένη.

³⁹⁹ Στο ίδιο, σελ. 48

⁴⁰⁰ Στο ίδιο, σελ. 23.

⁴⁰¹ Στο ίδιο, σελ. 32.

Οι συγκρούσεις που βιώνει, η ίδια ως παράγωγα της απαίτησης μιας «ανεπίτρεπτης» επικοινωνίας με έναν άντρα εκτός του οικογενειακού της περιγύρου, την τοποθετούν σε μια άλλη οπτική θέασης της έμφυλης θέσης της, πρωτίστως στην οικογένεια και δευτερευόντως στην κοινωνία.

Αυτή η αντιστροφή στη θέαση την οδηγεί ως την άρνηση της απόλυτης εναρμόνισης με τις επιταγές μιας ηθικής αμετάβλητης, η οποία την εγκλώβιζε σε μια άνιση ανταλλαγή με το άλλο φύλο.

« *Κι αυτή η υποδουλωμένη, η σκλάβια γυναίκα, αγάπησε d' une grande passion ένα αγόρι που με συμπλήρωνε, που μου φώτισε, μου γέμισε τη σταχτιά, την άχρωμη, τη βαρετή ζωή μου, τόσο βαρετή ώστε δυο φορές είχα συλλογιστεί, από αηδία, να την κόψω [...].* »⁴⁰²

« *Μια ορμή, αβάσταχτη, με σήκωσε, σα θύελλα, έξω από τον εαυτό μου. Τύποι και νόμοι ήταν ψέματα, όλα ήταν conventionels*⁴⁰³, *μικρά, ταπεινά, φτωχά [...].* »⁴⁰⁴

Σε γράμμα της στις 20 Απριλίου/ 3 Μαΐου του 1908, σημειώνει.

« *Ξαναδιάβασα αυτό το γράμμα, ενώ συνήθως δε τα ξαναδιαβάζω τα γράμματα μου. Ξέρεις τι μ' αρέσει; Ότι σου μιλώ στον ενικό αριθμό.* »⁴⁰⁵

Η ηθική ανωτερότητα που απεικονιζόταν στη συμπεριφορά των γυναικών, προκαλούσε τη συμπάθεια του ανδρικού και του γυναικείου φύλου, με αποτέλεσμα τη νομιμοποίηση της. Στο μυθιστόρημα του Ξενόπουλου, *Έρωτας Εσταυρωμένος*, γνωστό για την επιτυχία του, όχι μόνο στο κοινό της εποχής, αλλά και σε όλο τον 20^ο αιώνα⁴⁰⁶, καθιερώνεται το πρότυπο του γυναικείου Εσταυρωμένου Έρωτα. Οι συνδηλώσεις του περιεχομένου του μυθιστορήματος ταίριαζαν περισσότερο, όχι στη γυναικά υποκειμένο του ερωτικού πάθους, που συμπύκνωνε την αντίδραση της στην πατρική εξουσία, αλλά στη γυναίκα που θρηνεί και θυσιάζεται.

Οι ακραίες συνέπειες μιας τέτοιας αντίληψης οδηγούσαν στη μετατροπή των γυναικών σε απλά όργανα ικανοποίησης των ανδρικών αναγκών.

Ο Ψυχάρης στο έργο του τα *Δυο αδέρφια* δίνει μια σαφή περιγραφή του πραγματικού έρωτα.:

---

⁴⁰² Στο ίδιο, σελ. 23

⁴⁰³ Συμβατικά.

⁴⁰⁴ Π. Σ Δέλτα, Αναμνήσεις 1921, Αθήνα 2007, σελ. 107.

⁴⁰⁵ Π. Σ Δέλτα, Αναμνήσεις 1940, επιμέλεια Αλ. Π. Ζάννας, Ερμής, Αθήνα 2007, σελ. 46.

⁴⁰⁶ Ξενόπουλος Γ., Άπαντα 1958, τ. Α, σελ. 318-321.

« *N' αγαπάς και ν' αγαπιέσαι τίποτε δεν είναι! Μα να μου βρείς μια γυναίκα που να σε λατρεύει, να την κάμεις δούλο σου και πράμα σου, να την αγαπάς όταν αδειάζεις κι αφτή να σκοτώνεται για σένα πρωί βράδι, να σκοτώνη τη ζούλια της [...], όποιος κατάφερε νάχη τέτοιο σκλάβο[...] αφτός και κανένας άλλος μπορεί να καφκηθή πως αγαπήθηκε. »⁴⁰⁷*

Λόγω της αυταπάρησης η γυναίκα ήταν ανώτερη και, ως τέτοια, αντικείμενο σεβασμού. Αλλά όπως σημειώνει η Kate Millet, « αλίμονο σε εκείνη που δεν ήταν! ». ⁴⁰⁸

Η γυναίκα, που «παρασύρεται» και καταλήγει στον όλεθρο κάνει την εμφάνιση της εκείνη την εποχή, ως μια αρνητική εικόνα και κατάληξη της γυναίκας που αυτοκαταστρέφεται, μέσω της κοινωνικής της συναναστροφής, της συμμετοχής της στο δημόσιο χώρο. Η δύναμη που την οδηγεί στην εκτροπή, είναι η τυφλή και ανεξέλεγκτη γυναικεία σεξουαλικότητα, η οποία χωρίς τον ανδρικό έλεγχο φθάνει στην ηθική της απώλεια.

Η Δέλτα από τη στιγμή που νιώθει ότι προδίδει το ηθικό της συμβόλαιο απέναντι στον άντρα της, κρίνει ότι δεν υπάρχει επιστροφή και επιλέγει την αυτοκτονία, η οποία δε την απαλλάσσει από το ηθικό φορτίο που πρέπει πληρώσει.

Γράφει σε γράμμα της στο Δραγούμη.

« [...], θα μεταχειριστώ συγχρόνως το δικό σου μαύρο μποτιλάκι και του αντρός μου το περίστροφο. Έχει μια *macabre*⁴⁰⁹ ειρωνεία αυτό, οι δυο αντίπαλοι, ο άντρας μου ο νόμιμος, και ο άντρας που λατρεύω παρανόμως, τους δυο μαζί θα τους σκεφτώ, φεύγοντας από την αγάπη του ενός και ξεφεύγοντας από την εξουσία του άλλου. Δεν είναι κωμικό; »⁴¹⁰

Και σε άλλο γράμμα της στο Δραγούμη.

« Και με γεμίζει κάτι σαν ειρωνεία για την *impuissance*⁴¹¹ τους, όλων, να σπάσουν μια γυναίκα, τόσο άντρες μαζί! »⁴¹²

Διαβάζει ο Δραγούμης σε γράμμα που του στέλνει.

---

⁴⁰⁷ Γ. Ψυχάρης, *Τα δυο αδέρφια*, Αθήνα 1910-1911, σελ. 140.

⁴⁰⁸ Kate Millet, “ The debate over women”, στο Martha Vicinus (επιμ.), *Suffer and be still. Women in the Victorian Age*, Λονδίνο 1972, σελ. 134.

⁴⁰⁹ Μακάβρια.

⁴¹⁰ Π. Σ Δέλτα, Αναμνήσεις 1940, επιμέλεια Αλ. Π. Ζάννας, Ερμής, Αθήνα 2007, σελ. 66.

⁴¹¹ Ανικανότητα.

⁴¹² Στο ίδιο, σελ. 76.

«[...] , εκείνο που δεν είχα πια το θάρρος να το κάμω, επιμένοντας να σπάσω τις αλυσίδες μου και να έλθω, όπως άλλοτε το είχα σκοπό, με σηκωμένο κεφάλι, σε σένα.»⁴¹³

« Κι αυτή η αλήθεια στάθηκε η αιτία του φριχτού ξεσκίσματος, της φαινομενικής μου αναποφασιστικότητας [...]. Η αλήθεια αυτή που είναι η αδυναμία η γυναικεία απέναντι των νόμων και της κοινωνίας που τη βαστούν δεμένα χειροπόδαρα, [...] . Και δε της μένει της γυναίκας παρά να δεχθεί τη σκλαβιά της, ή να σκοτωθεί για να γλυτώσει, ή να “ να ξεπέσει” για να ξανακάμει πάλι τη ζωή της όπως θέλει. »⁴¹⁴

Η ιδέα ότι η γυναίκα είναι “ υπερβολικά καλή γι’ αυτόν τον κόσμο ” διατρέχει μια σειρά λογοτεχνικά έργα στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, που παρουσιάζουν την πτώση των γυναικών ως συνέπεια της παραβίασης του καθορισμένου γι’ αυτές χώρου. Ο περιορισμός των γυναικών παρουσιάζεται σαν το τίμημα που πρέπει να πληρώσουν για την εξιδανίκευσή τους.⁴¹⁵

Ο χώρος της οικίας, ο ιδιωτικός χώρος που τοποθετείται η γυναίκα και που ανήκει σ’ αυτόν, για τη Δέλτα περιγράφεται συνώνυμος με τον εγκλωβισμό.

« ...και το σπίτι του ήταν το μέρος όπου έτρωγε και κοιμόνταν, όπου μεγάλωναν τα παιδιά του με την καλή νταντά που ήταν η νόμιμη γυναίκα του, την ήσυχη, χωρίς κοσμικές διαθέσεις, που τον άφηνε να κοιμάται ήσυχος, το μυαλό αναπαυμένο. “ Η ιδεώδης γυναίκα”. “ Το ιδεώδες ” του. »⁴¹⁶

« Του ήμουν το στολίδι του σπιτιού του σα δέχονταν ή σα με πήγαινε στα σαλόνια, και ήμουν το καθησυχαστικό ναρκωτικό [...]. »⁴¹⁷

« Μισούσα τις κουβέντες, μισούσα το ράψιμο μου, τα υπηρετικά, τους δασκάλους, το τραπέζι .»⁴¹⁸

Περιγράφει σε γράμμα της στο Δραγούμη, το μίζερο οικιακό της ρόλο.

« με την ενθύμηση σου μόνο, γυρεύοντας και αυτή να την παραμερίσω, [...] παραδομένη στην ανατροφή των παιδιών μου, [...] γιατί η δική μου δουλειά (να ράβω μπλούζες και πουκαμισάκια των παιδιών μου, και να επιβλέπω το πιλάφι και την

---

⁴¹³ Στο ίδιο, σελ. 73

⁴¹⁴ Π. Σ Δέλτα, Αναμνήσεις 1921, Αθήνα 2007, σελ. 189.

⁴¹⁵ Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των Κυριών: Η γένεση μια φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Δ’επανέκδ. Κατάρτι 2004, σελ. 155-156.

⁴¹⁶ Π. Σ Δέλτα, Αναμνήσεις 1940, επιμέλεια Αλ. Π. Ζάννας, Ερμής, Αθήνα 2007, σελ.

⁴¹⁷ Στο ίδιο, σελ. 211.

⁴¹⁸ Στο ίδιο, σελ. 443.

ομελέτα του αντρός μου, και τα ρούχα του να είναι βουρτσισμένα και το σπίτι να βαδίζει καλά), δεν έχει ανάγκη από *excitation*⁴¹⁹, και έξω από τις δουλειές αυτές δεν πρέπει να γυρεύω ασχολίες. »⁴²⁰

Ο Στέφανος Δέλτα, αν και επιτρέπει στη γυναίκα του να συναναστρέφεται με πολιτικούς, λογοτέχνες, εκπαιδευτικούς, και γενικότερα με ένα ευρύ κοινωνικό περίγυρο, την προειδοποιεί, χωρίς βέβαια να της απαγορεύει τη συναναστροφή.

« [...], μου είπε ο άντρας, “Τι είχε απόψε ο [Δραγούμης]; Είδα πως καθόσουν πολλήν ώρα κοντά του.” Γύρισα και τον κοίταξα “ Σε πειράζει; ” ρώτησα. “ Όχι, τον συμπαθώ και καταλαβαίνω να τον συμπαθείς. Μα σου το ξαναείπα, σε βλέπουν οι άλλοι και μπορούν να σε κακολογήσουν. ” »⁴²¹

Και όταν ο ίδιος μαθαίνει για τη σχέση της Δέλτα, με το Δραγούμη αντιλαμβάνεται το πρόβλημα της «ελεύθερης» κοινωνικής συναναστροφής και φτάνει να της απαγορεύσει, όπως έχει ήδη επισημανθεί, την επιστολική επικοινωνία.

« “Τον καλούσα εγώ στο σπίτι μου, τον δεχόμουν φιλικά. Και κείνος, κάτω από τα μάτια μου κορτεζάριζε τη γυναικά μου!” [...] “ Θυμούμαι τώρα πολλά [...]. Ήταν επιτήδειος! Σε βρήκε στην ψυχολογική στιγμή, σε ώρα ψυχολογικής εξάψεως, μετά το θάνατο του [Παύλου Μελά] ”. »⁴²²

Σε γράμμα του στις 17/30 Μαΐου σημειώνει, ο ίδιος σε σχέση με τη συνάντηση της Δέλτα με το Βλαστό στη Βιέννη.

« Πρώτον μεν δεν είναι σωστό μια κυρία εις την θέσιν σου να προσκαλεί νέους εις ξενοδοχεία ή σανατόρια, και ιδίως νέους τους οποίους μόλις εγνώρισες, και δεύτερον δεν έπρεπε να το κάμεις διά πρόσωπον του οποίου ιδιαιτέρως γνώριζες ότι η σχέσις δε μ’ αρέσει. »⁴²³

Και η Δέλτα γράφει σε γράμμα της στο Δραγούμη.

« Ναι, τα γράμματα έπρεπε να μου τα επιστρέψεις ` τα ζητά εκείνος που έχει το δικαίωμα να τα απαιτήσει, [Ίων] μου, μην ξεχνάς, εγώ ελεύθερη δεν είμαι. »⁴²⁴

---

⁴¹⁹ Διέγερση.

⁴²⁰ Στο ίδιο, σελ. 335.

⁴²¹ Π. Σ Δέλτα, Αναμνήσεις 1921, Αθήνα 2007, σελ. 26.

⁴²² Στο ίδιο, σελ. 173.

⁴²³ Π. Σ Δέλτα, Αναμνήσεις 1940, επιμέλεια Αλ. Π. Ζάννας, Ερμής, Αθήνα 2007, σελ. 124.

⁴²⁴ Π. Σ Δέλτα, Αναμνήσεις 1940, επιμέλεια Αλ. Π. Ζάννας, Ερμής, Αθήνα 2007, σελ. 58.

Οι οικογένεια της Δέλτα αντιμετωπίζει ακόμα πιο αδιάλλακτα την αντίθεση της στις παράλογες απαιτήσεις της Δέλτα, που αναφέρονται στη διατήρηση της αλληλογραφίας με το Δραγούμη ή αλλιώς σε ενδεχόμενο διαζύγιο.

« *Με είχαν αποκηρύξει γονείς και αδέρφια.*»⁴²⁵

Αλληλογραφεί με το Δραγούμη και του ομολογεί.

« *Μ' αρέσει που έχει ακόμα τη δύναμη, ο δυνατός άνθρωπος που ήταν πατέρας μου, να λέγει στο παιδί του, "παρά να χωρίσεις, καλύτερα θάνατος" [...], είναι έμορφο, για την πίστη του στην τιμή, να παραδέχεται και να προτιμά το θάνατο του παιδιού του.* »⁴²⁶

Η διέξοδος και η μέθοδος επίλυσης των προβλημάτων, βρίσκεται στη θεραπεία των άρρωστων νεύρων.

Από τον 19ο αιώνα, η μορφή της «γυναίκας» γίνεται το κατεξοχήν αντικείμενο ψυχιατρικής παρακολούθησης. Η ιατρική επιστήμη του 19ου αιώνα θεωρούσε τις γυναίκες ευάλωτες σε ένα ευρύ φάσμα φυσικών, νευρικών και συναισθηματικών διαταραχών που οφείλονταν στη βιολογική τους κατάσταση, και ειδικότερα, στην «περιοδικότητα» των φυσιολογικών-αναπαραγωγικών τους λειτουργιών. Στο πλαίσιο πρόσληψης της θηλυκότητας ως κατεξοχήν αναπαραγωγικής δραστηριότητας, η υστερία, ακόμη και η τρέλα, θεωρούνταν ότι συνδέονται με επιπλοκές στη φυσική πορεία του αναπαραγωγικού κύκλου. Υπό την επιρροή των μελετών του Freud και της στοιχειοθέτησης της ψυχαναλυτικής προσέγγισης, η γυναικεία υστερία – αφετηριακό σημείο της ίδιας της ψυχαναλυτικής αφήγησης⁴²⁷ – προσλαμβάνεται σαν ένα σύμπτωμα της αποτυχίας της γυναίκας να ξεπεράσει τον ευνουχισμό της ανταποκρινόμενη επιτυχώς στον αναπαραγωγικό προορισμό της. Όπως διατυπώνεται⁴²⁸ «υστερία είναι η ασθένεια μέσω της οποίας η ψυχανάλυση φαντάζεται μια ιστορία του συμπτώματος και η ασθενής ανακαλύπτει ότι η ιστορία του σώματός της πρέπει να ειπωθεί». Παραδειγματικά «γυναικεία νόσος» που γνώρισε τη χρυσή της εποχή στην Ευρώπη μεταξύ 1870 και πρώτου παγκοσμίου πολέμου, η υστερία έχει ιστορικά αποδοθεί από τους ειδικούς στην ίδια τη «γυναικεία φύση».

---

⁴²⁵ Στο ίδιο, σελ. 24.

⁴²⁶ Στο ίδιο, σελ. 75.

⁴²⁷ *Σπουδές στην Υστερία* (1895) των Josef Breuer., Sigmund Freud.

⁴²⁸ Peggy Phelan, *Mourning Sex: Performing Public Memories*. Νέα Υόρκη και Λονδίνο: Routledge, 1997: 52.

Γράφει ο Στέφανος Δέλτα σε γράμμα του (7/20 Μαΐου 1908) στη γυναίκα του Πηνελόπη.

*« Γνωρίζω πόσον σου κακοφαίνεται όταν σε λέγω ότι είσαι νευρική [...] . Αποδείξεις είναι αυτά που μου είπες τόσο συχνά, ότι ενίοτε δεν μπορείς να σκεφθείς, ότι αισθάνεσαι *déséquilibrée*⁴²⁹ [...] . Αυτά δεν είναι παρά η κούραση σου, δηλαδή η κούραση των νεύρων σου [...] . »⁴³⁰*

Η Δέλτα σημειώνει στις Αναμνήσεις της.

« Και βλέπω ξαφνικά, για πρώτη φορά, την αδυναμία της γυναίκας στην κοινωνία. Και γίνεται πάλι μια μακρινή εξήγηση, και μου εξηγεί ο άντρας μου πως πρέπει να πάγω στη Βέρνη, να παραδοθώ στα χέρια ενός μεγάλου ψυχιάτρου που θα μου γιατρέψει τα νεύρα, και πως είναι καθήκον του να μη μ' εγκαταλείψει, να μη μ' αφήσει να πέσω στον γκρεμό. »⁴³¹

Για όλους, τα γράμματά μου είναι αρλούμπες, η λαχτάρα μου να ελευθερωθώ “υστερισμός” ή “ατιμία”. Το μεγάλο αυτό αίσθημα, “ορέξεις ανομολόγητες”, η απελπισία μου “νεύρα”, “αδυναμία”, “έλλειψη θελήσεως”, “παραστράτημα”. »⁴³²

Στον ορίζοντα μιας γενικευμένης καταπίεσης που δέχεται η Δέλτα, αποκτά επιτακτικά συνείδηση του φύλου της και η έμφυλη, πλέον, καταπίεση, την ωθεί σε αμφισβήτηση όλων των παραδομένων ρόλων στις γυναίκες, ανάμεσα σ' αυτούς και η μητρότητα, όπως παρουσιάζεται από την πατριαρχική κοινωνία της εποχής.

Στο πλαίσιο μιας ασύμμετρης εφαρμογής του νόμου της φυσικής διαίωσης του είδους, η αναπαραγωγική λειτουργία αναδεικνύεται σε κρίσιμο προσδιοριστικό παράγοντα της φυσιολογικής και κοινωνικής ζωής των γυναικών. Ο «φυσικός προορισμός» των γυναικών να γεννήσουν και να αναθρέψουν παιδιά ανάγεται σε καθοριστικό παράγοντα της σωματικής και διανοητικής τους κατάστασης, τόσο των φυσιολογικών δυνατοτήτων τους όσο και των κοινωνικών καθηκόντων τους. Είναι ακριβώς η αναπαραγωγική αποστολή που τις περιορίζει στο «φυσικό» τους πεδίο δράσης που είναι η οικιακότητα, ο ιδιωτικός χώρος του σπιτιού και της οικογένειας.

Η Δέλτα προσπαθεί να αρθρώσει ένα λόγο εναντίωσης στην υπόδειξη μιας εντέλει ακούσιας επιλογής που, αρθρώνεται, όμως όχι στο δημόσιο λόγο της, αλλά στα όρια των αναμνήσεων της.

---

⁴²⁹ Αποσταθεροποιημένη.

⁴³⁰ Π. Σ Δέλτα, Αναμνήσεις 1940, επιμέλεια Αλ. Π. Ζάννας, Ερμής, Αθήνα 2007, σελ. 91

⁴³¹ Π. Σ Δέλτα, Αναμνήσεις 1921, Αθήνα 2007, σελ. 186.

⁴³² Π. Σ Δέλτα, Αναμνήσεις 1940, επιμέλεια Αλ. Π. Ζάννας, Ερμής, Αθήνα 2007, σελ. 100.

« Τα παιδιά μου δε μου φθάνουν, γιατί τα παιδιά μου δε τα έχω ανάγκη. Τα παιδιά μου είναι παιδιά του καθήκοντος ` [...]. Τα έφερα στον κόσμο και τους χρωστώ να τα μεγαλώσω. Αυτά με έχουν ανάγκη. Εγώ δεν έχω ανάγκη απ' αυτά. [...] μα τα γέννησα, και μ' έχουν ανάγκη, και μ' αγαπούν τα δύστυχα, και δεν πρέπει να τα εγκαταλείψω...»⁴³³

« [...], κι όλο γύριζα και ξαναγύριζα στο νου μου το γράμμα που θα έγραφα στον άντρα μου: “ Μη μου πάρεις τα παιδιά μου! Δώσε μου το διαζύγιο! Δεν μπορώ να γυρίσω στην παλιά μου τη ζωή.” »⁴³⁴

Σε γράμμα του στη Δέλτα στις 25 Μαΐου/ 7 Ιουνίου 1908, ο Στέφανος Δέλτα, αναφέρει.

« Από το ένα μέρος της ζυγαριάς τα “ τα κοριτσάκια σου ” στο “ μεγάλο μου σπίτι, μόνα τους, χωρίς ‘ μαμά ’ ”, όπως γράφεις πολύ σωστά και από την άλλη; [...] Συ έκρινες, συ κρίνεις. Αν όμως η κρίσις σου ήτο σωστή, αν ήτο σύμφωνη με τη φύση σου, δε θα είχες την ταραχή που αισθάνεσαι. »⁴³⁵

Και η Δέλτα γράφει σε γράμμα της στο Δραγούμη.

« [...], όσο κι αν πονώ με τον πόνο του δυστυχισμένου αντρός μου, όσο κι αν σχίζεται η ψυχή μου σαν σκέπτομαι τα κοριτσάκια μου χωρίς μαμά στο μεγάλο, έρημο σπίτι των. Δε μετανοώ, γιατί ξέρω τι κάνω, ξέρω τι άφησα και τι με περιμένει.»⁴³⁶

Και σε γράμμα της στον άντρα της, υποστηρίζει.

« Το “minimum εκείνο της μητρικής στοργής” δεν έχω ανάγκη να το έχω για να με κρίνει ο κόσμος αν είμαι θηρίο ή όχι, δε μ' ενδιαφέρει ο κόσμος [...], μ' ενδιαφέρουν τα παιδιά μας και ο δικός τους πόνος. »⁴³⁷

Η Δέλτα εν μέσω της πίεσης για επικοινωνία με το Δραγούμη και προσπαθώντας να εξασφαλίσει τη συναίνεση του άντρα της στον απεγκλωβισμό της. Αντιλαμβάνεται, το αδύνατο της πράξης της, όπως και την αδυναμία να διεκδικήσει την οικονομική της ανεξαρτησία.

« Μου είπε ωμά: “ Θα φύγεις όταν θέλω. Εξαρτάσαι από μένα οικονομικώς ”. Δεν το είχα συλλογιστεί ποτέ αυτό. Χρήματα δε διέθετα παρά όσα μου έδινε. Την προίκα μου, την πούληση του σπιτιού μου στην Αλεξάνδρεια, τα χρήματα όλα τα διαχειρίζουνταν

⁴³³ Στο ίδιο, σελ. 343.

⁴³⁴ Στο ίδιο, σελ. 123.

⁴³⁵ Στο ίδιο, σελ. 161.

⁴³⁶ Στο ίδιο, σελ. 195.

⁴³⁷ Στο ίδιο, σελ. 215.

εκείνος. Διαμαντικά δεν είχα αξίας.[...]. Κι ένιωθα άλλη μια φορά τη μειονεξία της γυναίκας στην κοινωνία μας, αισθάνθηκα όλο το βάρος της σκλαβιάς μου, πείστηκα πως δε θα ελευθερωθώ ποτέ, πως δε θα με χωρίσει ποτέ, πως δε θα μ' αφήσει να φύγω, πως οικονομικώς όσο και νομίμως είμαι σκλάβα του. »⁴³⁸

Ο διάλογος της Δέλτα με το Δραγούμη και η αγωνία της επικοινωνίας μαζί του ενθαρρύνουν την αντίδραση της στους δεσμούς, που είναι υποταγμένη. Στην ερωτική επιστολογραφία ξετυλίγεται η ανείπωτη σιωπή χρόνων της Δέλτα, για την υπακοή στους μοιρολατρικούς κανόνες. Στο ξέσπασμα του ερωτικού λόγου, ανακαλύπτει σε μια διαδικασία αυτογνωσίας, τα αίτια του παραγκωνισμού της από την ίδια τη ζωή της, εκείνα που συμπυκνώνονται στις διάχυτες όψεις και μορφές της πατριαρχικής εξουσίας.

Η έκφραση της εσωτερικευμένης σιωπής μέσω του λόγου, καταλήγει και πάλι στη σιωπή, εφόσον η ίδια φτάνει ως την επίγνωση, χωρίς να αντιδρά απέναντι σ' αυτήν, χωρίς να καταλήγει, να ορίσει εκείνη τις επιλογές της.

Της γράφει ο Δραγούμης σε γράμμα του στις 19 Απριλίου/ 2 Μαΐου 1908.

« [...] ,να μην μπορώ να ακούω τα λόγια της αγάπης σου, κι ούτε εγώ να έχω δικαίωμα να σου μιλήσω. Μου κλείνεις το στόμα. Και συ πια δεν μπορείς να μιλήσεις. [...], και είναι περιττό να πεις το πόνο γιατί είναι πάρα πολύς, και επίσης περιττό είναι να μιλήσουμε για πράγματα του κόσμου, αφού βρισκόμαστε σ' ένα κόσμο έξω από τον κόσμο. [...] Και τα ιδιαίτερα μου να σε πω, είναι περιττό, αφού πρέπει να χωρισθούμε. Λοιπόν τι μένει; Η ΣΙΩΠΗ! [...]. Και πλάκωσε τις δυο ψυχές η πλάκα της ΣΙΩΠΗΣ, της σιωπής και μοναξιάς.

[Ίων]. »⁴³⁹

Παράλληλα ο αγώνας της για το εθνικό όραμα και η σαφής εκδήλωση του περιεχομένου αυτού του οράματος, στο δημόσιο λόγο της, καταλήγει επίσης στη σιωπή, απραγματοποίητος, αποσυντιθέμενος, μετά την κατάληψη της Αθήνας από τους Γερμανούς.

Και η Δέλτα επιλέγει στο τάφο της να γραφτεί μια λέξη, σιωπή.

---

⁴³⁸ Στο ίδιο, σελ. 471.

⁴³⁹ Στο ίδιο, σελ. 43.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Το επιστολικό είδος, όπως αποδεικνύεται και από την επιστολογραφία της Πηνελόπης Δέλτα αποτελεί μια εκφορά που προϋποθέτει έναν ομιλητή και έναν ακροατή, υποδεικνύοντας παράλληλα έναν τόπο και έναν τρόπο συνάντησης του εγώ με το εσύ.

Σε σχέση με το θεματικό άξονα της επιστολής, αλλά και της τυπολογίας που ακολουθείται μπορεί να απευθύνεται σε ένα ατομικό εσύ, ή σε ένα συλλογικό.

Το χαρακτηριστικό της επιστολής, να εγγράφει την κοινωνική πραγματικότητα, αλλά παράλληλα να συμβάλλει στη συγκρότηση της, μπορεί να δώσει άφθονο υλικό στο πεδίο διαφορετικών επιστημονικών αντικειμένων.

Από την επιστολογραφία της Πηνελόπης Δέλτα με παιδαγωγούς, λογοτέχνες και επιστήμονες, αντλούνται, όπως φάνηκε, πλούσιες αναφορές για τα κριτήρια και τον τρόπο που επιλέγουν να συζητούν μεταξύ τους οι δημοτικιστές, για τους προβληματισμούς που θέτουν, για τα κοινωνικά ερείσματα που προσλαμβάνουν και κατά πόσο αυτά συνδέονται με τις δικές τους στοχεύσεις, αλλά και με την οργάνωση και συγκρότηση μιας ομοφωνίας σε σχέση με το γλωσσικό ζήτημα. Η κοινωνική συζήτηση μεταφέρεται στις επιστολές, οι οποίες αποτελούν συνέχεια της.

Η Δέλτα, σημειώνει στις Αναμνήσεις της.

« Για μας τους νέους, τους “ δημοτικιστές ”, η δημοτική είναι ένας σύνδεσμος, μια “ φραμασοναρία ”⁴⁴⁰. Όλοι γνωρίζομεθα, συνεργαζόμεθα, αλληλογραφούμε, έστω και χωρίς προσωπική γνωριμία. »⁴⁴¹

Κατά αυτό τον τρόπο, η επιστολογραφία συμπληρώνει την επικοινωνία, ανάμεσα σε προσωπικότητες που μπορεί να μη γνωρίζονται με «προσωπική γνωριμία», αλλά στην προσπάθεια της πολιτιστικής τους συνεισφοράς, συμμετέχουν στο δημόσιο λόγο, με άρθρα, μελέτες, συστήνοντας τις θέσεις τους. Στην επιστολογραφία τους διαφαίνεται η ιεράρχηση των απόψεων και συνακόλουθα οι στάσεις των επιστολογράφων απέναντι σ' αυτές. Η κοινωνική τους θέση, το πνευματικό, εκπαιδευτικό, πολιτιστικό

⁴⁴⁰ Μασονία (από το γαλλικό Franc-maçonnerie).

⁴⁴¹ Π. Σ Δέλτα, Αναμνήσεις 1940, επιμέλεια Αλ. Π. Ζάννας, Ερμής, Αθήνα 2007, σελ. 114..

έργο τους, καθορίζει την απεύθυνση μεταξύ τους. Πολλοί απευθύνονται στον ενικό, χρησιμοποιώντας εκφράσεις οικειότητας, ενώ άλλοι ακολουθούν τις μορφολογικές συμβάσεις της επιστολογραφίας.

Οι επιστολές για τους δημοτικιστές, αποτελούν ένα επιπλέον μέσο για την ενημέρωσή τους, καθώς, σε αυτές καταγράφουν τις δράσεις τους σε κοινωνικό επίπεδο, σε σχέση με το γλωσσικό ζήτημα, αλλά και με την πολιτική κατάσταση του τόπου. Η αλληλεγγύη και η υποστήριξη που αναπτύσσεται σε σχέση με την προώθηση των ιδεών τους, διαφαίνεται στις παραινέσεις τους, αλλά και στην απογοήτευσή τους, όταν αποτυγχάνουν οι προσπάθειες και το έργο τους.

Από την επιστολογραφία διαφαίνεται, ότι τα λογοτεχνικά, εκπαιδευτικά και επιστημονικά ενδιαφέροντα, της Π. Σ Δέλτα, καλύπτονται σε μεγάλο βαθμό μέσω του επιστολικού λόγου. Τα ερωτήματα και οι απόψεις της, φαίνεται να διοχετεύονται στις επιστολές, και να ζητούν απαντήσεις, από παραλήπτες διαφορετικών απόψεων και θέσεων.

Η πολιτική επιστολογραφία της Δέλτα, ιδιαίτερα η αλληλογραφία της με το Βενιζέλο, αναδεικνύει τη διαπλοκή του δημόσιου με τον ιδιωτικό λόγο, με τις επιστολές να αφορούν σε σημαντικά πολιτικά γεγονότα, τα οποία εμπίπτουν σε ένα δημόσιο λόγο και παράλληλα σε καθημερινά γεγονότα, ιδιωτικών αναφορών.

Στην επιστολογραφία με τον Πλαστήρα, η οποία αναφέρεται σε έντονες πολιτικές περιόδους, όπου η πολιτική απομόνωση και οι περιορισμοί δεν επιτρέπουν εκτεταμένη επικοινωνία, οι επιστολές υποκαθιστούν την τέχνη της συζήτησης, με την πραγματοποίησή τους στα όρια ενός κλειστού κοινωνικού συστήματος.

Στο πεδίο των ερωτικών επιστολών, με τον Ίωνα Δραγούμη, ο χαρακτήρας της επικοινωνίας διαφαίνεται πιο σύνθετος, καθώς οι μορφολογικές νόρμες διασαλεύονται, οι έμφυλες, οικονομικές, πολιτικές σχέσεις μεταμφιέζονται και υποτάσσονται σε μια ολοκλήρωση, στην οποία ο έρωτας καταλαμβάνει το όλον περιεχόμενο.

Η απόγνωση της απουσίας οδηγεί σε ένα επιστολικό λόγο, διακοπτόμενο, παρόντα, και κυρίως, μοναδικό, συντελεστή μιας αποσπασματικής επικοινωνίας. Οι επιστολές φέρουν το φορτίο της έντασης μιας σχέσης, που δεν μπορεί να βιωθεί ως σωματική επαφή, παρά ως επαφή λέξεων.

Η Πηνελόπη Δέλτα ανταποκρίνεται στην έντονη εμπειρία αυτής της σχέσης, καταγράφοντας και αποδεικνύοντας τον παρόντα λόγο, με την παράθεση των επιστολών της σχέσης τους, στις δικές της αναμνήσεις. Η ίδια, διακατέχεται από την

εμμονή, που συμπυκνώνεται στην θέληση της, να γίνει αντιληπτή η πορεία και ο τρόπος συντέλεσης μιας σχέσης που την επηρέασε σε πολλούς τομείς της ζωής, καταλήγοντας να νοσηματοδοτείται, όχι μόνο ως ερωτική, αλλά πολιτική, ιδεολογική, και όπως αναφέρει η ίδια « πνευματική».

Προκείμενου, η Δέλτα, να διατηρήσει την επικοινωνία της με τον Ίωνα Δραγούμη, έστω και στα όρια της επιστολογραφίας, επιλέγει να διεκδικήσει μια διέξοδο από τη το οικογενειακό περιβάλλον, και όταν η απαίτηση της αυτή εσωκλείεται στους κανόνες της ηθικής, στα πρόποντα και στις συμβάσεις, καλείται να διαπραγματευτεί με τον εαυτό της την έξοδο από τη ζωή.

Τα ερωτήματα που προκύπτουν από το επιστολικό υλικό της Δέλτα, και βασίζονται σε γενικότερα ερωτήματα της επιστολογραφίας, από ποιόν; Σε ποιόν; Γιατί ο αποστολέας γράφει; Ποιος είναι ο προορισμός του γράμματος και πώς αυτό αποσαφηνίζεται; Ποια αξιακά κριτήρια διέπουν τη συντέλεση της γραφής και ποια την υποδοχή του κειμένου της επιστολής; Με ποιο τρόπο το γράμμα επιβεβαιώνει, αλλά και ανατρέπει της πολιτισμικά κυρίαρχες ιδεολογίες; Φαίνεται να μη μένουν αναπάντητα, αλλά και να αποτελούν ξεχωριστά κεφάλαια ανάλυσης.

Η υπογραφή της Πηνελόπης Δέλτα στο τέλος των επιστολών, δεν αποσαφηνίζει τις πολύπλευρες όψεις μιας ταυτότητας, συγκροτούμενης από πολλές ταυτότητες και αλληλοσυγκρουόμενα στάδια αυτογνωσίας, στην αναζήτηση μιας πλασματικής συνοχής. Η ίδια, στις επιστολές της, με τους λογοτέχνες, τους πολιτικούς, τους στρατιωτικούς αυτοσυστήνεται με τη δημόσια εικόνα της, και οι επιστολογράφοι ανταποκρίνονται σύμφωνα με τα περιθώρια που ορίζει η υπογραφή της, άλλοτε φιλική, άλλοτε επίσημη.

Στον ερωτικό της λόγο αυτοσυστήνεται στον αγαπημένο της, εκφράζοντας το ερωτικό της, αλλά και το ιδεολογικό της πάθος, ελεύθερα, πέρα από συμβάσεις και όρια.

Ο παραλήπτης και ο αποστολέας καθορίζουν το περιεχόμενο, τη μορφή, αλλά και τις συνθήκες αποστολής. Η πρόσληψη της επιστολής από τον παραλήπτη σχετίζεται και με την επιθυμία του επιστολογράφου να βρεθεί απεύθυνση στο λόγο του. Ενώ, ο προορισμός του γράμματος αποσαφηνίζεται μέσω της διαδικασίας συντέλεσης του και δηλώνεται από την αλληλοκατανόηση των δύο πλευρών της επικοινωνίας.

Σε αυτά τα όρια, οι πολιτισμικά κυρίαρχες κατηγορίες συντηρούνται ή διασαλεύονται σε σχέση με την πραγμάτωση της διαλογική επιστολικής γραφής.

Ο επιστολικός λόγος της Πηνελόπης Δέλτα που αφορά στην ερωτική της σχέση με τον Ίωνα Δραγούμη φαίνεται να σπάει τις δοσμένες κυρίαρχες, πολιτισμικές κατηγορίες σε σχέση με τις έμφυλες συμβάσεις, και την υπηρέτηση των ηθικών νορμών, στις οποίες οι γυναίκες είναι αναγκασμένες να υπακούουν. Ωστόσο, η ένταση της ανατροπής αυτών των κατηγοριών, διαφέρει ανάλογα με τον αποστολέα του επιστολικού λόγου. Στη λόγο της προς το Δραγούμη η Δέλτα, μπορεί και εκφράζει, με διλήμματα και αμφιβολίες, τις σκέψεις γύρω από τη διασάλευση αυτών των παραδεδομένων αρχών. Αντίθετα σε σχέση με τις επιστολές που αποστέλλει στον άντρα της κρατά μια μετριοπαθή στάση, η οποία, οδηγείται στη λογοκρισία του λόγου της.

Σε αυτό το επίπεδο, η αναλυτική κατηγορία του φύλου, βοηθά, να γίνουν αντιληπτοί οι λόγοι και ο τρόπος σύγκρουσης με τις κοινωνικές συμβάσεις, τα όρια της αντίθεσης, αλλά και της συγκρότηση αυτής σε ατομικό ή συλλογικό επίπεδο.

Οι διαφορετικές εμπειρίες της Δέλτα, που αφορούν στο «οικιακό ιδεώδες», αλλά και στην επέκταση της δραστηριοποίησης της στο δημόσιο χώρο, συγκροτούν, από τη μία πλευρά τις «εκπολιτιστικές» και «ηθικοποιητικές» αξίες των γυναικών, προσφέροντας στην πραγματικότητα τόσες ευκαιρίες, όσες και υποταγές. Από την άλλη πλευρά, ενισχύουν την έννοια της διαφοράς διασαλεύοντας ισορροπίες, τομείς δημόσιας εμπειρίας, και δράσης εξασφαλίζοντας στις γυναίκες, «εναλλακτικές» μορφές ύπαρξης και αναζήτησης μιας ορισμένης αυτονομίας.

Η μελέτη του ιστορικού υλικού των γυναικών, ωθεί στην αναζήτηση της κοινότητας, εκείνης των εμπειριών, που μοιράζονταν οι ίδιες στην εποχή δραστηριοποίησής τους, συντελώντας στην «ανακάλυψη» πηγών που τοποθετούν τις γυναίκες στο ορατό ιστορικό πεδίο, συγκροτώντας «τόπους μνήμης» των γυναικών, ως συλλογικών υποκειμένων.

Από αυτή την άποψη, η μελέτη των αναπαραστάσεων του επιστολικού λόγου της Πηνελόπης Δέλτα, οδηγεί σε μια θέαση των παράπλευρων ρόλων που η ίδια σε περιπτώσεις κλήθηκε να υπηρετήσει, σε άλλες επέλεξε και σε κάποιες αναγκάστηκε.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

Αγγέλικα Ψαρρά, « Φεμινισμός: Η λέξη, ο χρόνος, οι σημασίες », *Δίμη-φεμινιστικό περιοδικό* 6 (1993).

Αλληλογραφία της Π. Σ. Δέλτα, επιμέλεια Ξ Λευκοπαρίδη, Βιβλιοπωλείο της Εστίας-Ι. Κολλάρου, Αθήνα 1956.

Γιώργος Μαυρογορδάτος, *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1992.

Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των Κυριών: Η γένεση μια φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Δ'επανέκδ. Κατάρτι 2004.

Έφη Αβδελά- Αγγέλικα Ψαρρά, *Σιωπηρές Ιστορίες: Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*. Εκδ. Αλεξάνδρεια, 1998.

Μουλλάς Παν, *Ο λόγος της απουσίας*, Αθήνα 1992.

Νικόλαος Πλαστήρας, *Εκστρατεία Ουκρανίας 1919 Κίνημα 6 Μαρτίου 1933*, Αλληλογραφία, επιμέλεια Π.Α. Ζάννας, Ερμής, Αθήνα 1979.

Σεξουαλικότητα. Θεωρίες και Πολιτικές της Ανθρωπολογίας, Κώστας Γιαννακόπουλος (επιμέλεια). Εκδ. Αλεξάνδρεια: Αθήνα, 2006.

Τσουκαλάς Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830- 1922).*

Π. Σ. Δέλτα, Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος, Ημερολόγιο- Αναμνήσεις- Μαρτυρίες- Αλληλογραφία, επιμέλεια Π. Α. Ζάννας, Ερμής, Αθήνα 1978.

Π. Σ Δέλτα, *Πρώτες Ενθυμήσεις*, επιμέλεια Π. Α Ζάννας, Ερμής, Αθήνα 1980.

Π. Σ. Δέλτα: Σύγχρονες Προσεγγίσεις στο έργο της, εκδ Εστίας, Αθήνα 2006

Π. Σ. Δέλτα, *Αναμνήσεις 1899*, επιμ. Π.Α. Ζάννας- Αλ. Π. Ζάννας, Ερμής, Αθήνα 1990.

Π. Σ Δέλτα, *Αναμνήσεις 1921*, επιμ. Αλ. Π. Ζάννας, Ερμής, Αθήνα 2007.

Π. Σ. Δέλτα, *Αναμνήσεις 1940*, επιμ. Αλ. Π. Ζάννας, Ερμής, Αθήνα 2007.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

Alastair Fowler, *Kinds of Literature: An Introduction to the Theory of Genres and Modes*, Cambridge, Mass.: Harvard Univ. Press, 1982.

Daniel Mornet, *Histoire de la Littérature française classique 1660-1700*, Παρίσι 1940.

Edward Said, *The World, the Text, and the Critic*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1983.

Elizabeth H. Cook, *Epistolary Bodies*, Stanford University Press, 1996.

H. Porter Abbott, *Diary Fiction: Writing as Action*, Ithaca: Cornell Univ. Press, 1984.

Jacques Derrida, *Signéponge/ Signsponge*, μτφ. Richard Rand, New York: Columbia Univ. Press, 1984. Jacques Derrida, *The Post Card: From Socrates to Freud and Beyond*, μτφ. Alan Bass, Chicago: Univ. of Chicago Press, 1980.

Jacques Derrida, *The Post Card: From Socrates to Freud and Beyond*, μτφ. Alan Bass, Chicago: Univ. of Chicago Press, 1980.

Janet G. Altman , *Epistolarity* , Ohio State University Press, 1982.

Jean Chapelain, *Soixante-dix-sept lettres inédites á Nicolas Heinsius, 1649-1658*, εκδ. Bernard Bray, Χάγη 1966.

Joan Kelly, *Women, History and Theory*, University of Chicago Press, Σικάγο 1984.

Jürgen Habermas , *The Structural Transformation of the Public Sphere*, μτφ. Thomas Burger, Cambridge, MA: MIT Press, 1989.

Katharine Ann Jensen, *Writing Love: Letters, Women and the Novel in France, 1605-1776*, Carbondale and Edwardsville, IL: Southern University Press, 1995.

Linda S. Kauffman, *Discourse of Desire: Gender, Genre and Epistolary Fictions* (Ithaca NY: Cornell University Press, 1986.

Michel Foucault, *The history of sexuality*, μτφ. Robert Hurley, New York: Pantheon, 1978.

Nancy Chodorow, *The Reproduction of Mothering: Psychoanalysis and the Sociology of Gender*, University of California Press, Berkley , Los Angeles, London, 1999.

Peggy Phelan, *Mourning Sex: Performing Public Memories*. Νέα Υόρκη και Λονδίνο: Routledge, 1997.

Philippe Lejeune, *On Autobiography*, μτφ. Katherine Leary, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1989.

Robert Adams Day, *Told in Letters: Epistolary Fiction Before Richardson*, Ann Arbor : University of Michigan Press 1966.

Roland Barthes, *A Lover Discourse: Fragments*, μτφ, Richard Howard, New York: Hill and Wang, 1978.

Ruth Perry, *Women, Letters, and the Novel*, AMS Studies in the Eighteenth Century, New York: AMS Press 1980.

Suzanne Gearheart, *The Open Boundary Of History and Fiction* , Princeton University Press, 1984.

Thomas O. Beebee, *Epistolary Fiction in Europe 1500-1850*, Cambridge University Press, 1999.

Vivienne Mylne, *The Eighteen- Century French Novel*, Cambridge University Press, 1965.